

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАРАН Дмитро Борисович

УДК 94:[2-1+37](092)"1870/1932"

ДИСЕРТАЦІЯ
КОСТЯНТИН ХАРЛАМПІОВИЧ (1870-1932):
ОСОБИСТІТЬ, НАУКОВЕЦЬ, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ
07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Д. Б. Каран

Науковий керівник:
ГУРЖІЙ Олександр Іванович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Каран Д.Б. Костянтин Харлампівич (1870-1932): особистість, науковець, громадський діяч. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національна академія наук України. Інститут історії України. – Київ. 2018.

У дисертації досліджено біографію, науковий доробок, ідейно-теоретичні погляди та концепції К. В. Харлампівича (18.07.1870 – 24.03.1932 рр.), його викладацька і громадська діяльність. Дисертаційне дослідження базується на джерелах та архівних матеріалах, які зберігаються в 14 архівосховищах України, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Польща (матеріали 11 архівосховищ вперше вводиться до наукового обігу). Автор дослідив дитинство, період навчання, а також особисте життя вченого, провів аналіз формування наукового світогляду в школі цивільної «Західноруської» історіографії, висвітлив партійне протистояння в Казанському університеті, чиновницьку кар'єру вченого.

Досліджено системну поглядів К. В. Харлампівича як результат науково-теоретичної діяльності вченого. Через призму листування з однокурсниками, колегами по єпархіальному комітету, рідними відтворено сферу приватного життя особи вченого. Наукові інтереси та зв'язки простежено в листуванні з академічною спільнотою Російської академії наук і Всеукраїнської академії наук.

Ключові слова: К. В. Харлампівич, історик церкви, історія освіти в Україні, українсько-російські взаємовпливи XVI–XVIII ст., школа Західноруської історіографії, західнорусизм, РАН, Петроградське слов'янське благодійне товариство, Товариство археології, історії і етнографії, історія УАН–ВУАН, професор Казанського університету.

SUMMARY

Karan D.B. Kostyantyn Kharlampovych (1870-1932): personality, scholar, public figure. –The manuscript.

The thesis for the degree of a candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Academy of Sciences of Ukraine. Institute of History of Ukraine. – Kiev 2018.

The thesis investigates biography, scientific achievements, ideological and theoretical views and concepts of K. V. Kharlampóvych (18.07.1870 – 24.03.1932), and his teaching and public activities. This thesis is based on sources and archival materials that are stored in 14 archival storage sites of Ukraine, the Russian Federation, the Republic of Belarus, the Republic of Poland, and 11 archival materials are introduced for the first time into scientific circulation. Theoretical and methodological principles of the intellectual history, which explores all the types of human creative activity, socio-cultural environment and conceptual conclusions, have been used in this work. The instrument to construct the intellectual biography of Kostyantyn V. Kharlampovych was his personality map. Such an imaginary personality map, on the example of this scientist, includes a list of places, names, events, and the personal biography of Kostyantyn V. Kharlampovych, as well as a biography of his surroundings and his scientific, literary and community activities. All sides of Kostyantyn V. Kharlampovych's activity have been covered, and the voluminous picture of socio-cultural surroundings which became an integral part of the scientist's life has been created. The author has studied the childhood period of life in the family of his parents as well as the personal family life of the scientist. The formation of his scientific outlook in the secular school of "Western Rus" historiography has been analyzed. The party confrontations at Kazan University and the bureaucratic career of the scientist have been highlighted. Through the prism of his correspondence (with his classmates, colleges on the eparchial committee, relatives) the climate of private life of the prominent scientist has been represented. Scientific interests and connections of K.V. Kharlampovych have been traced on studying his correspondence with the academic community of Russian Academy of Sciences and with All-Ukrainian Academy of Science. The system of

K.V. Kharlampovych's views has been investigated as a result of his scientific and theoretical activities.

It has been proved that Kostyantyn V. Kharlampovych had developed the concept of the introduction of Slavic-Greek-Latin school in Ukrainian lands at the end of the XVI century. In his opinion, such a school at first appeared in Ostroh as a result of the synergy between Greek-Slavic and Latin-Polish cultural traditions. This school achieved its perfection in the middle of the XVII century in Kyiv-Mohyla Collegium.

Konstantin V. Kharlampovich created and substantiated his concept of the connection between the emergence of a new type of school in Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth (XVI–XVII centuries) and the subsequent influence of the representatives of Kyiv-Mohyla Collegium on the society of Russian centralized state (from the middle of the XVII century until 1762).

Konstantin V. Kharlampovych argued that it was the Ukrainians who created in Russian centralized state a qualitatively new system of education, based on a huge array of rational knowledge, on the ability to formulate their views clearly and to debate with opponents. The characteristic domination of the influence of Ukrainian culture on the society of Russian centralized state called forth its transformation from the Asian despotism into the European Russian empire.

The scientist's studios caused a profound resonance among the scientific communities of the Russian, German and Austro-Hungarian empires. Numerous reviewers highly appreciated the works of Konstantin V. Kharlampovych, having noted their high scientific level, novelty and the involvement of a large body of previously unknown documents into scientific circulation.

Key words: K. Kharlampóvych, church historian, history of education in Ukraine, Ukrainian-Russian interactions in the 16th–18th centuries, "Western Rus" school historiography, «Western Russism», Russian Academy of Sciences, Petrograd Slavic Charitable Society, Society of Archeology, History and Ethnography, history of UAN–AUAN, professor of Kazan University.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ АВТОРА
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**

**Статті у фахових виданнях України та виданнях, що включені до
міжнародних наукометричних баз:**

1. Каран Д. Б. Листи К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського. *Київська старовина*. 2001. №6. С.122–144.

2. Каран Д. Б. Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів у контексті епістолярної спадщини К. В. Харлампівича. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т.11. С.188–204.

3. Каран Д. Б. Формування наукових інтересів К. В. Харлампівича у Санкт–Петербурзькій Духовній Академії (СПБДА). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2008. №2. С.130–136.

4. Каран Д. Б. Оцінка праць К. В. Харлампівича про стан і розвиток православних шкіл на теренах Речі Посполитої його сучасниками. *Емінак*. 2018. Т.2. №1. С.108–114.

5. Каран Д. Б. Вплив батьківської родини та сімейного виховання на формування наукового та релігійного світогляду К. В. Харлампівича. *Гілея. Науковий вісник*. 2018. №131 (№4). С.36–40.

**Публікації, які додатково відображають результати
дослідження:**

6. Каран Д. Б. Становище академічної спільноти в період «партизації» УАН-ВУАН у контексті епістолярної спадщини К. В. Харлампівича. Збірник матеріалів II Міжнародної науково-теоретичній конференції «Знаки питання в історії України: українська

історія у східноєвропейському контексті», Ніжин, 5–6 листопада 2004 р.
Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя. Ніжин, 2005. С. 78–81.

7. Каран Д. Б. Релігійний прозелітизм на Подляшші в кінці ХІХ
початку ХХ століття на прикладі парафії Різдва Пресвятої Богородиці с.
Рогачі Берестейського повіту. «Українське пограниччя: варіативність
традиційної культури». Одеські етнографічні читання: Збірник наукових
праць: наукове видання. Колектив авторів. Одеса: «Одеський
національний університет імені І. І. Мечникова», 2018. С.122-131

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	10
1.1. Стан наукової розробки теми.....	10
1.2. Джерельна база.....	26
1.3. Методологія дослідження.....	36
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ К. В. ХАРЛАМПЇВИЧА ..	43
2.1. Родина, сімейне виховання	43
2.2. Освіта та формування наукових і творчих інтересів К. В. Харлампівича в Санкт-Петербурзькій духовній академії.....	53
2.3. Чиновницька служба і приватне життя.....	63
РОЗДІЛ 3. ПОСТАТЬ К. В. ХАРЛАМПЇВИЧА В НАУКОВОМУ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.).....	80
3.1. Педагогічна кар’єра й конфлікт інтересів К. В. Харлампівича і викладачів Імператорського Казанського університету (1895–1922 рр.).....	80
3.2. Наукова праця в Товаристві археології, історії та етнографії.....	98
3.3. Діяльність К. В. Харлампівича в установах Всеукраїнської академії наук крізь призму листування з М. С. Грушевським, Н. Д. Полонською-Василенко, М. М. Могилянським (квітень 1927 – грудень 1931 рр.)	119
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПОШУКІВ К. В. ХАРЛАМПЇВИЧА.....	138
4.1. Концепція К. В. Харлампівича про започаткування нового типу школи в українських і білоруських землях кінця ХVІ – початку ХVІІ ст... ..	138
4. 2. Вплив української культури на російське церковне життя в історичних дослідженнях К. В. Харлампівича.....	157
ВИСНОВКИ	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	201
ДОДАТКИ (АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ)	280

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

ARA – American Relief Administration (Американська Адміністрація Допомоги)

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВДАЧОН – Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

ВРРК НБЛ КФУ – Відділ рукописів і рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. І. Лобачевського Казанського Федерального Університету

ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

Ізвестія ТАІЕ ІКУ – Ізвестія Товариства археології, історії та етнографії при Імператорському Казанському університеті

ІКУ – Імператорський Казанський університет

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

КазДС – Казанська духовна семінарія

КазДА – Казанська духовна академія

КОМУЧ – Комітет членів Всеросійських установчих зборів

ЛитДС – Литовська духовна семінарія

НА РТ – Національний архів Республіки Татарстан

НІАБ м. Гродно – Національний історичний архів Білорусі в м. Гродно

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ПАА – Приватний архів автора

ПКБСУ – Постійна комісія по складанню біографічного словника діячів України

РДІА – Російський державний історичний архів

РІЕ – Радянська історична енциклопедія

РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі – Рогачівський церковний архів Білостоцько-Гданської єпархії Польської православної церкви в с. Рогачі

СПб ФА РАН – Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук

СПбДА – Санкт-Петербурзька духовна академія

ТАІЕ ІКУ – Товариство археології, історії та етнографії при Імператорському Казанському університеті

УАН – Українська академія наук

УІМК – Український інститут матеріальної культури

УНР – Українська Народна Республіка

УРЕ – Українська радянська енциклопедія

ФЗН – Факультет загальних наук

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України

ЦДІА СПб – Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України у м. Києві

ЦІАТ – Церковне історико-археологічне товариство

ВСТУП

Актуальність теми зумовлена сучасним суспільно-політичним процесом в Україні, що відзначається зміною парадигми знань і зростанням наукового інтересу до минувшини крізь призму окремих видатних особистостей. Пріоритетним напрямом при висвітленні наукової та громадської діяльності вчених кінця XIX – першої третини XX ст. є інтелектуальна історія.

Серед представників наукової еліти, діяльність яких заслуговує на спеціальне вивчення, вирізняється особа член-кореспондента Російської академії наук, академіка Української академії наук Костянтина Васильовича Харлампівича (1870-1932), реабілітованого 4 лютого 2003 р. Реконструкція родинного життя, формування творчих уподобань вченого в освітньому середовищі духовної академії, університету на тлі тогочасних суспільно-політичних явищ дозволяє краще усвідомити неординарність особистості Костянтина Васильовича, мотивацію його творчої і громадської діяльності, причини її активності чи спаду, виявити загальні тенденції та історичні умови формування групи людей, що мали спеціальні знання з різних галузей науки і культури.

Вивчення творчої спадщини К. В. Харлампівича дає змогу актуалізувати доробок і концептуальні засади відомого провідника ідей української інтелектуальної колонізації Російської централізованої держави. Праці вченого, особливо ті, що присвячені вивченню українсько-російських взаємовпливів XVI–XVIII ст., характеризуються ґрунтовністю підходу та новизною висновків, слід поцінувати як значуще надбання вітчизняної історичної науки.

Означені фактори зумовлюють актуальність обраної теми, що підтверджується відсутністю загальної оцінки співвідношення приватного та наукового життя викладача Імператорського Казанського університету кінця XIX – першого двадцятиліття XX ст., академіка Української академії наук з

1919 по 1928 рр., ґрунтового дослідження родинного і громадського життя, концептуальних висновків вченого.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота виконана в рамках науково-дослідної теми відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України «Міста України модерної доби (кінець XVIII – початок XX ст.): населення, господарство, культурне середовище, форми управління» (номер державної реєстрації – 0113U007386).

Об'єктом вивчення є культурно-громадське життя в європейській частині Росії та частково Україні (кінець XIX – третина XX ст.).

Предметом висвітлення є складова цього життя, тобто культурна, громадська, наукова діяльність К. В. Харлампівича.

Мета дослідження полягає в комплексній реконструкції інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича, що передбачає висвітлення творчої та громадської діяльності науковця.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання наступних наукових завдань:

- охарактеризувати стан розробки теми в історіографії та її джерельну базу, окреслити методологічні засади, алгоритм наукового пошуку дослідження інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича;
- з'ясувати особливості соціокультурного середовища, яке вплинуло на світогляд вченого;
- репрезентувати наукову та громадську діяльність К. В. Харлампівича як частину його інтелектуальної біографії;
- виявити вагомість епістолярної спадщини Костянтина Харлампівича у контексті означеної мети дослідження;
- визначити роль і місце вченого в науковому середовищі Російської імперії, проаналізувати сприйняття сучасниками його творчого доробку;
- здійснити комплексний аналіз ідейно-теоретичних поглядів К. В. Харлампівича, щодо: а) розвитку освіти на українських,

білоруських, литовських землях у складі Речі Посполитої (кінець XVI – середина XVII ст.); б) українського впливу на суспільство Російської централізованої держави від середини XVII до 1762 р.

- укласти повну бібліографію праць К. В. Харлампівича.

Методологічною основою роботи стали загальнонаукові принципи історизму, моделювання, системності. Дослідження ґрунтується на міждисциплінарному синтезі історичних знань із залученням методів і положень соціології, психології, культурології. Під час виконання роботи застосовано теоретико-методологічні принципи інтелектуальної історії. Теоретичні засади роботи збагачені загальнонауковими (аналіз, синтез) та загальноісторичними (історико-генетичний, проблемно-хронологічний, історико-порівняльний) методами.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження визначаються роками життя К. В. Харлампівича (1870–1932 рр.).

Територіальні межі поширюються на європейську частину Росії та частково Україну.

Наукова новизна. Вперше в дисертаційному дослідженні на значному комплексі історичних та історіографічних джерел, в стилі інтелектуальної біографії відтворено наукову біографію К. В. Харлампівича, конкретизовано і розв'язано завдання, які раніше не були вирішені в повній мірі.

Вперше в сучасній історіографії реконструйовано приватне життя вченого, його чиновницька кар'єра, проаналізовано ідейне підґрунтя історичних студій, з'ясовано вплив політичного і культурно-ідеологічного напрямку «західнорусизму» в школі церковної і громадянської історіографії «Західної Русі» при Санкт-Петербурзькій духовній академії на формування й еволюцію творчих інтересів К. В. Харлампівича. Відтворено специфіку комунікацій в професійному середовищі Всеукраїнської академії наук та дослід наукової роботи вченого.

Здійснено спробу реконструкції та комплексного дослідження концепцій вченого: а) про започаткування в українських землях XVI – XVII ст. нового

типу школи – слов'яно-греко-латинської, яку було створено у м. Острозі, а її традиції продовжено в Києво-Могилянському колегіумі; б) про взаємозв'язок між культурним піднесенням в Україні кінця XVI – початку XVII ст. і впливом випускників Києво-Могилянського колегіуму на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII – до 1762 р.

Автором уведено до наукового обігу широке коло неопублікованих архівних матеріалів з 14 архівосховищ Києва, Казані, Гродно, Санкт-Петербургу, Ніжина, Рогачева.

Знайдено 127 позицій раніше не відомих розвідок і монографій К. В. Харлампівича та 52 відгуки на них. Уточнений і суттєво доповнений список наукових праць вченого налічує 260 позицій (з них – 151 дослідження та 109 рецензій) та 58 рецензій і відгуків сучасників на його праці.

Уточнено та систематизовано:

- громадську активність К. В. Харлампівича на тлі політичних процесів у Російській імперії;
- читання лекцій в Імператорському Казанському університеті;
- наукові студії вченого в Товаристві археології, історії та етнографії;
- діяльність науковця в Постійній комісії по складанню біографічного словника діячів України;
- з'ясовано ряд помилок та неточностей попередніх дослідників у визначенні фактів його науково-педагогічної діяльності та особистого життя.

Практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в систематизації та узагальненні накопиченого матеріалу стосовно біографії, творчого та наукового доробку К. В. Харлампівича. Результати дослідження можуть бути використані для загальних і спеціальних курсів з історіографії та інтелектуальної історії України, створенні узагальнюючих праць про життя і творчість К. В. Харлампівича.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною і завершеною науковою працею. Винесені на захист результати дисертаційного дослідження, що становлять новизну роботи, отримані здобувачем самостійно.

Апробація одержаних результатів. Основні положення дисертаційної роботи були висвітлені в доповідях на науково-практичних конференціях: «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (м. Ніжин, 2004), «Шостій Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених “Шевченківська весна”» (м. Київ, 2007), Міжнародній науково-практичній конференції «Україна-Греція: історія відносин, сучасні виклики та перспективи співпраці» (Київ, 2017), «Сто років академічної славістики в Україні: здобутки і перспективи» (Київ, 2018), «ІХ Конгресі україністів» (Київ, 2018), конференції «Українське пограниччя: варіативність традиційної культури» (Одеса, 2018).

Публікації. За результатами дисертаційної роботи опубліковано 7 авторських статей, з яких 5 – публікації у фахових виданнях, затверджених ВАК України, 2 – матеріали конференцій.

Обсяг і структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається з анотації українською та англійською мовами, списку публікацій здобувача, переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 338 сторінок, з них 200 сторінок основного тексту, загальний список використаних джерел та літератури містить 802 позиції.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Як відомо, розвиток історичної науки в радянський період багато в чому визначався диктатом політичної кон'юнктури, засадами марксистсько-ленінської методології. Як наслідок – низку імен видатних науковців просто не згадували. Багато вчених зазнали утисків, цькування або ж були знищені фізично. Показовою в цьому контексті є доля Костянтина Васильовича Харлампівича – одного з професійних церковних істориків кінця ХІХ – першої третини ХХ ст., який став жертвою політичних репресій [616; 640, с.132–135; 793, с.216–218; 714, с.63–73; 716, с.82–131; 677, с.122–144; 676, с.188–204; 642, с.395–431]. Ім'я та праці вченого були вилучені з історіографічного процесу радянської доби.

Історіографію умовно поділено на три періоди: І період – від 1901 р. до початку 30-х рр. ХХст.; ІІ – від середини 30-х рр. ХХ ст. до 1990 р.; ІІІ період – з 1990 р. дотепер.

Одну з перших студій про викладацьку діяльність К. В. Харлампівича в Імператорському Казанському університеті написав М. П. Загоскін у «Біографічному словнику професорів та викладачів Імператорського Казанського університету» [652]. Тему підхопив В. О. Біднов, який висвітлив головні віхи життя і творчості К. В. Харлампівича до жовтневого перевороту, опублікував основні праці та рецензії вченого [616]. Головну увагу в розвідці В.О. Біднов приділяв діяльності вченого в казанський період життя і творчості. Санкт-Петербурзький період життя К. В. Харлампівича як джерело формування його наукового світогляду майже не розглядався. Біографія написана по пам'яті, оскільки ці особи були добре знайомі: К. В. Харлампівич був рецензентом магістерської дисертації В. О. Біднова в 1908 р. [135, арк.24]. У вступі до своєї статті останній пише: «Особа небіжчика і його наукова діяльність настільки визначні, що мимоволі виникає бажання згадати покійного

історика церкви теплим словом глибокої пошани та сердечної вдячності» [616, с.3]. Далі професор окреслює основні віхи життя і творчості К. В. Харлампівича до жовтневого перевороту. Автору нічого не відомо про арешт і заслання вченого до Казахстану. В. О. Біднов простежує за Костянтином Васильовичем через періодичні видання Української академії наук, зазначаючи, що «з невідомих причин, він мусив покинути Казанський університет і саме місто Казань; спершу він спинився в Оренбурзі, а потім в Тургаї» [616, с.9]. Подальша доля К. В. Харлампівича автору також невідома. В. О. Біднов опублікував головні праці вченого, написані російською та українською мовами, та його рецензії.

Протягом другого періоду про наукову діяльність К. В. Харлампівича в Українській академії наук в середині 50-х рр. ХХ ст. писала Н. Д. Полонська-Василенко [729]. До цього ж періоду діяльності вченого в УАН звертався О. П. Оглоблин зазначивши, що загальна кількість праць Костянтина Васильовича сягає понад 250 найменувань [722, с.148–149]. Побіжні згадки про вченого подавалися на початку 30-х рр. у збірнику «Труды Института славяноведения Академии наук» (некролог) [730, с.425–426], середині 70-х – середині 80-х рр. ХХ ст. в «Радянській історичній енциклопедії» [753], «Енциклопедії українознавства» [689, с.3567], «УРЕ» [761, с.112], «Біобібліографічному словнику професорів Казанського університету (1986)» [619], монографії «Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР» [758].

Третій період ознаменувався небувалим сплеском наукового інтересу до вивчення раніше заборонених тем. З'явилися профільні праці, присвячені К. В. Харлампівичу та його творчості, зокрема це публікація Л. П. Депенчук. Дослідниця здійснила аналіз маловідомих обставин арешту і заслання з Казані академіка ВУАН К. В. Харлампівича та подальшої його співпраці з ВУАН після переїзду до Ніжина. Л. П. Депенчук спростувала звинувачення ОДПУ проти К. В. Харлампівича як голови Товариства археології, історії і етнографії та довела, що він неодноразово наполягав на передачі до музею реквізованого

церковного начиння, що мало історичну чи художню цінність. Крім того, Л. П. Депенчук підкреслила, що дослідник брав активну участь у збереженні місцевих пам'яток і що на цьому ґрунті в нього виникали конфлікти з посадовими особами Наркомпросу та інших адміністративних закладів Татарії [640, с.133]. Нарис Л. П. Депенчук «Константин Васильевич Харлампівич (1870–1932)», став поштовхом для відродження в Україні інтересу до постаті К. В. Харлампівича [640, с.132–135]. Авторка залучила до наукового обігу архівні матеріали з Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, уперше в радянській історіографії реабілітувала ім'я К. В. Харлампівича й поставила питання про необхідність об'єктивного і спеціального вивчення його життя і творчості. Дослідження Л. П. Депенчук доповнили біографію Костянтина Васильовича важливими деталями, сприяли історико-психологічному переосмисленню життєпису й долі репресованого вченого та вплинуло на хід наступних досліджень життя і наукового доробку К. В. Харлампівича.

Е. Г. Циганкова висвітлила роботу Комісії для дослідів з історії Близького Сходу, підкресливши, що у створенні комісії «брав участь К. В. Харлампівич, академік УАН з 1919 року і позбавлений 1928 року академічного звання, він не відривався від Академії і, головне, не припиняв наукової роботи» [780, с.169–170]. Авторка зазначила, що під час свого заслання в Тургай вчений опублікував монографію про повстання тургайських козаків 1916 р. [780, с.167–182]. Згадуючи про К. В. Харлампівича, Е. Г. Циганкова посилається на розвідку Л. П. Депенчук.

Публікації Є. К. Чернухіна та О. С. Морозова присвячено аналізу опублікованих і неопублікованих за життя вченого елліністичних студій К. В. Харлампівича. Є. К. Чернухін у співавторстві з О. С. Морозовим дослідили працю вченого «Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні» [494]. Упорядники повідомили, що «наукова праця академіка К. В. Харлампівича про ніжинських греків дійшла до нашого часу у вигляді фрагментів різного ступеня редакторського опрацювання

(авторські чернетки, відредаговані автором машинописні варіанти та вже опубліковані розділи)» [494, с.6]. Звертаючись до читачів, Є. К. Чернухін та О. С. Морозов зазначили, що їхню публікацію треба розглядали «не як археографічне видання архівних документів К. В. Харлампівича, а як публікацію його наукової праці» [494, с.6].

Є. К. Чернухін здійснив ґрунтовний аналіз останньої фундаментальної праці К. В. Харлампівича «Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII ст.)». Є. К. Чернухін зробив висновок, що «вже в першому нарисі автор побіжно торкається питань кількості греків – місцевих і приїжджих, їхніх дворів, челядників, співвідношення з іншими верствами населення» [782, с.45]. Загальний обсяг підготовленого К. В. Харлампівичем до друку матеріалу становив 383 сторінки. Перший розділ, надрукований в 1929 р., сягав 97 сторінок, другий нарис складався з 49,5 машинописних сторінок, третій – з 53 сторінок, четвертий – з 15,5 сторінок, п'ятий – з 141 сторінки, шостий – з 34 сторінок. Є. К. Чернухін дослідив документи особистого архіву К. В. Харлампівича в Ніжині, а також архів ВУАН в Інституті рукопису НБУВ та відшукав там неопубліковані роботи академіка. Так, у Ніжинській філії Чернігівського обласного архіву у ф. 76 зберігаються дві чернетки дослідження. Одна із них – «це зошит, який містить початковий варіант праці. Перші чотири сторінки написані російською мовою, далі українською, і йдеться про загальні положення теми і приклади підприємницької та торгової діяльності греків у Ніжині» [782, с.45]. Є. К. Чернухін зробив висновок, що «параграфи, що збереглися, дають уявлення про те, наскільки велике значення приділяв К. В. Харлампівич питанню кількісного та національного складу братства, яке завжди потерпало від звинувачень у значній кількості “негреків”» [782].

Є. К. Чернухін проаналізував ще одну неопубліковану працю К. В. Харлампівича – «Ніжинські греки й торгівля» – це був п'ятий, за задумом вченого, нарис про ніжинських греків. Є. К. Чернухін резюмував, що К. В. Харлампівич пояснював зміцнення ролі грецьких купців в часи

Хмельниччини через відтік з України єврейських і польських купців та всеохоплюючою мобілізацією українців [382, с. 87–158].

У своїй розвідці «Кость Харлампівич та його нариси з історії ніжинських греків» Є. К. Чернухін зробив висновок, що «характер нарисів, основні положення їх переконливо свідчать про серйозність намірів К. В. Харлампівича позмагатися на ниві елліністичних історичних досліджень» [783, с.194–198]. У дослідженні «До історії обрання К. В. Харлампівича до ВУАН» Є. К. Чернухін детально відтворив час і обставини обрання вченого академіком УАН. Підсумовуючи розгляд шостого нарису неопублікованої праці К. В. Харлампівича «Просвітницька й благодійна діяльність Ніжинської грецької громади», Є. К. Чернухін зазначив, що К. В. Харлампівич початком розквіту грецької громади вважав заснування парафії та спорудження церкви [786, с.131–164].

О. С. Морозов зробив розбір другого нарису неопублікованої праці К. В. Харлампівича «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані». У своїх висновках О. С. Морозов зазначив, що «незважаючи на таку скромну оцінку автором своєї праці, до останнього часу це дослідження лишається найповнішою науковою розвідкою з історії грецької колонії у Ніжині» [493, с.51–68]. У збірнику «Греки в Ніжині» О. С. Морозов розмістив ще одну неопубліковану працю Костянтина Васильовича – «Пригоди одного ніжинського грека» [716, с.82–131].

Аналіз листів М. С. Грушевського до К. В. Харлампівича зробив О. С. Морозов. У листуванні автор докладно висвітлив підтримку М. С. Грушевським опального науковця під час його перебування у засланні, зокрема й через залучення вченого до роботи в академічних виданнях [713, с.71–87]. О. С. Морозов зазначав, що листи «проливають світло не лише на особисті взаємини двох видатних вчених, але й змальовують становище Академії наук у радянській Україні» [713, с.76].

У статті «Костянтин Харлампівич – дослідник минулого, якого долю понівечили «будівники світлого майбутнього» О. С. Морозов дослідив головні

віхи життя вченого та детально висвітлив біографію вченого після більшовицького перевороту [712, с.25–28]. О. С. Морозов встановив причини обрання вченого до складу академіків УАН 4 червня 1919 р. та виключення 9 березня 1928 р. з числа дійсних членів ВУАН. О. С. Морозов детально відтворив діяльність вченого в колі ніжинських інтелектуалі, зокрема співпрацю з М. М. Бережковим під час дослідження грецького архіву та написання розвідки про ніжинських греків. [712, с.27].

О. В. Юркова зосередила увагу на основних біографічних віхах життя К. В. Харлампівича. У хронологічному порядку, починаючи з народження, вона вказала рік закінчення духовної академії (1894), початок викладацької діяльності в Казанській духовній семінарії (з 1895) та Казанському університеті (з 1900), обрання член-кореспондентом Петербурзької АН (1916; із 1917 – РАН), дійсним членом УАН (1919; із 1921 – ВУАН). Авторка перерахувала наукові товариства, в діяльності яких брав участь К. В. Харлампівич, вказала причини арешту вченого. О. В. Юркова повідомила, що К. В. Харлампівич автор близько 250 праць, а також зазначила, що вченого було реабілітовано в 2003 році. Дослідниця вважала 21 березня 1932 року датою смерті вченого [793, с. 216–218; 794, с.1010–1011].

В. П. Яремчук у нарисі «Взаємини М. Грушевського та К. В. Харлампівича (Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків)» проаналізував внутрішню логіку взаємин двох істориків, розкрив грані їхнього духовного світу, життєвих пріоритетів, уподобань (як наукових, так і загальнолюдських). В. П. Яремчук розглянув наукові контакти вчених, зусилля М. С. Грушевського, спрямовані на повернення К. В. Харлампівича із заслання, а також особистий аспект їхніх взаємин [796, с.364–374]. Маловідомі сторінки життєвого шляху К. В. Харлампівича В. П. Яремчук відтворив у монографічному дослідженні «Призабуті постаті української історіографії ХХ ст.: Біоісторіографічні нариси» [797, с.8–41]. Це дослідження базується на матеріалах ІР НБУВ та ЦДІАК України.

Російська дослідниця І. Б. Сидорова провела розбір діяльності К. В. Харлампівича на посаді голови Товариства археології, історії та етнографії, відтворила історію взаємин вченого із представниками ОДПУ, його принципову позицію щодо реставрації храмів та збереження церковного начиння. І. Б. Сидорова дослідила перебіг карної справи відкритої ОДПУ проти К. В. Харлампівича [261, с.65–81]. Дослідження ґрунтується на протоколах і звітах Товариства археології, історії та етнографії, виявлених І. Б. Сидоровою у відділі рукописів і рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. І. Лобачевського Казанського федерального університету, Національному архіві Республіки Татарстан, Казанському архіві управління федеральної служби безпеки в Республіці Татарстан.

Співавтори В. І. Наулко і В. А. Старковим дослідили листування К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського та відтворили фізичні та психологічні страждання вченого у засланні [720, с.73–81]. З невідомих причин автори змістили рамки листування двох вчених із квітня на липень. Насправді ж листування охоплює період з 19 квітня по 15 грудня 1927 р.

Російський дослідник М. А. Робінсон зробив аналіз листів К. В. Харлампівича до О. І. Соболевського, відтворивши життя К. В. Харлампівича після більшовицького перевороту у Казані та його поневіряння в засланні. Листування знайдене М. А. Робінсоном у Російському державному архіві літератури та мистецтва м. Москви та запроваджене до наукового обігу в монографії «Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов)» [734].

Мабуть, найавторитетнішою серед вітчизняних дослідників творчого спадку К. В. Харлампівича була О. М. Дзюба. У її праці «Костянтин Харлампівич» проаналізовано магістерську та докторську дисертації Костянтина Васильовича, низку його статей та рецензій. Магістерська дисертація оцінюється з погляду наступної теоретичної еволюції наукових поглядів К. В. Харлампівича в докторській монографії [642, с.395–431]. Цікаве припущення зробила О. М. Дзюба щодо рецензії вченого на роботу В. І. Пічети

«Гісторыя Беларусі». Зокрема дослідниця вважає, що в текст рецензії додав свої уточнення М. С. Грушевський, адже рецензія написана відповідно до його схеми історії України-Руси [642, с.416].

Білоруський дослідник І. В. Лопико у своїй розвідці «Костянтин Васильович Харлампóвич» висвітлив побутові умови батьківської родини вченого. І. В. Лопико з'ясував, що між батьком К. В. Харлампóвича, священиком Василем, і професором Санкт-Петербурзької духовної академії М. Й. Кояловичем, засновником школи цивільної історіографії «Західної Русі», одним із послідовників якого був К. В. Харлампóвич, велось жваве листування. Автор довів, що М. Й. Коялович відправляв священику Василю у Рогачі свої монографії з історії церкви та українських і білоруських земель у складі Речі Посполитої [694, с.42].

У статті «Він хотів примножити славу української науки» О. Г. Самойленко проаналізував основні причини, які спонукали К. В. Харлампóвича переїхати в Україну. Твердження автора, що після заслання вчений повернувся перше в Казань, але невдовзі переїхав до України, – нічим не підтвержене. У своєму нарисі О. Г. Самойленко вперше опублікував листа К. В. Харлампóвича до І. Г. Турцевича, написаного за тиждень до смерті вченого [740, с.209–218].

А. В. Гедьо у розвідці «К. В. Харлампóвич: особа історика серед обставин часу» розглянула грекознавчі студії вченого [634, с.201–210]. А. В. Гедьо провела аналіз останньої фундаментальної праці вченого про історію Ніжинського грецького братства. А. В. Гедьо зазначила, що К. В. Харлампóвич «ретельно висвітлив основні сюжети життєдіяльності грецької громади, аргументовано довівши свою точку зору стосовно ключових дискусійних питань». А. В. Гедьо стверджувала, що К. В. Харлампóвич «всіляко унікав категоричних висновків, а якщо й робив їх, то лише за умови міцних доказів» [634, с.208].

Окремого й докладного розгляду в контексті історіографічних напрацювань, присвячених К. В. Харлампóвичу, заслуговує науковий доробок

Л. Ю. Медовкіної. У розвідці «Казанський період у науковій діяльності К. В. Харлампівича» дослідниця здійснила ґрунтовний аналіз останніх років діяльності К. В. Харлампівича в ТАІЕ і Музейній комісії та вказала на головні причини цькування вченого з боку органів ОДПУ [705, с.107–111]. Л. Ю. Медовкіна висвітлила жертвну діяльність К. В. Харлампівича як одного з найактивніших членів ТАІЕ під час порятунку головних архівосховищ Казані восени 1918 р., його діяльність у новоствореному Казанському губернському підвідділі у справах музеїв і охорони пам'яток [705, с.108], перебіг сфальшованого органами ОДПУ слідства, арешт та заслання вченого спершу до Оренбурга, а потім через Актюбінськ до Тургаю [705, с.109–110]. Л. Ю. Медовкіна вказала 21 березня 1932 р. днем смерті К. В. Харлампівича [705, с.107]. На нашу думку, таке датування є дискусійним.

У статті «Діяльність К. В. Харлампівича в Україні» Л. Ю. Медовкіна відтворила повну картину стосунків К. В. Харлампівича з УАН-ВУАН. Власне обрання вченого академіком УАН і стало початком його діяльності в Україні. Л. Ю. Медовкіна докладно описує обрання вченого в академіки, усі труднощі та перешкоди, через які К. В. Харлампівич не зміг відразу переїхати до Києва. Клопотання академічної спільноти та М. С. Грушевського зокрема, про визволення вченого із заслання. Насамкінець Л. Ю. Медовкіна відтворила період перебування К. В. Харлампівича у Ніжині та Києві, його співпрацю з науковими установами академії [701, с.162–168].

Виокремимо в окремий блок дослідження Л. Ю. Медовкіною епістолярної спадщини К. В. Харлампівича – це листування з М. М. Бережковим, О. І. Соколовським, М. С. Грушевським. У статті «Листування К. В. Харлампівича з М. М. Бережковим (за матеріалами ІР НБУВ)» Л. Ю. Медовкіна на основі листів вченого до М. М. Бережкова, відтворила останні два роки життя вченого в Києві [707, с.105–109]. Л. Ю. Медовкіна з'ясувала, що вчений під час дослідження історії Ніжинської грецької громади часто звертався до М. М. Бережкова як до краєзнавця і «як до вчителя або старшого наставника». [707, с.105]. Не підтвердженням

документально виглядає твердження Л. Ю. Медовкіною про те, що К. В. Харлампівич – «філолог-славіст» [707, с.105]. Ні за освітою, ані за викладацькою спеціалізацією вчений не був філологом-славістом.

У розвідці «Матеріали листування К. В. Харлампівича та О. І. Соболевського як джерело з історії наукової еліти 20-30 рр.» Л. Ю. Медовкіна зробила ґрунтовний розбір листування вченого з 1917 по 1929 рр. [709, с.32-39]. Потрібно наголосити, що авторка детально досліджує біографічну канву К. В. Харлампівича через призму листування з О. І. Соболевським, починаючи з 1918 року та закінчуючи 1929 роком. Аналізуючи листування вченого з О. І. Соболевським, Л. Ю. Медовкіна проливає світло на невідомі деталі з біографії К. В. Харлампівича, зокрема його арешт більшовиками з 19 листопада по 17 грудня 1918 р., точну дату звільнення вченого з Казанського університету – 30 грудня 1921 р., про плани вченого переїхати в Київ навесні 1922 р., які не здійснились через хворобу вченого [709, с.34]. Л. Ю. Медовкіна простежила зростання тиску на вченого з боку органів ОДПУ протягом першого півріччя 1924 р. та подальший арешт К. В. Харлампівича, заслання в Казахстан, клопотання О. І. Соболевського про звільнення К. В. Харлампівича [709, с.35]. Оцінюючи значення листування вченого до О. І. Соболевського, Л. Ю. Медовкіна стверджує, що в листуванні «можна зустріти відверті судження з політичних питань, зрозуміти дійсне ставлення учених до «реформ» у галузі науки [709, с.37]. Поза увагою Л. Ю. Медовкіної залишилось те, що за підтримку і співпрацю з КОМУЧем К. В. Харлампівича арештували і винесли вирок до розстрілу. Л. Ю. Медовкіна не повідомила, що О. І. Соболевський був головою Петроградського слов'янського благодійного товариства. Авторка не дослідила факту про співпрацю К. В. Харлампівича з Товариством, а як наслідок – не могла припустити, що знайомство між вченими розпочалось значно раніше і було пов'язане не з виборами К. В. Харлампівича до Російської академії наук, а громадської діяльністю вченого.

Після захисту дисертації, до якої ми ще повернемося, Л. Ю. Медовкіна у статті «Матеріали листування К. В. Харлампівича та М. С. Грушевського як джерело з історії наукової еліти 20–30-х рр. ХХ ст.» зробила аналіз листування двох вчених [708, с.76–79]. Л. Ю. Медовкіна розділила листування на два періоди: перший з 1924 по 1928 рр. і другий з 1928 по 1929 рр., цим самим підкресливши відмінність листування, пов'язану з можливістю К. В. Харлампівича займатись науковою працею [708, с.77]. У листах першого періоду Л. Ю. Медовкіна розглянула активну участь, яку академік М. С. Грушевський брав у справі звільнення вченого із заслання, моральної та матеріальної підтримки К. В. Харлампівича. Крім того, в листах першого періоду простежується бажання М. С. Грушевського зробити К. В. Харлампівича «своєю людиною» в розколотому на два ворожі табори академічному середовищі [708, с.76–77]. У листуванні другого періоду Л. Ю. Медовкіна прослідкувала зміну тональності в листах М. С. Грушевського, листи нагадують директиви або службові інструкції К. В. Харлампівичу щодо написання рецензій для журналу «Україна» [708, с.78]. Авторка зазначила датою смерті К. В. Харлампівича 21 березня 1932 р. [708, с.76–77].

У розвідці «Питання історії шкільної освіти та окремих навчальних закладів в роботах К. В. Харлампівича» Л. Ю. Медовкіна аналізує припущення К. В. Харлампівича про причини та час заснування Острозької школи, про середній, а не вищий рівень школи, згадує відомих викладачів та вихованців школи. Підсумовуючи розглянуту історію Острозької школи, Л. Ю. Медовкіна стверджує, що проаналізувала дві розвідки вченого: «дослідивши історію заснування та особливості існування найбільших на західноруських землях шкіл – Віленської та Острозької» [710, с.39], хоча насправді дослідження К. В. Харлампівича «К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования», авторкою не було проаналізоване. Розглядаючи магістерську роботу К. В. Харлампівича «Западнорусские православные школы XVI и начале XVII века, отношение их к

инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви», Л. Ю. Медовкіна зробила вибірковий огляд чотирьох параграфів першого розділу [429, с.38–140], в яких висвітлюється діяльність єзуїтського ордена, розвиток єзуїтських шкіл, система освіти та виховання: глава II «Иезуитские училища» [429, с.38–78], глава III «Иезуитские училища. Организация их» [429, с.79–118], глава IV «Духовные семинарии» [429, с.119–125], глава V «Замостская академия» [429, с.126–140]. Декількома реченнями авторка згадала про існування в Речі Посполитій протестантських школи, назвала дві з них: Слуцьку гімназію та Кейданську школу (останню авторка неправильно назвала «Кайданська школа»), не аналізуючи їх історію й діяльність. Поза оглядом Л. Ю. Медовкіної залишились католицькі школи [429, с.1–37, 1 глава 1 розділу], протестантські школи [429, с.141–184, 6-7 глава 2 розділу], православні школи [429, с.185–476, 8, 10, 11, 12 глави 3 розділу] за винятком глави дев'ятої «Острожское училище» [429, с.237–276], яке за змістом відповідає розглянутій Л. Ю. Медовкіною розвідці «Острожская православная школа (историко-критический очерк)». Уніатські школи [429, с.477–524, глава 13, 4 розділу]. Л. Ю. Медовкіна зробила аналіз розвідки вченого «Борьба школьных влияний в до-петровской Руси», висвітлюючи працю відповідно до авторського поділу на частини: грецькі впливи, європейські, висвітлення історії Києво-Могилянського колегіуму, становлення грецьких і латинських шкіл в Московському царстві, а з 1721 року Російській імперії та початок проникнення до Москви українських і білоруських учених, висвітлення боротьби представників латинського та грецького шкільних напрямків [710, с.42-43]. Розбираючи працю К. В. Харалампівича «Казанские новокрещенские школы: (К истории христианизации инородцев Казанской епархии в XVIII в.)» Л. Ю. Медовкіна прокоментувала причин заснування такого типу навчального закладу, періоди існування шкіл, внутрішній шкільний устрій [710, с.43-44]. Л. Ю. Медовкіна не згадала, що перед аналізованою працею вчений опублікував такі розвідки: «К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период (по поводу взглядов В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинского)» (1901), «Митрополит

Московский Платон и Казанская духовная семинария» (1903), «Первые учителя Казанской семинарии» (1904).

- У статті «К. В. Харлампівич та його дослідження малоросійського впливу на великоруське церковне життя» Л. Ю. Медовкіна зробила вибірковий огляд докторської дисертації К. В. Харлампівича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» [702, с.104–109]. Це стосується «Передмови», 3 глави «Зносини Малоросії з Москвою з питання про церковно-адміністративне підпорядкування московському патріархату», 6 глави «Загальні умови церковно-культурного впливу Малоросії на Великоросію в першій половині XVIII ст.». Авторка зупиняється на переліку джерельної бази, використаної К. В. Харлампівичем та описаної ним у «Предисловии». Л. Ю. Медовкіна робить аналіз поняття «національність» в докторській праці вченого, приходячи до висновку, що у XVI–XVIII століттях для визначення сучасного поняття «національність» використовувалась низка інших термінів. Відповідно К. В. Харлампівич використовував у залежності від контексту різні поняття і означення «національності» [702, с.107]. У 3 главі «Зносини Малоросії з Москвою з питання про церковно-адміністративне підпорядкування московському патріархату» Л. Ю. Медовкіна згоджується з К. В. Харлампівичем про те, що вища церковна ієрархія чинила спротив намаганням московської церкви обмежити самостійність української церкви, але водночас, як тільки виникало питання майнових прав і привілеїв, ієрархи проявляли повну безпринципність. Непослідовна, хитка позиція вищих українських церковних ієрархів, з одного боку, та бажання гетьмана Івана Самойловича зменшити значимість київського митрополита, з іншого боку, дали можливість московському патріарху Іоакиму зіграти на цьому та завершити втягнення Київської митрополії в орбіту Московських інтересів [702, с.108]. Розглянувши 6 главу «Загальні умови церковно-культурного впливу Малоросії на Великоросію в першій половині XVIII ст.» Л. Ю. Медовкіна слідом за К. В. Харлампівичем звертає увагу на те, що час найбільшого українського церковного впливу на суспільство Російської централізованої держави, був з

1700 по 60-ті роки XVIII століття, збігся з часом, коли почався наступ царизму на права гетьмана, козацької старшини, війська Запорозького [702, с.107]. На завершення Л. Ю. Медовкіна повідомила, що їй не вдалось «розшукати жодної рецензії на цю працю» [702, с.109]. Насправді, вихід у світ докторської дисертації К. В. Харлампівича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» викликав значний резонанс у науковому світі, зокрема про неї писали С. В. Рклицький в «Украинской жизни», відгук під криптонімом «С» в «Историческом вестнике», відгук без автора в «Русском архиве», Б. В. Тітлінова в «Протоколах Совета Петроградской духовной академии за 1913-1914 г.», М. П. Василенка в «Голосе минувшего», П. Н. Жуковича в «Протоколах Совета Петроградской духовной академии за 1913–1914 г.», в «Библиографической летописи», «Христианском чтении», С. Т. Голубева в «Церковных ведомостях».

У дослідженні «“Грекознавчі” студії Костянтина Харлампівича: зміст та місце в українській історіографії ХХ ст.» Л. Ю. Медовкіна всебічно проаналізувала внесок К. В. Харлампівича в розвиток українських елліністичних досліджень на основі виявлених матеріалів архіву грецького братства [701, с.406–437]. Л. Ю. Медовкіна доводить, що за короткий час перебування К. В. Харлампівича в Ніжині він ґрунтовно дослідив історію та зміст архіву грецької громади Ніжина [701, с.406]. Л. Ю. Медовкіна стверджує, що робота з архівними матеріалами ніжинських греків спонукала К. В. Харлампівича дослідити історію грецької громади Ніжина. Із шести задуманих вченим нарисів за його життя було опубліковано лише перший [701, с.415]. Підсумовуючи, Л. Ю. Медовкіна робить висновок, що на час написання К. В. Харлампівичем дослідження з історії ніжинської грецької громади, це була найбільш ґрунтовна розвідка, написана на основі архіву грецького братства [701, с.432-433]. Л. Ю. Медовкіна зазначила, що вчений помер у Києві 21 (23?) березня 1932 р. [701, с.434].

Найбільше коментарів ми маємо до кандидатської дисертації Л. Ю. Медовкіної на тему «Костянтин Васильович Харлампович (1870-1932):

інтелектуальна біографія історика» [706, 225с.]. Результати свого дослідження Л. Ю. Медовкіна опублікувала в численних статтях, які були нами проаналізовані. Тому, щоб уникнути повторів, звернемо увагу на основні зауваження до роботи:

– поза увагою Л. Ю. Медовкіної залишилась низка студій: В. П. Яремчука «Призабуті постаті української історіографії ХХ ст.: Біоісторіографічні нариси» [797, 165с.]; нарис І. В. Лопико «Костянтин Васильович Харлампович» [694, с.42-45.]; наше дослідження «Формування наукових інтересів К. В. Харламповича у Санкт-Петербурзькій Духовній Академії (СПбДА)» [678, с.130–136];

– серед опублікованих джерел, Л. Ю. Медовкіна залишила поза увагою листи К. В. Харламповича до О. І. Соболевського, знайдені М. А. Робінсоном в Російському державному архіві літератури та мистецтва м. Москви та вперше запроваджені до наукового обігу [734, 431с.];

– в контексті академічної недобросовісності авторки є знайдені нами факти дослівних текстових запозичень із робіт інших дослідників, зокрема і наших. Зокрема, параграф 2.1. містить цілі блоки тексту без стилістичних змін із передмови нашого дослідження «Листи К. В. Харламповича до М. С. Грушевського». Надаємо перелік виявлених пронумерованих абзаців із вказівкою сторінок дисертації, де виявлено академічний плагіат: абзац 3 (706, с.29-30), абзац 4 (706, с.30), абзац 5 (706, с.31), абзац 7 (706, с.31-32), абзац 8 (706, с.32), абзац 12 (706, с.34), абзац 22 (706, с.38), абзац 24 (706, с.39) [706, с.29–32, 34, 38, 39].

– цитовані в параграфі 3.1 архівні матеріали фрагментів листів К. В. Харламповича до О. І. Соболевського слово в слово збігаються з опублікованими у 2004 р. російським істориком М. А. Робінсоном уривками цих листів [734];

– некоректною виявилася теза Л. Ю. Медовкіної щодо «нечисельної групи рецензій та відгуків на праці самого К. В. Харламповича». [706, с.23]. Л. Ю. Медовкіна назвала лише п'ятьох рецензентів: С. Т. Голубева,

П. Н. Жуковича, В. А. Богородицький, О. С. Грушевський, О. М. Лазаревського. Крім того, останній не був рецензентом праці К. В. Харлампівича; – помилковими є теза Л. Ю. Медовкіної про те, що Костянтин Васильович походив із дрібної берестейської шляхти та твердження, що у Казанському університеті вчений працював до закриття історично-філологічного факультету влітку 1921 р.

Загалом хронологічних і фактологічних неточностей, запозичень із робіт інших дослідників, як і некоректних та необґрунтованих тверджень, у праці Л. Ю. Медовкіної достатньо. Проте основна мета нашого дисертаційного дослідження не дає нам змоги надати більш розгорнуту критику. Водночас знайдені нами огріхи в роботах Л. Ю. Медовкіної ще раз підтверджують необхідність подальшого дослідження біографії науковця та його наукового доробку.

Хотілося б наголосити на тому, що Л. Ю. Медовкіна, ставлячи перед собою інші завдання, не бралася до аналізу стадії адаптації від народження до підліткового періоду в батьківській родині та формування його наукових уподобань в середній і вищій духовних школах, не з'ясовувала значення впливу ідеології «західнорусизму» в школі церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» при Санкт-Петербурзькій духовній академії на світогляд К. В. Харлампівича і тематику його наукових досліджень, не висвітлювала сімейне життя вченого, викладацьку діяльність, сутність його ідейно-теоретичних поглядів і концепцій: а) про появу в шкільній освіті в українських землях нового типу школи – слов'яно-греко-латинської наприкінці XVI ст.; б) про взаємозв'язок між розвитком освіти і шкільництва в українських землях в складі Речі Посполитої (XVI – XVII ст.) та впливом представників нової української школи на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року, не визначила роль і місце К. В. Харлампівича у тогочасній науковій спільноті, не дослідила відгуки сучасників на наукові концепції вченого, як віддзеркалення сприйняття його наукових ідей, не уклала повної бібліографії праць вченого, яка становить 260 праць.

Отже, аналіз історіографії проблеми засвідчує, що приватне і громадське життя К. В. Харлампівича, становлення його переконань, концептуальні висновки вченого не стали предметом спеціального комплексного вивчення.

1.2. Джерельна база

Пошук і відбір джерельних матеріалів дослідження обумовлений реконструкцією інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича. Для розширення розуміння про становлення світогляду вченого було використано велику кількість історичних та історіографічних джерел. Архівні документи представлені матеріалами з архівосховищ України, Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Польща, які значною мірою розширили уявлення про формування наукових поглядів вченого, його приватне життя, чиновницьку кар'єру та громадську активність.

Джерельна база дисертації поділяється на **історичні** (комплекс *неопублікованих* та *опублікованих* матеріалів 13 архівосховищ і приватного архіву Д. Б. Карана) та **історіографічні джерела** («Ідеться про синтетичні історичні дослідження, статті, монографії, рецензії, критичні огляди, доповіді, чернетки, нотатки, плани робіт [...]» [682, с.62]). Для відновлення соціокультурного середовища, в якому відбувалась інтелектуальна діяльність К. В. Харлампівича, розширення розуміння про становлення світогляду вченого, було використано велику кількість історичних та історіографічних джерел.

До *неопублікованих джерел*, які відтворюють професійну та творчу біографію К. В. Харлампівича та вперше були використані в основному тексті дисертації відносяться:

1) матеріали про батьківську родину: кліросні відомості церков Гродненської єпархії; про церковний приход села Рогачі; про сімейний склад родини священника Василя Харлампівича та Марії Йосипівни; про навчання та професійну кар'єру їхніх дітей; документи про призначення, переміщення священників по службі; формулярні списки священнослужителів; справа про

збір відомостей щодо кількості приходів і православних церков у Гродненській губернії (почато у 1868 р., закінчено у 1870 р.); справа про дозвіл Михайлу Харлампівичу зберігати шрифти (почато 19 грудня 1896 р., закінчено 25 квітня 1897 р.) (*матеріали НІАБ м. Гродно*); родинний побут священичої родини; священиче служіння Василя Харлампівича; метричні книги Рогачівської церкви; Літопис церкви Різдва Пресвятої Богородиці (*матеріали РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі*);

2) корпус ділової документації: запити обер-прокурора Св. Синоду; звернення міністра народної освіти до імператора; накази міністра народної освіти; листування між Департаментом народної освіти та Департаментом загальних справ; призначення; звернення попечителя Казанського навчального округу (*матеріали РДІА*);

3) матеріали засідання ради СІБДА про присвоєння К. В. Харлампівичу наукового ступеня доктора церковної історії (*матеріали ЦДІА СПб*); особовий фонд професора Санкт-Петербурзької духовної академії І. С. Пальмова (*матеріали ВР РНБ*);

4) особові документи: послужний список про службу викладача Казанської духовної семінарії статського радника Костянтина Васильовича Харлампівича, складений по 24 січня 1909 р.; формулярний список про службу в. о. екстраординарного професора Імператорського Казанського університету на кафедрі церковної історії статського радника Костянтина Васильовича Харлампівича (*матеріали РДІА*); автобіографія та повний список опублікованих праць вченого з 1892 до 1916 рр. (*матеріали СПб ФА РАН*); 5) епістолярії кореспондентів К. В. Харлампівича: О. І. Александрова, А. В. Ярушевича, єпископа Анастасія (В. О. Опоцького), М. М. Дем'яновича, І. Ф. Кожича, Г. Я. Киприяновича, Н. Л. Масловської, С. В. Харлампівича, М. В. Харлампівича, Ф. Б. Беляєва, В. П. Харлампівич (*матеріали особового фонду у ВРРК НБЛ КФУ*);

6) листування Костянтина Харлампівича до В. М. Бенешевича, І. Є. Євсєєва, М. П. Лихачова, П. В. Нікітіна, М. К. Нікольського,

О. І. Соболевського, П. В. Шейна (*матеріали СПб ФА РАН*);
О. А. Дмитрієвського, І. А. Бичкова (*матеріали ВР РНБ*); Н. Д. Полонської-Василенко (*матеріали ЦДАМЛМ України*);

7) нам трапилася нагода особисто поспілкуватися з родичами К. В. Харлампівича: онуком Михайлом Борисовичем Харлампівичем, дружиною та донькою вже покійного онука – Георгія Дмитровича Харлампівича з Єкатеринбурга, онукою сестри – Євгенії Василівни Харлампівич – Ольгою Всеволодівною Фотинич. Дружина Г. Д. Харлампівича люб'язно надала світлини з сімейного архіву та познайомила з М. Б. Харлампівичем. Спогади дітей К. В. Харлампівича та В. П. Харлампівич: Дмитра, Бориса, Олени, – записав Михайла Борисовича Харлампівича. На наше прохання Михайло Борисович Харлампівич передав нам 18 аркушів цих спогадів. Правнучка К. В. Харлампівича, доктор фізико-математичних наук Ольга Георгіївна Харлампівич, передала нам два машинописні аркуші спогадів свого дядька Бориса Костянтиновича Харлампівича, які містять цікаву інформацію про родину Масловських, про дівочі роки його мами – Віри Петрівни Масловської, про родину Харлампівичів. Внука Євгенії Василівни Харлампівич – Ольга Всеволодівна Фотинич передала нам фотографії батьківської родини Костянтина Васильовича Харлампівича (*матеріали ПАА Д. Б. Карана*).

Із неопублікованих джерел, на які вже були посилання попередніх дослідників професійної та творчої біографії К. В. Харлампівича, в основному тексті дисертації були використані: особовий фонд К. В. Харлампівича (*матеріали ВДАЧОН*); протоколи й матеріали до протоколів засідання ради ВУАН, звернення К. В. Харлампівича до Всеросійського центрального виконавчого комітету (*матеріали ІР НБУВ*); щоденник М. М. Бережкова; життєпис Костянтина Васильовича Харлампівича (*матеріали ІР НБУВ*); М. М. Бережкова; П. М. Попова; А. Ю. Кримського; С. Т. Голубєва; В. П. Науменка (*матеріали ІР НБУВ*).

До *опублікованих джерел*, які були використані в основному тексті дисертації, належать:

1) 17 листів М. С. Грушевського, що були написані в місто Тургай до К. В. Харлампівича. Зокрема, за 1925 р. це листи від 16.IX, 23.IX, 6.X, 17.X, 25.XII, грудневий (дату не вказано); за 1926 р. – від 15.I, 21.II, 15.III, 23.III, 6.IV, 28.V, 29.VI, 16.VIII, 13.IX, за грудень (дату не вказано); за 1927 р. – від 20.X, та один лист К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського за 1926 р. – від 12.VI. Листування двох вчених з особового фонду К. В. Харлампівича у відділі Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин дослідив О. С. Морозов, ввівши їх до наукового обігу в 2000 р.

2) 11 листів К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського, написані з Тургаю в Київ. Це листи за 1927 р. від 19.IV, 15.VIII, 22.IX, 4.X, 7.X, 18.X, 27.X, 10.XI, 30.XI, 9.XII, 15.XII. З листування ми довідуємось, що М. С. Грушевський залучив Костянтина Васильовича до наукової роботи. К. В. Харлампівич надсилав Михайлу Сергійовичу рецензії й розвідки для журналу «Україна» та «Записок історично-філологічного відділу». З 1925 до 1927 рр. в журналі «Україна» було надруковано вісім його розвідок і рецензій [479, с.777; 557, с.160–162; 559; 560; 561; 562; 563] та одна в «Записках історично-філологічного відділу» [541, с.247–258]. Листування К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві було досліджене нами та вперше опубліковане в 2001 році.

3) матеріали Казанського архіву управління федеральної служби безпеки Республіки Татарстан детально висвітлюють те, як органами Державного політичного управління було сфабриковано карну справу проти К. В. Харлампівича, його подальший арешт та заслання. Дослідження доцента кафедри музеєзнавства історичного факультету Казанського федерального університету І. Б. Сидорової було запроваджене до наукового обігу в 2003 р. під назвою «Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете...» (ОАИЭ в первые годы советской власти. 1917–1924 гг.)» [261, с.65–81].

4) шістдесят три аркуші листів К. В. Харлампівича до О. І. Соболевського написані між 21 квітня 1914 і 26 квітня 1929 р. та два листи до О. І. Соболевського від дружини К. В. Харлампівича Віри Петрівни: один від 16 лютого 1925 р., другий без дати (Ф. 449, од. зб. 391), – опубліковані в 2004 р. російським істориком М. А. Робінсоном у праці «Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х годов)». Михайло Андрійович Робінсон виявив їх в особовому фонді О. І. Соболевського: «Соболевський Олексій Іванович (1856–1929) – філолог, педагог, академік» (Ф. 449, од. зб. 392) Російського державного архіву літератури та мистецтв у м. Москва.

5) 24 листи Костянтина Васильовича до голови Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів М. М. Могилянського. Листування охоплює періоди з 25 лютого 1929 р. до 15 січня 1930 р. та з лютого 1931 р. до грудня 1931 р. Опираючись на зазначені листи, нам вдалося дослідити діяльність вченого в Постійній комісії для складання біографічного словника українських діячів [676, с.188–204]. Листування було вперше опубліковане нами в 2004 р.

б) протоколи загальних зібрань, протоколи річних підсумкових звітів, засідань ради Товариства археології, історії та етнографії при Казанському університеті, які були опубліковані в журналі «Известия Общества археологи, истории и Этнографии при Императорском казанском университете» за 1899–1924 рр. та у Звітах Церковного історико-археологічного товариства Казанської єпархії за 1907–1915 рр. (педагогічну практику Костянтина Васильовича в Казанському університеті нам вдалося відтворити, спираючись на протоколи засідань ради Казанського університету, огляди викладацької діяльності в ІКУ, протоколи засідання ради історично-філологічного факультету ІКУ, щорічні звіти Казанського університету, опубліковані в «Ученых Записках Императорского казанского университета» за 1899–1917 рр.); матеріали, які допомогли прояснити підготовку до захисту магістерської й докторської дисертації К. В. Харлампівича, а також офіційні рецензії на ці праці містяться в

публікаціях «Журналов Совета Санкт-Петербургской духовной академии» за 1891-1899, 1914-1915 рр., матеріали про обрання Костянтина Васильовича член-кореспондентом Російської академії наук були знайдені в протоколах засідання РАН за 1916 – 1917 рр. Протоколи висвітлюють педагогічну та наукову діяльність К. В. Харлампівича.

До *історіографічних джерел* належать праці К. В. Харлампівича, а також численні рецензії на них. Дослідження К. В. Харлампівича, які відображають різні сфери інтелектуального життя, стали важливим джерелом при реконструкції інтелектуальної біографії вченого. Роботи вченого умовно можна розділити на дві групи. Треба зазначити, що обидві групи праць між собою органічно пов'язані.

Перша група присвячується проблемам вивчення становлення й розвитку освіти та шкільництва в українських, білоруських, литовських землях у складі Речі Посполитої в XVI – XVII ст., і в Московському царстві та Російській імперії середини XVII – XVIII ст. Сюди належить ціла низка статей і відгуків: «Следы латынства и унии в православном населении западного края», «Библиографическая заметка (без заглавия) о первопечатной словянской граматике, изданной в Вильне в 1586 году», «Острожская православная школа (Историко-критический очерк)», «К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования», відгук на книгу Афанасія Вікентійовича Ярушевича «Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная литовская Русь в его время», «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви», «Западно-русские церковные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII ст.», відгук на книгу О. О. Папкова «Братства. Очерки истории западнорусских братств», «К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период. (По поводу взглядов В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинского)», відгук на книгу О. В. Яблунівського «Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogolnego

cywilizacyi zachodniey na Rusi», відповідь К. В. Харлампівича на відгук Яна Марека Антонія Гіжицького (псевдо «Wolyniak») «Ответ г. Вольняну на его отзыв о Западнорусских школах в Kwartalnik historyczny», «Первые учителя Казанской семинарии», «Митрополит Московский Платон и Казанская духовная семинария», «Казанские новокрещенские школы. (К истории христианизации инородцев Казанской епархии в XVIII в.)».

- *До другої групи* належать праці, спрямовані на вивчення українських культурних, релігійних, політичних, наукових впливів на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. Вчений дослідив і опублікував праці, присвячені цій темі, серед них: «Борьба школьных влияний в допетровской Руси», відгук на книгу А. Галкіна «Академия в Москве в XVII ст.», «Афиноген Крыжановский (Из истории культурного влияния западной Руси на восточную в XVII в.)», «Ртыщевская школа», «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», «Малороссы на культурной службе в Казани в XVII и XVIII вв.». Вивчаючи історію церкви, християнських місій, Костянтин Васильович звернув увагу на те, що серед церковних діячів, вчителів, місіонерів, значну частину складають вихідці з українських земель. Вчений опублікував велику кількість записок, листів, біографій місіонерів і ними збагатив історію державних, релігійно-культурних, громадських та національних відносин Поволжя й Сибіру, серед них: «Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, б. Владимирский и Брестский (1621–1642)», «Известия И. Гмелина о Казани и о казанских инородцах (1733)», «О миссионерских переводах на инородческие языки. Письмо архимандрита Владимира, начальнику Алтайской миссии, к Иркутскому архиепископу Вениамину», «Архимандрит Макарий Глухарев, основатель Алтайской миссии, и его пребывание в Казани в 1840 г.», «Н. И. Ильминский и Алтайская миссия», «П. П. Масловский и его переписка с Н. И. Ильминским. (Материалы для истории русской миссии)», «Письма Вениамина, архиепископа Иркутского (†1892), к Казанскому архиепископу Владимиру (†1897). С предисловием и примечаниями К. В. Харлампівича».

Також серед історіографічних джерел дисертаційного дослідження є численні рецензії на праці К. В. Харлампівича. Зокрема на четверту опубліковану працю вченого під назвою «Острожская православная школа (Историко-критический очерк)» написали свої відгуки Степан Григорович Рункевич у «Церковных ведомостях» [317, с.73–75], польський дослідник Ян Марек Антоній Гіжицький (псевдоніми Wołyniak, Марек Гоздава) у «Kwartalnik historyczny» [333, с.369–370], Іван Якович Франко в «Записках наукового Товариства ім. Шевченка» [328, с.30–31]. На розвідку К. В. Харлампівича «К истории Западно-Русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» з'явилися відгуки С. Г. Рункевича в «Церковных ведомостях» [316, с.73–75], І. В. Любарського в «Историческом вестнике» [309, с.331–353], Ю. Й. Сіцинського в «Записках наукового товариства ім. Шевченка» [322, с.19].

На магістерську дисертацію К. В. Харлампівича «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви» було опубліковано 19 рецензій і відгуків. Серед них 12 авторських відгуків, 3 відгуки без автора, опубліковані в різних виданнях, 4 відгуки П. М. Жуковича та 2 С. Т. Голубєва. Рецензії офіційних опонентів, професорів Санкт-Петербурзької духовної академії П. Н. Жуковича [298, с.209–219] і протоієрея П. Ф. Ніколаєвського [311, с.209] були опубліковані в «Протоколах Совета Санкт-Петербургской духовной академии» та «Христианском чтении»; І. В. Любарського – в «Историческом вестнике» [310, с.803–807], без автора – у «Журнале Министерства народного просвещения» за 1899 р. [279, с.522–523], «Журнале Министерства народного просвещения» за 1901 р. [281, с.222–223], «Киевской старине» за 1899 р. [273, с.127], С. Г. Рункевича – у «Прибавлениях к Церковным ведомостям» [318, с.171–172], М. І. Попова – у «Русской школе» [313, с.4–7], Ф. І. Титова – у «Чтениях исторического общества Нестора-Летописца» [326, с.10–13], польського мовознавця О. М. Брюкнера – в «Archiv für Slavische Philologie» [332, с.62–63], І. Я. Франка – у «Записках Наукового

товариства імені Тараса Шевченка» [329], Wolyniaka – в «Kwartalnik historyczny» [334], Ф. А. Курганова – у журналі «Ученые Записки Императорского Казанского Университета» [307, с.189–211], Д. О. Корсакова – у журналі «Ученые Записки Императорского казанского университета» [301, с.256–278], П. М. Жуковича – у «Звіті про XLII присудження нагороди графа Уварова» [297, с.1–19], С. Т. Голубева – у журналі «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских» [293, с.1–20].

На розвідку К. В. Харлампівича «Новая библиографическая находка. Перевод статьи кн. А. М. Курбсаго» в періодичних виданнях було опубліковано 5 відгуків, на дослідження «Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, б. Владимирский и Брестский» – 4 відгуки, на публікацію «К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период (по поводу взглядов В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинского)» в періодиці з'явилося 4 відгуки (один із них був написаний М. С. Грушевським), на багато праць вченого було виявлено по одному відгуку. На докторську монографію К. В. Харлампівича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» у періодичних виданнях було опубліковано 10 рецензій та відгуків. У протоколах ради Петроградської духовної академії містяться офіційні рецензії професорів Б. В. Тітлінова [325, с.287–304] та П. М. Жуковича [299, с.266–287]. На їх основі була складена характеристика докторської дисертації К. В. Харлампівича в офіційному виданні Святійшого Синоду в «Церковных ведомостях» [330, с.1343–1348]. Свої відгуки на докторську дисертацію Костянтина Васильовича опублікували С. В. Рклицький – у журналі «Украинская жизнь» [315], рецензент під криптонімом «С» – у журналі «Исторический вестник» [319], без автора – у журналі «Русский архив» [285], Є. Ф. Сосунцова – у журналі «Известия по Казанской епархии» [324], С. Т. Голубева – у журналі «Прибавление к Церковным ведомостям» [292, с.1046–1063], П. М. Жуковича – у журналі «Библиографическая летопись» [296, с.22–26], М. П. Василенка – у журналі «Голос минувшаго» [291, с.250–254].

Одним із творчих напрямів діяльності К. В. Харлампівича було рецензування наукових монографій, статей. Значна частина рецензій вченого була опублікована в православних періодичних виданнях.

Нам вдалося відшукати та укласти найбільш повну на сьогодні бібліографію праць ученого. За свого життя Костянтин Васильович опублікував 151 дослідження та 109 рецензій, що сумарно становить 260 праць. У періодичних виданнях Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій та Радянського Союзу було опубліковано 58 рецензій на праці К. В. Харлампівича. Із 58 відгуків 6 побачили світ повторно в інших виданнях, два відгуки на монографічну розвідку К. В. Харлампівича були опубліковані в радянський період.

Завершуючи огляд джерельної бази, варто зазначити, що наше дисертаційне дослідження ґрунтується на матеріалах 13 архівосховищ та приватного архіву Д. Б. Карана. Уперше до наукового обігу запроваджуються документи, що містяться в 11 із них. Джерела, використані в роботі, складаються з матеріалів про батьківську родину вченого, про побут та господарське життя, про парафіяльну та освітянську діяльність священника Василя Харлампівича; про власну сім'ю К. В. Харлампівича та подальшу долю дітей, онуків і правнуків; матеріали засідань Вченої ради СПбДА; про чиновницьку службу та отримані ранги й нагороди; про педагогічну діяльність у Казанському університеті; про конфлікт вченого з ректором духовної академії; про особистий дозвіл імператора Миколи II на призначення К. В. Харлампівича екстраординарним професором ІКУ; досліджена численна кореспонденція від рідних, друзів по СПбДА: М. М. Дем'яновича, Г. Я. Киприяновича, А. В. Ярушевича, співробітників по Казанській єпархіальній училищній раді: єпископа Анастасія (В. О. Опоцького), священника І. Ф. Кожича; листи самого К. В. Харлампівича до російських і українських науковців: А. А. Дмитрієвського, О. А. Бичкова, П. В. Штейна, М. П. Ліхачова, Н. Д. Полонської-Василенко. У контексті нововиявлених архівних матеріалів,

для максимального відтворення біографії та професійної діяльності К. В. Харлампівича були заново опрацьовані уже опубліковані джерела.

Аналіз джерельної бази підтвердив її недостатню вивченість, водночас засвідчив репрезентативність новознайдених джерел для відтворення образу інтелектуала.

1.3. Методологія дослідження

У дисертаційному дослідженні використано теоретико-методологічні принципи інтелектуальної історії, яка досліджує усі види творчої діяльності людини, соціокультурне оточення, концептуальні висновки. У такий спосіб предмет дослідження інтелектуальної історії можна визначити як культурний простір, в якому особа переміщується між професійною та побутовою, приватною й публічною сферами, включає історичні аспекти всіх видів творчої активності вченого і продукти людського інтелекту. В дисертації використано сукупність маленьких біографій, особисту біографію К. В. Харлампівича, біографію оточення, наукову, літературну, громадську діяльність вченого.

Протягом ХХ століття у контексті персональної, або індивідуальної історії як жанру історичної літератури робились дослідження в різних когнітивних ділянках, що характеризує даний жанр як багатопланове явище, яке має складну структуру. Дослідники персональної історії вивчали концепції та доктрини як щось незалежне від їх творців. Зосередженість на концепціях та ідеях і нехтування соціального контексту доктрин, знеособлення доктрин, отримали негативну оцінку сучасників [733, с.76-100]. Такі вчені, як Е. Чарггафф, Х. Шарлін, С. Гаукрогер, Е. Хенней, серед недоліків персональної історії називали надмірне захоплення зовнішніми сторонами діяльності інтелектуала, ігнорування його особистим життям [627, с.477].

Під впливом історичної антропології, в персональній, або індивідуальній історії у фокусі сучасної історіографії опинилась особа інтелектуала, який змінюється в соціально-темпоральному просторі минулого та своїми діями

безперервно змінює цей простір. Назрілий інтерес до людського виміру в персональній, або індивідуальній історії спричинив появу нового жанру – інтелектуальної біографії як особливого творчого результату людської діяльності. Розробленням теорії і практики інтелектуальної біографії займалась велика кількість дослідників, серед них: М. Антонацца, І. Берлін, Д. Браун, Д. Вокер, С. Гаукрогер, У. Герхардт, Б. Джонстон, М. Ігнат'єв, С. Коген, Б. Колвелл, Дж. Мітчел, Д. Мікікс, Дж. Попкін, Е. Хенней, Д. Холл [610, с.335-336].

Це стало логічним результатом розширення пізнавальних кордонів біографічного жанру, оскільки процес взаємопроникнення особистості та історії, долі та творчості окремого інтелектуала і загальної культури став очевидним [731, с.102]. «По-перше, це повнокровна персоніфікована історія, або «історія персони» – більш-менш традиційна біографія історичної особи, як правило, суспільно-політичного діяча або творчої особи великого масштабу, інколи із застосуванням психоаналітичних теорій. У фокусі дослідження висвітлюється процес становлення особистості, розвиток внутрішнього світу людини» [733, с.76-77]. В. М. Андеєв, порівнюючи інтелектуальну біографію з традиційною біографією, зробив висновок, що життя інтелектуала, формування його внутрішнього світу виступає як метою дослідження, і засобом пізнання історичного соціуму, який твориться інтелектуалом і водночас включає його в себе [610, с.333-334].

Теоретико-методологічні засади відтворення зв'язків між життям учених та їх творчою лабораторією, епохою, в якій вони жили, домінуючими теоріями, суспільним кліматом, світоглядом, політичною орієнтацією, науковою школою, оточенням – тобто інфраструктурою у всіх її формах і проявах, у дійсності означали реконструкцію інтелектуальної біографії. Опираючись на теоретико-методологічні засади інтелектуальної біографії, можемо припустити ідею про деяку семантичну дифузність поняття історії особистості та історії взагалі. Інтелектуал завжди буде відображати історико-часові перипетії на стільки, на скільки сам час буде відображати цю особу [626, с.258].

Концепт «інтелектуальна біографія» отримав поширення і в українській історіографії. В Україні існує досвід написання інтелектуальних біографій, зокрема це праці Я. Й. Грицака, І. І. Колесник, В. В. Ващенко, Т. М. Попової [610, с.336]. Інноваційні моделі біографічного світу, мапи особистості як інструменту конструювання психобіографії, ідеальної, інтелектуальної, типової, фактичної біографії людини та мережевого аналізу міжособистісних взаємовідносин в українській історіографії запровадила І. І. Колесник [684, с.160]. На прикладі Т. Г. Шевченка, І. І. Колесник пояснює, що «біографічний світ – це комунікаційна модель, що містить внутрішній і зовнішній світи особистості, результат комунікацій людини з її оточенням» [682, с.79]. Інтелектуальну біографію І. І. Колесник уявляє як динамічну мережу, яка складається із розрізнених елементів та «структурується потоками інформації та комунікаціями». За визначенням І. І. Колесник, функції, які виконує інтелектуальна біографія, полягають, «по-перше, у розкритті виникнення ідей, формул, розробки теорій, концепцій, методів; по-друге, відтворюють логіку кар'єри інтелектуала, аналіз мотивації наукової діяльності; по-третє, у фіксації поширення ідей історика в науковому середовищі, як саме відбувається рецесія його ідей сучасниками та наступниками» [685, с.466-467]. На думку В. В. Ващенко, перед дослідником інтелектуальної біографії постають два головні завдання: по-перше, з'ясувати генезу та сутність інтелектуальних досягнення суб'єкта; по-друге, встановити раціональність суб'єкта в термінах його мотивацій [627, с.481]. Перефразовуючи твердження В. В. Ващенко, дослідники інтелектуальної біографії вивчають послідовність логічного вибору інтелектуалом тієї чи іншої парадигми протягом наукової діяльності вченого, а в свою чергу, зміна вченим теоретико-методологічних орієнтирів дає досліднику підстави визначати періодизацію життєвого шляху інтелектуала.

У дисертаційному дослідженні використано також поширену типологію біографічного жанру, представлену А. М. Нейманом у статті про Дж. М. Кейнса та розроблену американським економістом Дональдом Уокером: а) біографія особистості – час і місце народження, сімейні корені, виховання, риси характеру,

особисте життя; б) бібліографічна біографія – аналіз праць автора, історія їх створення, джерельна база, техніка та методологія дослідження; в) професійна біографія – професійна діяльність, відносини у науковому співтоваристві; г) ситуаційна біографія – біографія середовища, в якому жив та працював учений, події та умови соціально-економічного та політичного життя суспільства та епохи [719, с.332-333]. Така типологізація біографії розглядалась А. М. Нейманом як універсальна модель для інтелектуальної біографії.

Інтелектуальна біографія передбачає окреслення соціокультурного та наукового становища особи вченого, його розвитку, формування особливостей творчих студій інтелектуала. За формулюванням І. І. Колесник: «справжній інтелектуал має свою особливу життєву і професійну мотивацію та волю протистояти колективним упередженням та ілюзіям, сам виступає творцем соціальної міфології у вигляді політичних ідеологій, наукових програм, культурних проєктів, правових норм, моральних стандартів» [683, с.174].

К. В. Харлампівича можна визнати інтелектуалом, адже він виступав творцем наукових проєктів і мав особливий погляд на об'єкт історичного дослідження, мав свою власну життєву і професійну мотивацію, вмів протистояти колективним упередженням та ілюзіям і захищати власну точку зору. У дисертаційному дослідженні не просто реконструйовано невідомі факти біографії К. В. Харлампівича, але через призму приватного життя, соціокультурного оточення, наукових інтересів, досліджено періоди розвитку його самобутнього історичного концепту, творчу лабораторію вченого, інтелектуальні зв'язки.

Вагомого значення у дослідженні діяльності К. В. Харлампівича набуває визначення його місця у науковому середовищі, взаємозв'язку його ідей з тогочасними науковими концепціями інтелектуального співтовариства. Тому варто з'ясувати, чи належав К. В. Харлампівич до когорти генераторів ідей, чи був дослідником будь-якої отриманої ними інформації, був першим чи другим. Лідером у науці може бути тільки творча особистість, зі своїм особливим способом мислення, бажанням проникнути в суть предмета і піти далі, це вчений-

інтелектуал, дослідник з новими думками, генератор ідей, що дивиться далеко вперед, який здатний критично аналізувати і синтезувати результати досліджень [654, с.5]. Натомість кожен індивід, який не був зафіксований на історичному екрані у найбільшому форматі, знаходився поза колом перших історичних осіб та відомої номенклатури великих історичних постатей, які відігравали головні ролі та заповнювали собою увесь історичний простір, – відносять відповідно до «людини другого плану як особистості непересічної, яка не претендує на рушійну роль в історії, яка не випереджає час, але як ніхто інший відображає у своїх справах і думках головні колізії своєї епохи» [732, с.14].

Основним методом, що дозволяє з'ясувати місце історика в структурі дослідницького товариства, є комплексний аналіз соціокультурної ситуації, в межах якої здійснювалась його практична діяльність. Цей метод передбачає характеристику специфічних особливостей участі окремого дослідника у науковому дискурсі, з'ясуванні реального співвідношення вибраної ним проблематики та магістрального напрямку в рамках сучасної йому системи написання історії, а також у визначенні рівня суспільного сприйняття його творчих досягнень [759, с.30].

На нашу думку, К. В. Харлампівича можна визнати відомим представником школи цивільної історіографії «Західної Русі» при Санкт-Петербурзькій духовній академії та політичного і культурно-ідеологічного напрямку «західнорусизму», котрий в силу різних обставин залишився в тіні своїх непересічних колег та опинився в різномірному товаристві істориків другого плану. К. В. Харлампівич висунув нову оригінальну концепцію українського впливу на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року, але через певні обставини не закінчив розпочатої праці, тому і не зміг стати в один ряд з відомими істориками [319, с.636]. До К. В. Харлампівича справедливо можна застосувати слово, сказане дослідником інтелектуальної біографії Д. І. Дорошенка В. М. Андрєєвим: «Він не був «першим» поруч із М. С. Грушевським та В. К. Липинським, але і «другим» також не став» [610, с.117].

Інструментом для конструювання інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича використано ментальну мапу особистості Костянтина Васильовича. Уявна мапа особистості, на прикладі вченого, включає перелік місць, імен, подій, як наслідок взаємодії К. В. Харлампівича із навколишнім просторовим середовищем. Висвітлено всі грані діяльності К. В. Харлампівича, створено об'ємну картину соціокультурного середовища, яке стала складовою частиною життя вченого.

Вибір методів і підходів був зумовлений конкретними завданнями та специфікою досліджуваного матеріалу. Дисертаційне дослідження репрезентоване підходами, які базуються на принципах історизму та об'єктивності, завдяки яким забезпечувалися, з одного боку, вивчення наукових поглядів та діяльності К. В. Харлампівича як явища, породженого та зумовленого об'єктивно-історичними умовами розвитку російського суспільства та станом історичної науки, з іншого – аналіз еволюції поглядів та наукових уподобань К. В. Харлампівича, а також оцінка об'єктивного впливу результатів діяльності вченого на стан і розвиток історичної науки.

У дослідженні використано загальнонаукові (логічний, аналізу, синтезу) та спеціальні методи історичного дослідження, що відповідають меті дослідження та сприяють розв'язанню поставлених завдань. У дисертації застосовано такі спеціальні методи дослідження: історико-порівняльний, хронологічний, історико-генетичний, історико-біографічний, періодизації, термінологічний, інституційний, аналітичний, системно-структурний, теоретичний, а також прийоми історіографічного та джерелознавчого аналізу. Опираючись на зазначену методологію, автор використав здобутий матеріал для відтворення інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича, максимально відобразивши становлення внутрішнього світу вченого в батьківській родині та під час навчання в училищі та семінарії; для встановлення безпосереднього впливу школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» при Санкт-Петербурзькій духовній академії на вченого; для відтворення ідейно-

теоретичних поглядів К. В. Харлампівича в наукових студіях, концепціях та концептуальних висновках вченого.

Таким чином, залучення широкого спектру методологічних прийомів, врахування особливостей відтворення інтелектуальної біографії дають право запроваджувати висвітлення життя і творчості К. В. Харлампівича на іншій щабель.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА

2.1. Родина, сімейне виховання

Актуальною складовою нашої роботи є реконструкція родинного середовища, дитячих роки Костянтина Васильовича Харлампович. Історія батьківської родини становить для нас особливий інтерес. Відтворення побуту, умов проживання та сімейної атмосфери, де батько-священик був незаперечним авторитетом, дає змогу більш повно відтворити вплив родини на формування особистості Костянтина Харламповича, його вподобання, переживання та наукові зацікавлення.

Народився Костянтин Харлампович 18 липня (за Юліанським календарем), або ж 30 липня (за Григоріанським календарем) 1870 р. у селі Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії [144, арк.115]. В Літописі церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Рогачі Мілейчицької гміни Сем'ятицького повіту Підляського воєводства Республіки Польща записано, що в Рогачі родина Харламповичів переїхала з Пудбельє, яке було частиною села Дуб'яжин, що на Підляшші [103, арк.8]. Теперішній настоятель церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Рогачах священик Мирослав Авксетіюк підтвердив, що в роду Харламповичів існувала неперервна традиція церковного служіння на Берестейщині [799, с.15]. Дід Костянтина по батьківській лінії, Григорій Харлампович, був органістом в уніатській церкві. Батько Костянтина, священик Василь Григорович Харлампович (15.06.1839–20.11.1890), здобув початкову освіту у Жировицькому духовному училищі, а в 1865 р. закінчив Литовську духовну семінарію. Мама Костянтина, Марія Йосипівна Таранович (1844–1915), була донькою священика Йосипа Тарановича, який здобув середню освіту 1841 р. в Литовській духовній семінарії¹. В 1865 р., після здобуття

---

¹ Спогади Ольги Всеволодівни Фотинич: «Василий Харлампович, мой прадедушка, умер в 1890 году и было ему всего 52 (по нынешним временам – чуть ли не мальчишка!). Родился он в 1839 году, получил образование в Литовской духовной семинарии, и после ее окончания 25 лет отслужил священником в церкви в Рогачах. Рогачи сейчас находятся в Польше, а в те времена все эти земли принадлежали Российской империи. Женился он в 1865 – на Марии

середньої духовної освіти, Василь Харлампівич одружився з Марією Таранович². У тому ж році, 26 вересня, Василь Харлампівич був висвячений на священника Рогачівської церкви преосвященним Олександром (Добриніним), єпископом Ковенським [743, с.448]. Родина Харлампівичів була багатодітною; Костянтин мав п'ятеро братів: Миколу (1866 р. н.) [53, арк.107], Йосипа (1868 р. н.) [53, арк.107], Степана (14.01.1877 р. н.) [105, с.141], Михайла (24.05.1879 р. н.) [106, арк.76], Павла (04.02.1884 р. н.) [107, арк.69] та дві сестри: Марію (15.09.1873 р. н.) [104, с.48] і Євгенію (17.02.1886 р. н.) [108, арк.4].

Перші п'ять років подружнього життя священник Василь з матушкою Марією та синами Миколою та Йосипом жили в старому парафіяльному будинку. В 1870 р. Гродненським єпархіальним управлінням для родини Харлампівичів на церковній землі був побудований новий будинок [53, арк.103]. Родина Харлампівичів отримувала незначні кошти з державного фінансового забезпечення церковного притчу Рогачівської церкви, приношень парафіян, ведення натурального господарства. З 1875 р. за штатним розкладом священнику і псаломщику церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Рогачі виділялось 496 крб. на рік. Згідно з єпархіальним планом 1854 р., всієї церковної землі в Рогачах нараховувалось 94 десятини, з них – 4 десятини землі відводились для присадибних потреб, 53 десятини землі – оброблялись і використовувались під посіви сільськогосподарських культур, 4 десятини землі були придатні під сінокоси, 33 десятини землі – були непридатної для ведення сільського господарства [53, арк.103]. Земельні угіддя родинною Харлампівичів використовувались виключно для ведення натурального господарства.

Отець-настоятель був для своїх дітей і односельців прикладом доброго господаря і вмілого пасічника. Його корисними порадами по садівництву

Таранович, дочки священника Йосифа Тарановича, который тоже был выпускником Литовской духовной семинарии» [140].

² Спогади Ольги Всеволодівни Фотинич: «1890-му году (незадолго до кончины Василия) супруги отпраздновали серебряную свадьбу. До сих пор в семье моей двоюродной сестры Евгении хранится серебряная ваза для печенья – подарок к этому событию. На ручке выгравированы даты: 1865 – 1890» [140].

користувалися всі односельці [743, с.448]. У той же час, сільськогосподарські роботи ставили священика на один рівень із односельцями у вирішенні дрібних суперечок «за межу» чи «за пасовисько», що свого часу зіграло злий жарт із отцем Василем. Про священика Василя Харлампівича парафіяни говорили як про людину сором'язливу, терпеливу, добродушну, прямолінійну, просту і привітну у спілкуванні. Церква, в якій служив отець Василь, була побудована в 1614 р. [53, арк.103].

Сім років служив отець Василь у старовинному храмі Різдва Пресвятої Богородиці, яка згоріла дотла 5 квітня 1872 р. Внаслідок пожежі усе церковне майно храму та готівка в сумі 220 крб. були знищені вогнем. Парафія зазнала збитків на величезну на той час суму в 5097 крб. 70 коп. [50, арк.27]. Саме перед пожежею отець Василь узяв чудотворний образ преподобного Антонія з храму для покриття срібної ризи золотом, ставши у такий спосіб рятівником святині: «На наступний день після виносу ікони церква Різдва згоріла» [799, с.15]. Весь тягар наслідків руйнації випав на долю не тільки рогахівської громади, але передусім на отця Василя та всю родину Харлампівичів. Через декілька днів після пожежі, завдяки енергійній діяльності молодого священика, почалося будівництво тимчасової церкви.

Маленької будівлі церкви було замало для Рогахівської парафії, до якої входило ще чотири села: Медвежики, Микуличі, Грузка, Боровики [52, арк.122]. Рогахівський настоятель довідався, що в селі Дубини Пружанського повіту планують замість дерев'яної церкви будувати нову цегляну. Священик Василь Харлампівич домовився про купівлю дерев'яної церкви та почав збір коштів. За рік його задум здійснився – дерев'яну церкву в Дубинах було розібрано і під особистим контролем священика Василя перевезено в Рогачі. Освячення відбудованого храму і престолу відбулося 8 вересня 1873 р., на свято Різдва Пресвятої Богородиці [53, арк.103]. З благословення правлячого архієрея освячення храму було звершено високолитовським благочинним [799, с.15]. Завдяки праці священика Василя Харлампівича храм був оздоблений

іконостасом та церковним начинням, а духівництво отримало нові облачення [743, с.448].

Костянтин Харлампівич згадує про служіння батька у своїй першій друкованій розвідці «Звичай селян приносити дітей «до Христа» (для хрещення) в пізній вечір, а часом і опівночі. Селяни дорожать робочим днем і звичайно до батюшок приходять пізно, іноді – коли останній ліг спати» [599, с.277]. Переважно у таких випадках Таїнство Хрещення здійснювалося безпосередньо в будинку священика. Костянтин Харлампівич згадував про щільний службовий графік батька у вихідні та святкові дні: «У недільний день привозять до 5 і навіть 10 немовлят. Чи можливо священикові здійснювати над кожним хрещення через занурення, коли він вже відслужив всенішну, обідню, перед якою сповідав десятка 2-3, відслужив кілька молебнів, панахида, літій, здійснив декілька «введень» і ще повинен відслужити вечірню» [599, с.277]. Священик Василій проповідував Євангельські істини не тільки в церкві, але й у повсякденному житті [743, с.448]. При церкві функціонував парафіяльний догляд, який зосередив свою діяльність на потребах храму, та церковне братство, яке стежило за моральним здоров'ям своїх членів усієї парафії [662, с.92]. На допомогу священику Василю парафіяни Рогачівської церкви обирали церковного старосту, якого затверджував правлячий архієрей³.

Важливим чинником, що впливав на формування особистості Костянтина Харлампівича, набутим у батьківській родині, була його конфесійна приналежність. Дитинство і юність Костянтина минули на території протистояння двох культурно-релігійних світів. Навколо уніатства як головного інструмента польського впливу на українців і білорусів, розгорнувся головний бій між двома імперськими світоглядами. Згідно з офіційною церковною доктриною повернення уніатів до православ'я, отцю Василю Харлампівичу потрібно було проводити ще й прозелітичну діяльність. Минуло небагато часу відтоді, як у лютому 1839 р. на соборі уніатського духовенства у Полоцьку було

---

³ «в должности церковных старост [...]к церкви Рогачской, Брестского уезда, крестьянин с. Рогач Самуил Рищук» [194, с.431].

прийняте рішення про приєднання до православної церкви. Звісно, постанову собору було задоволено Святійшим Синодом Російської Православної церкви. До Російської православної церкви приєдналися 1707 парафій та 1 млн. 600 тис. осіб [644, с.657]. Тому в часи після собору одним з головних завдань для православного священика була популяризація православних догматів і таїнств, богослужінь. Населення шанувало зображення католицьких святих. Католицькі медальйони і образки носили усі селяни. Молилися вони з католицьких молитовників польською мовою, вшановували уніатських і католицьких святих [644, с.276]. Священику Василю для того, щоб зберегти єдність пастви, нерідко доводилося діяти всупереч офіційній православній церковній доктрині. Бо досить часто (особливо це стосувалося Таїнства Хрещення) парафіяни шантажували священика тим, що, в разі невиконання їхнього бажання, підуть до католицького ксьондза. Про такі випадки Костянтин Харлампівич писав: «Парафіяни по забобонам, а то й просто з побоювання, що священик, чого доброго, занурюючи, «ще втопить дитину» сильно відстоювали обливання, і у випадку незгоди священика – виявляють готовність нести немовлят до ксьондза» [599, с.277].

Конфесійна належність спонукала українців Берестейського повіту до етнічного самовизначення за принципом: «якщо католик – то поляк, якщо православний – то українець». Статистичні дані Всеросійського перепису населення (1897 р.) свідчать, що Берестейський і Кобринський повіти переважно були заселені українцями, натомість Більський і Пружанський вважались змішаними⁴. Костянтин Харлампівич у власних наукових розвідках і в приватних розмовах неодноразово підтверджував, що Берестейщина є суто українським регіоном: «Тепер хочу сказати на рахунок губернії, яку Ви завжди зараховували до малоросійських. Гродненська губернія Ваша батьківщина» [27, арк.129]. Нам відомо, що отець Василь Харлампівич переїхав з Пудбеля,

---

⁴ «При переписи в 1897 г. малороссов считалось в губернии 365526 д., белоруссов 705045 д., но при этом десятки тысяч белоруссов в Гродненском, Белостокском, и Бельском у.у.. тенденциозно отнесены к полякам. Исключительно малорусские уезды: Брестский и Кобринский; смешанные Бельский и Пружанский; исключительно белорусские: Гродненский, Сокольский, Белостокский, Волковысский и Слонимский» [198, с.12].

Більського повіту, яке знаходилось на віддалі 30 кілометрів на північ від Рогачів. Більський повіт був поліетнічним, де компактно проживали українці, білоруси, поляки [198, с.12]. Свою першу наукову розвідку Костянтин Харлампівич опублікував під псевдо «Западнорус». Можемо зробити припущення, що у такий спосіб він визнавав себе білорусом, адже його батько був родом з поліетнічного Більського повіту.

Доречним буде припущення про українське походження вченого. В цьому контексті варто навести один приклад, який стосується молодшого брата Костянтина – Михайла та, на нашу думку, відтворює етнічну самоідентифікацію в батьківській родині. Після Другої світової війни, Михайло жив разом з сестрою Євгенією в Підмосков'ї. Щоразу, коли він ішов вулицею, онуки сестри Євгенії Харлампівич зустрічали його з вигуками: «Хай живе рідна Україна!» [140, с.61]. Але найбільш вірогідним залишається припущення, що Костянтин Харлампівич на час написання розвідки, будучи на другому курсі СПбДА, став послідовником школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі». Керманічі цієї школи в СПбДА, – М. Й. Коялович та П. М. Жукович стверджували, що: «Білорусь не являється країною з осібною національною культурою і не має права на самостійний культурний і політичний розвиток, але вона є культурною і державною частиною Росії» [780, с.7]. Тому, К. В. Харлампівич світоглядно ідентифікував себе як «західнорус», – тобто представник слов'янського народу, який органічно входив у склад єдиного російського народу.

У 1875 р. священника Василя було призначено на посаду законовчителя в Рогачівському училищі народної освіти [743, с.447]. Перебуваючи на посаді викладача Рогачівського училища отець Василь Харлампівич упродовж п'яти років (з 1884 по 1888 рр.) обирався депутатом на Віленські окружні з'їзди представників училищ [743, с.448]. Стараннями батька Костянтин навчився читати, писати, рахувати. Священик Василь захоплювався історією церкви та листувався з відомим істориком, професором Санкт-Петербурзької духовної академії Михайлом Йосиповичем Кояловичем. Багато праць з історії Білорусі

та Церкви професор Михайло Коялович пересилав у подарунок для отця Василя [694, с.42]. Домашні розповіді батька про історію рідного краю та книги відомого вченого спонукали Костянтина до поступового розвитку наукових здібностей. З часу навчання в СПбДА Костянтин Харлампівич став послідовником історичної школи, заснованої професором Михайлом Кояловичем.

29 червня 1884 р. в обійсті Харлампівичів сталася пожежа [53, арк.103], згоріли дотла всі господарчі будівлі. Під час пожежі загинуло вісім голів великої рогатої худоби, двоє коней і одне лоша, а також згоріли вози, коляски, зброя та усі життєві запаси. Сума збитків від пожежі для родини Харлампівичів склала 904 крб. 40 коп. [694, с.43]. У Літописі Рогачівської церкви зазначено, що це був підпал, зроблений зловмисниками: «В роки служіння о. Василя Харлампівича, Дашовці [селяни сусіднього села, – Д. К.] підпалили холодні споруди церковні, за те що настоятель захопив їхніх волів у вівсі і вимагав винагороди. Вони помстилися йому. Будівлі були при ньому побудовані нові» [103, арк.8]. У більш завуальованій формі про ці події писав автор некрологу, зазначаючи, що через свою прямолінійну та відверту вдачу отець Василь нажив чимало ворогів [743, с.448]. Відверта вдача та прямолінійність стали характерними рисами поведінки Костянтина Харлампівича⁵.

Невтомний трудівник на пастирській ниві, священик Василь до останнього дня працював на користь громади. Навіть у день смерті він займався упорядкуванням метричних книг. Ці книги, оформлені отцем Васиєм за період з 1871 по 1888 рр., збереглися до наших днів у архіві парафії Різдва Пресвятої Богородиці [799, с.15]. Священик Василь Харлампівич помер 20 листопада 1890 р. після довготривалої хвороби (звуження (стеноз) стравоходу) [743, с.448]. На похорон шанованого спочилого священика приїхали не тільки парафіяни церкви Різдва Пресвятої Богородиці, але й селяни з інших навколишніх парафій. Поховали отця Василя на церковному кладовищі біля

---

⁵ «г. Харламповича, сделавшегося неудобным в духовно-ученой службе в Казани, по случаю нанесения им публично оскорбления Ректору Академии в заседании церковного Историко-археологического Общества чрез замечание о малодетельности председателя» [145, арк.7].

вівтарної стіни з південного боку. На його могилі до цього часу стоїть хрест з написом: «Іерей Василий Харлампóвич. Скон. 20 ноября 1890 года на 52 году жизни» [103, арк.8].

Для родини Харлампóвичів смерть чоловіка і батька мала тяжкі наслідки. Того року Костянтин вступив на перший курс Санкт-Петербурзької духовної академії на державне утримання, мати Марія Йосипівна залишилася з чотирма малолітніми дітьми: тринадцятилітнім Степаном, одинадцятилітнім Михайлом – інвалідом з дитинства, шестилітнім Павлом та чотирьохрічною Євгенією. Через матеріальну скруту та невлаштованість дітей Марія Йосипівна з 1891 р. отримувала фінансову допомогу від Єпархіальної опіки в розмірі 42 крб. [53, арк.107]. Марію Йосипівну з дітками взяв жити до себе її зять, священник Лев Смольський (1868–16.04.1904), з яким одружилася старша донька Марія [56, арк.112]. Він був однокласником Костянтина Харлампóвича і разом з ним у 1890 р. закінчив Литовську духовну семінарію. Після смерті Василя Харлампóвича, він був висвячений на священника Рогачівської церкви високопреосвященним Донатом, архієпископом Литовським і Віленським 26 лютого 1891 р. [53, арк.106].

Нам вдалося зібрати коротенькі відомості про подальшу долю братів і сестер Костянтина Харлампóвича. Старший брат Микола спочатку перебував на службі в місті Свенцяни, а потім працював у казенній винній лавці в селі Шіпкар Віленської губернії [55, арк.108]. На початку 30-х років він працював кочегаром в Московських Сокольниках, й невдовзі трагічно загинув, потрапивши під трамвай [140, арк.58].

Брат Йосип був помічником класного керівника в чоловічій прогімназії в місті Замостя [53, арк.107]. Помер під час Другої світової війни в Києві [140, арк.58]. Брат Степан закінчив Литовську духовну семінарію по другому розряду в 1899 р. [53, арк.33], був псаломщиком Волчинської церкви, а потім – учителем у Волчинській жіночій парафіяльній школі [54, арк.33]. Помер у 1942 р. під час блокади Ленінграду [140, арк.63].

Брат Михайло через інвалідність увесь час перебував біля мами та займався переплетенням книг, мав дозвіл на володіння шрифтом для друку на палітурках [51, арк.7]. У листуванні Костянтина Харлампівича з Михайлом Бережковим згадується брат Михайло: «Я в цьому відношенні краще влаштувався і хоча в прохідній кімнаті, але в світлій, порівняно теплій і в рідній сім'ї (господарі родичі дружини брата Михайла)» [64, арк.2]. Михайло помер у 50-х роках в Підмосков'ї [140, арк.61].

Брата Павла взяв під свою опіку Костянтин, забравши на навчання до Казанського духовного училища. Потім Павло навчався в Литовській духовній семінарії та Варшавському університеті [57, арк.102]. Після закінчення юридичного факультету Варшавського університету Павло з 1913 р. працював у музеї [157, арк.123]. З 1921 р. він обіймав посаду вченого секретаря музейної комісії НКО БСРР, а згодом – завідував Білоруським крайовим музеєм, з 1923 р. був організатором і директором Білоруського державного музею, а з травня 1927 р. – призначений заступником директора Білоруського державного музею [158, арк.10]. Був членом історико-археологічної та етнографічної секції Інституту білоруської культури НКО БСРР та викладачем Білоруського державного університету [795, с.640]. З 1 грудня 1927 р. Павло Васильович став завідувачем Окружного музею Первомайщини імені Ф. Е. Дзержинського в місті Первомайськ Миколаївської області [158, арк.10]. Директор Українського інституту матеріальної культури О. Федоровський запросив П. В. Харлампівича очолити нумізматичний кабінет УІМК. О. Федоровський звернувся до Комісара народної освіти з прохання про дозвіл на відрядження П. В. Харлампівича: «...УІМК прохає надати т. Харлампівичу відрядження з 1–15 липня для прийомки нумізматичного кабінету» [156, арк.165]. Пленум ВУАК від 1 січня 1933 р. ухвалив обрати П. В. Харлампівича керівником нумізматичного кабінету Українського науково-дослідного інституту матеріальної культури в Харкові. В. С. Вяргей зазначає, що вчений був звинувачений у націонал-демократизмі та репресований [795, с.644]. Зі слів

троюрідної племінниці Павла Ольги Фотинич, він в 1946 р. приїздив до них в гості в Підмосков'я [140, арк.61].

Сестра Євгенія в 1903 р. закінчила жіноче училище духовного відомства, де перебувала на державному утриманні, та працювала спочатку у Вувачському, а потім – у Семіхочському народних училищах [57, арк.102]. У червні 1914 р. Євгенія Василівна Харлампівич одружилася з Іваном Феодосійовичем Зайцем (пізніше змінив прізвище на Феодос'єв). Під час Першої світової війни родина переїхала в Калугу, потім до Борисова, а згодом у Москву. Євгенія Василівна до виходу на пенсію працювала учителькою в Лосінках, де мешкала родина, а Іван Феодосійович працював учителем в Сокольниках. У подружжя Феодос'євих було двоє синів – Всеволод і Лев⁶.

Отже, в батьківській багатодітній родині відбулась первинна соціалізація вченого, формування християнської моралі та усвідомлення на основі заповідей того, що є добрим, а що є поганим. Учений успадкував від батька такі риси характеру, як прямолінійність, відвертість, рішучість, сміливість, працелюбність. Прищеплена батьком любов до історії рідного краю та вивчення наукових праць відомого історика і засновника школи цивільної «Західноруської» історіографії в Санкт-Петербурзькій духовній академії Михайла Кояловича були вирішальними у виборі майбутньої професії та

---

⁶ Спогади Ольги Всеволодівни Фотинич: «Отже, Женя Харлампович вийшла заміж в 1914 році. З нею зустрічався Іван Феодосійович Заєць (пізніше він змінив прізвище на Феодос'єв). Мати Жені дуже неприхильно ставилася до цих залицянь. Ось якби Іван готувався на священика, тоді інша справа. Тоді Іван був би бажаним нареченим. Вона змінила свою думку лише після того, як їй втовкмачили, що бути інспектором народних училищ, до чого Іван прагнув, не гірше, ніж бути священиком. Вони одружилися у липні 1914 роки; і вона допомогла йому закінчити університет. Про це я дізналася ось зовсім недавно, від мами, виявилось, що Женя йому допомагала навіть ще коли вони не були одружені. Вона сама працювала вчителькою і виділяла дещо для нього зі свого заробітку. Але дуже скоро почалася війна, і після її початку сім'я опинилася в Калюзі, де народився мій батько, Всеволод, у травні 1916 року. Дуже скоро після того вони вже були в Борисові; пізніше, в 1918 році народився син Лев. Далі до 1922 року жили в Білорусії, в Озарічах, де Іван працював в школі і займався сільським господарством, щоб прогодуватися. І ось в 1922 році Іван вирішив переїхати в Москву. У Москві вже жили і мати Івана, і сестра Варя, і брат Матвій. Як вони туди переїхали - Бог знає! У підсумку, до самої пенсії, Іван працював в Москві, в Сокольниках, учителем літератури, цю ж школу і закінчив мій тато, і вся сім'я жила в будинку в Лосінці. Наскільки я знаю, Женя ще будучи в Лосінці, працювала вчителькою якийсь час; але на моїй пам'яті вона вже не працювала» [140, арк.61].

подальших наукових досліджень Костянтина Харлампівича. Значною мірою знайомство К. В. Харлампівича з працями М. Кояловича вплинуло на світогляд вченого. Це підтверджується самоідентифікацією вченого, зокрема, під своєю першою публікацією вчений підписався під псевдонімом «західнорус».

2.2. Освіта та формування наукових і творчих інтересів

К. В. Харлампівича в Санкт-Петербурзькій духовній академії

Для багатодітної родини Харлампівичів єдиною можливістю надати дітям початкову освіту були духовні училища в яких навчались діти православного духовенства. У Віленському духовному училищі Костянтина Харлампівич навчався п'ять років (1879-1884 рр.). Простежимо, як вплинуло на формування особистості К. В. Харлампівича перебування у Віленському закладі закритого типу. Перше, з чим зіткнувся Костянтин Харлампівич в духовному училищі, була необмежена влада вихователя, який у Віленському училищі при найменшій провині міг застосувати покарання карцером. Проте вже на початку 1880 р. на ім'я ректора Литовської духовної семінарії архімандрита Августина, якому було підпорядковане й духовне училище, почали надходити численні скарги від членів Віленського окружного з'їзду духовенства. Ректор провів ревізію Віленського духовного училища. Під час перевірки виховної частини ревізором були зроблені зауваження щодо наглядачів. З огляду на те, що деякі з них не відповідали своєму призначенню, пропонувалося вибирати для цієї посади людей, які мають педагогічні здібності. Загальний висновок ревізора: надзвичайно суворий нагляд за вихованцями [658, с.416]. Палочна система виховання, особливо, коли це стосувалося віри – цього інтимного почуття кожної людини, призводила до внутрішньої відрази у вихованців. Примусові загальні молитовні правила, довгі церковні відправи, пости продукували, відповідно, своїх послідовників – лицемірних, лукавих церковних блюзнірів. Устрій і атмосфера духовної школи

залишили свій відбиток на особистості Костянтина Харлампівича. Насправді релігійне виховання мало б перебувати під особливою опікою духовно-шкільного керівництва. Розклад духовної школи вимагав від вихованців постійних відвідувань церковних служб, дотримання постів, церковних обрядів, звичаїв. Те, що учнів у духовному училищі називали вихованцями, свідчить, що саме з допомогою жорсткого контролю і регламентованого розкладу керівництво духовного училища намагалося прищепити вихованцям благочестиві навички. Виховний процес відбувався під гнітючим наглядом і потужним зовнішнім примусом, що спричиняло внутрішній спротив вихованців і призводило до нівелювання будь-яких релігійних почуттів. Невід'ємною складовою навчального процесу віленського духовного училища, яке належало до закладів закритого типу, були гуртожитки, де кожна дія вихованця була передбачена: він їв, пив, навчався, і навіть молився по дзвінку. Система освіти в духовному училищі загалом була спрямована на освітні предмети, яким відводилося більше часу, ніж богословським.

Після закінчення духовного училища, в 1884 р. Костянтин Харлампівич був зарахований до Литовської духовної семінарії (надалі – ЛитДС) [658, с.361]. В ЛитДС К. В. Харлампівич навчався шість років з 1884 по 1890 рр. На відміну від духовних училищ, які мали статус початкової школи, духовні семінарії класифікувалися як навчально-виховні заклади, які готують юнаків до служіння в православній церкві [267, с.1]. Великої ваги керівництво Віленської духовної семінарії надавало власне вихованню учнів. Семінарист змушений був щонеділі відвідувати церковні служби, виконувати почергову богослужбову практику в храмі, бути присутнім на ранковій і вечірній молитві та двічі на рік сповідатись і причащатись [267, с.371]. Вихованцям прищеплювали любов і повагу до православної церкви, її уставів, священнодійств і обрядів. Вихованців статут зобов'язував плекати в собі християнську мораль та дотримуватися загальноприйнятих норм. Чітко контролювався, регламентувався побут і відпочинок учнів, покарання диференціювалися залежно від тяжкості вчинку,

віку і характеру. Заохочувалися заняття музикою, малюванням і фізкультурою, ігри, прогулянки.

На час вступу Костянтина Харлампівича до Литовської духовної семінарії кількість учнів була незначна, особливо у старших класах, де навчалося не більше п'яти осіб [658, с.363]. Відповідно, зростала ефективність занять, вчитель мав можливість приділяти більше часу кожному учню. Уроки починались о пів на дев'яту ранку і закінчувались о 14 годині [658, с.464]. Для розвитку інтелектуальних здібностей учнів пропонувалося написання творів: 1-й та 2-й класи писали по 12 творів на рік, 3-ті та 4-ті класи по 9 творів на рік [658, с.451]. Теоретичне вивчення правил методики викладання для вихованців 5-х та 6-х класів супроводжувалось і доповнювалося практичними заняттями у зразковій школі, облаштованій при семінарії. Зразкову школу при ЛитДС було відкрито у листопаді 1886 р. [658, с.453]. Після ознайомлення з теорією та практикою методики викладання вихованців залучали до ведення уроків. Так, учні 6-го класу починали самостійно викладати з січня, а 5-го класу – з березня. Вони робили це на останніх уроках під керівництвом свого наставника. Вихованець завчасно складав і віддавав на перевірку викладачеві конспект заняття, а після перевірки йшов вести урок. Заняття розпочиналися після літніх канікул, з 21 серпня, і тривали до 15 березня, після чого впродовж одного місяця складалися іспити. Три літні місяці семінаристи проводили на вакаціях. Станом на 1884 р. рівень освіти, який забезпечувала Литовська духовна семінарія, вважався вкрай незадовільним.⁷

У семінарії Костянтин Харлампівич познайомився зі своїм майбутнім науковим керівником, викладачем цивільної і церковної історії Платоном Миколайовичем Жуковичем [663, с.437]. Лекції і вся науково-громадська діяльність Платона Миколайовича вплинули на формування світогляду Костянтина Харлампівича. Ось як згадував про свого покійного вчителя

---

⁷ «Маємо у Вільно духовну семінарію, але з тих, хто закінчив курс, мало хто придатний навіть для заміщення місцевих вчительських вакансій. Православне духовенство, виховане в місцевих православних семінаріях, бідних маєтками, що не мали власних бібліотек, сьогодні не може вести інтелектуальну боротьбу з освіченими вихованцями єзуїтів – ксьондзами» [728, с.1].

академік К. В. Харламп'ович: «Як громадського діяча Платона Миколайовича найкраще характеризує те, як він ставився до «Західної Русі». Його походження, заповіти, що їх перейняв він від своїх предків, на глибоких студіях над етнічним складом та історичним минулим рідного краю засновані, – все це неабияку вагу мало. До П. М. Жуковича великою мірою можна прикласти те, що він говорив 1891 р. на похороні М. Й. Кояловича як депутат від Литовської духовної семінарії: «Не стало нашого випробуваного духовного провідника, не стало того, хто завсіди давав нам натхнення, не стало страдника за православно-руську нашу справу» [541, с.257]. У 1890 р. Костянтин Харламп'ович закінчив Литовську духовну семінарію по першому розряду [658, с.565]. З успішних семінаристів – першорозрядників трьох було рекомендовано до навчання в духовних академіях, серед цих трьох був і Костянтин Харламп'ович. Вченого було направлено в Санкт-Петербурзьку духовну академію для продовження навчання за державні кошти [658, с.457].

Починаючи з останньої чверті XIX ст., Санкт-Петербурзька духовна академія перетворилася на одну з провідних церковно-історичних шкіл. Будівничими школи були відомі історики І. В. Чельцов, М. Й. Коялович, І. Є. Троїцький та В. В. Болотов. На базі кафедри російської цивільної історії професор Михайло Йосипович Коялович започаткував Санкт-Петербурзьку школу церковної і цивільної історіографії «Західної Русі». Головною метою школи було поширення ідеології «західнорусизму», яка завдяки М. Й. Кояловичу отримала свої історично-філософські установки [780, с.143]. Головні постулати «західнорусизму» зводились до наступного: національна єдність білорусів і росіян, спільна візантійська спадщина та визнання національних особливостей білорусів. Ключові положення науково-політичного і культурно-ідеологічного напрямку «західнорусизму» М. Й. Коялович послідовно запроваджував у російській історичній науці [780, с.223]. М. Й. Коялович зацікавлював студентів-земляків з перших років їхнього академічного життя не лише ґрунтовним курсом лекцій, але й дослідницькою та пошуковою роботою з історії Білорусі. В основі лекцій М. Й. Кояловича був

покладений цивілізаційний підхід історичного розвитку Росії, через призму взаємодії двох цивілізацій – західної (католицької) і східної (православної). Під керівництвом свого наставника студенти оволоділи розробленими ним методами історичного дослідження, заразом засвоюючи і принципи його наукового і політичного світогляду, який корінився в православ'ї та єдності з Росією [780, с.225]. Науково-політична ідеологія «західнорусизму» простежується у працях Костянтин Харлампівича. У своїх дослідженнях К. В. Харлампівич послідовно обґрунтовував давньоруську єдність та підкреслював значення терміну «Західна Русь» як частини єдиного цілого: «Географічний термін, під яким з XIV століття в російській науковій термінології почали називати руські князівства, що втратили свою самостійність та поволі підпали під владу Литви і Польщі» [541, с.247].

Безпосереднім наступником і послідовником Михайла Йосиповича після його смерті на кафедрі російської цивільної історії став його найкращий учень, викладач Литовської духовної семінарії, магістр богослів'я Платон Миколайович Жукович. Проводжаючи П. М. Жуковича до Санкт-Петербурзької духовної академії, викладацька корпорація ЛитДС висловила надію, що він надалі продовжуватиме справу, яку розпочав М. Й. Коялович [541, с.249]. Упродовж своєї викладацької та наукової діяльності в духовній академії П. М. Жукович завжди підкреслював особливу роль М. Й. Кояловича в розбудові школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» [650, с.1013]. Як згадував Костянтин Харлампівич, П. М. Жукович був науковим керівником понад сотні дисертантів, які проводили дослідження з історії українських, білоруських і литовських земель у складі Речі Посполитої. На такий вибір тем, звісно, впливало українське та білоруське походження студентів, та й сам професор охоче пропонував їх, вважаючи, що в історії українських і білоруських земель є чимало темних місць [541, с.248]. У школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» особлива увага приділялась роботі з першоджерелами та науковій обробці архівного матеріалу. К. В. Харлампівич так згадував про лекції П. М. Жуковича: «Він з

об'єктивністю справжнього історика розгортав перед слухачами та читачами картини з минулого життя народів, які посідали «Західну Русь» та були сусідами її, викривав взаємини між ними та між різними суспільними класами та з'ясовував роль, що відігравала в них ті чи інші чинники, одиничні чи колективні» [541, с.257-258].

З числа учнів М. Й. Кояловича та П. М. Жуковича розвиток школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» в стінах Санкт-Петербурзької духовної академії продовжили С. Г. Рункевич і А. В. Білецький. Історичну школу Михайла Кояловича в Київській духовній академії представляв професор кафедри російської цивільної історії, В. З. Завітневич. У Казанському університеті школу церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» представляли В. В. Косановський і К. В. Харлампівич. Багато з учнів М. Й. Кояловича та П. М. Жуковича, після закінчення академічної освіти повернулись на батьківщину, весь свій вільний час присвячували пошукам матеріалів з історії рідного краю та їх публікації, – це А. В. Ярушевич, М. М. Дем'янович, протоієрей І. А. Котович.

П. М. Жукович запропонував К. В. Харлампівичу обрати темою кандидатської роботи розвиток православних шкіл в українських і білоруських землях у складі Речі Посполитої. Випускник Санкт-Петербурзької духовної академії К. В. Харлампівич захистив кандидатську дисертацію на тему: «Западнорусские, по преимуществу православные, школы XVI и начала XVII веков». У своєму відгуку П. М. Жукович виокремив вміння дисертанта відшукувати найдрібніші деталі досліджуваної тематики: «У написаній п. Харлампівичем історії православної Західно-Російської освіти XVI століття видно близьке знайомство автора зі всієї існуючої літературою з цього предмету, так само як з усіма доступними йому джерелами. Особливо плідним виявилася за своїми результатами знайомство автора зі знайденими ним, здебільшого в Імператорській публічній бібліотеці, підручниками та іншими книгами братських шкіл. У методі історичного вивчення п. Харлампівича не можна не відзначити дуже уважного ставлення його до всякої думки,

висловленої з того чи іншого питання, що його стосується. Ця копіткість в роботі дала йому можливість додати чимало поправок в праці його попередників з тих чи інших окремих питань. Взагалі твір п. Харлампівича не тільки заслуговує ступеня кандидата, але й особливої уваги Ради» [188, с.271]. Рада академії звернула увагу на працю Костянтина Харлампівича і винагородила її грошовою премією з ювілейного капіталу в розмірі 50 крб. [210, с.15]. Ступеня кандидата богослів'я були удостоєні Радою академії сорок два студенти, які закінчили академічний курс. З них тридцять – з правом на отримання ступеня магістра без нових усних іспитів, а тільки після захисту магістерської дисертації [210, с.14]. 10 червня 1894 р. Костянтин Харлампівич був затверджений високопреосвященним Паладієм, митрополитом Санкт-Петербурзьким і Ладозьким, в ступені кандидата богослів'я [144, арк.115].

Після закінчення Санкт-Петербурзької духовної академії К. В. Харлампівич подав документи в учбовий комітет та претендував на посаду викладача. Складність такого рішення полягала в тому, що вакантних посад викладачів деякі випускники чекали по 3–4 роки після випуску. «Що стосується обіцянок Навчального Комітету, то, йдучи в це місце, де засідає генерал, прозваний «жопою», потрібно повторювати про себе відому напис на воротах пекла по Данте: залиш надію кожен, хто сюди йде, – попереджав К. В. Харлампівича колишній випускник Санкт-Петербурзької духовної академії і товариш М. М. Дем'янович у листі від 24 вересня 1894 р., – багато з Ваших товаришів штовхалися, – і ніякої надії! Адже ще багато сидять без місць із тих, хто закінчив курс 3-4 роки тому» [33, арк.90].

Повернувшись після захисту кандидатської дисертації на батьківщину, в село Рогачі, К. В. Харлампівич активно листується зі своїм старшим товаришем щодо працевлаштування: «Взагалі, сидячи в Рогачах, – писав М. М. Дем'янович до К. В. Харлампівича, – важко піймати синицю, яка літає в туманному Петрограді...» [33, арк.90]. Невизначеність становища спонукала К. В. Харлампівича з осені 1894 р. розпочати пошук роботи писаря-діловода: «В комусь іншому бажання вступити «писарем-діловодом» в Синодальну

Канцелярію мене розсмішило б, але зовсім не до сміху, коли таке бажання доводиться чути від Вас, – писав М. М. Дем'янович до К. В. Харлампівича, – ніяких власне писарів-діловодів немає: це вони самі себе так називають. Це – канцеляристи, чий обов'язок складається з переписки паперів і підшивки справ. Кандидати починають з зарахування до канцелярії Обер-Прокурора понад штат. Перебуваючи в такому «зарахуванні», вони вважаються на державній службі, отримуючи чини та мають заробітну плату 600 карбованців на рік» [33, арк.89]. Земляк і старший товариш Матій Дем'янович спонукав К. В. Харлампівича згадати про його бажання присвятити себе науці: «Ваші слова про роботу в міру сил і здібностей для науки наводять на роздуми», та застерігає з власного досвіду, що робота чиновником не буде сприяти науковій праці: «Але якщо Ви хочете бути чиновником, то Вам потрібно кинути мрії про науку, з якою ваші службові заняття не матимуть нічого спільного. Я міг би ілюструвати це на самому собі» [33, арк.89]. Саме М. М. Дем'янович спонукав К. В. Харлампівича приїхати з Рогачів до Санкт-Петербурга для пошуку роботи: «Якщо маєте в своєму розпорядженні будь-які засобами, прямуйте сюди, – тоді, можливо, щось і буде, – пише він у листі від 24 вересня 1894 р., – принаймні Ви будете знати, що робите, куди визначаєтесь та ін. і не станете ідеалізувати про якогось «писаря-діловода» [33, арк.89].

Показовим є той факт, що К. В. Харлампівич не збирався продовжувати сімейну традицію і приймати сан ієрея, навіть за відсутності перспективи отримати призначення викладачем, тож був готовий працювати писарем: «А все-таки цікаво, невже Ви навіть не думали про найприродніше, благородне служіння священства, – запитував його М. М. Дем'янович, – до якого писар-діловод має таке відношення як євангельські «стручки» до хліба» [33, арк.89–90]. Вибір К. В. Харлампівичем професії був зумовлений світоглядними переконаннями, які висвітлив у своїх спогадах про батька Борис Костянтинович Харлампівич: «Погляди були далекі від монархічних, і що здається дивним, зовсім не релігійними» [138, арк.6]. Після тримісячних вагань

К. В. Харлампóвич приймає остаточне рішення очікувати направлення на посаду викладача.

Зважаючи на невизначеність свого становища, Костянтин Харлампóвич вирішує розпочати опрацювання архівних матеріалів для написання магістерської дисертації. Восени 1894 р. він поїхав з Рогачів до міста Вільно, де вивчав фонди Віленської публічної бібліотеки. Впродовж зими 1894-1895 рр., до свого призначення в Казань, К. В. Харлампóвич працював у Санкт-Петербурзьких архівах Імператорської публічної бібліотеки, Греко-уніатських митрополитів, Святішого Синоду. Костянтину Харлампóвичу пощастило знайти ніким не досліджені українські та білоруські підручники у фондах Імператорської публічної бібліотеки⁸. Майже через вісім місяців після затвердження в ступені кандидата богослів'я, наказом по цивільному відомству від 22 лютого 1895 р., Костянтина Харлампóвича було призначено викладачем латинської мови в Казанській духовній семінарії [145, арк.3].

Свідомством загального визнання школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» слугує лист професора О. А. Савича до К. В. Харлампóвича від 17 листопада 1921 р.: «Старанно прохаю Вас, Костянтин Васильович, порекомендувати мені тему або теми для наукових робіт з історії унії. Скажу тільки одне: в даний час Ви єдиний кваліфікований учений нашої школи Кояловича-Жуковича. Але якщо ми, учні П[латона] М[иколайовича], зберемося увічнити дороге для нас ім'я Платона Миколайовича, то я багато чим міг би поділитися» [132, арк.118].

Отже, у процесі дослідження з'ясовано, що наукові зацікавлення вченого, його світогляд витворилися під час навчання в духовних освітніх закладах. Роки навчання у Віленському духовному училищі та семінарії, негативно вплинули на релігійність К. В. Харлампóвича. Вчений не став атеїстом, але й не

---

⁸ «п. Харлампович восени займався в Віленській публічній бібліотеці, а зимою 1894–1895 рр. протягом трьох місяців, до призначення його викладачем в Казань, у тутешній Імператорській публічній бібліотеці (де йому пощастило знайти невідомі науці підручники західно-російські по предмету) і в архіві греко-уніатських митрополитів (в архіві Св. Синоду)» [134, арк.70 зв.].

особливо ходив на церковні молитви.⁹ Природно, що перші цеглинки у фундаменті віри, закладені батьком в дитячі роки, назавжди залишилися у душі К. В. Харлампівича, але вплив духовної школи з її примусом до показового благочестя простежується в подальшому житті вченого [33, арк.89–90]. Проте К. В. Харлампівичу вдалося здобути і позитивний досвід під час навчання в початковій та середній духовній школі – сюди можна віднести поглиблене вивчення грецької, латинської, французької та німецької мови, загальноосвітніх предметів. Систематичне написання вихованцями творів сприяло відпрацюванню літературного стилю, логічної будови тексту та загальному інтелектуальному розвитку. Прогресивною складовою семінарського навчання була практика самостійного ведення уроків старшокласниками. За час навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії К. В. Харлампівич сформувався як допитливий дослідник. Започаткована професором М. Кояловичем та розбудована П. М. Жуковичем Санкт-Петербурзька школа церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» стала визначним явищем кінця ХІХ – початку ХХ ст. Завдяки наполегливій праці М. Й. Кояловича та П. М. Жуковича виросла ціла плеяда відомих науковців-дослідників історії України і Білорусі в складі Речі Посполитої. Під керівництвом П. М. Жуковича К. В. Харлампівич оволодів методологією та характерними для школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» високою вимогливістю до результатів досліджень і виваженістю висновків у оцінках подій церковної історії. За час навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії К. В. Харлампівич сформувався як допитливий дослідник. Слід зазначити, що значний відбиток у творчості К. В. Харлампівича залишила ідеологія «західнорусизму». Наукові студії К. В. Харлампівича ґрунтуються на положеннях етнічної єдності білорусів і росіян, спільності православного віровчення та шануванні місцевих етнографічних звичаїв, мови, народного побуту.

---

⁹ «Обходячи запевнення деяких з того ж середовища, що я недостойний кафедри церковної історії, як людина не релігійна, яка рідко відвідує кафедральний собор, або що я навіть не православний, а «латинянин» [606, с.1].

2.3. Чиновницька служба і приватне життя

В 1896 році Святійший Синод затвердив на посаді голови Казанської єпархіальної училищної ради преосвященного Анастасія (Опоцького), єпископа Чебоксарського, вікарія Казанської єпархії. Владика Анастасій з 1881 по 1891 рр. був ректором Литовської духовної семінарії та настоятелем Віленського Свято-Троїцького монастиря. Він досить довго був духовним наставником К. В. Харлампівича, ще з часу навчання останнього у Віленському духовному училищі та Литовській духовній семінарії. Наприкінці 1896 р. К. В. Харлампівичу надійшло запрошення від владика Анастасія очолити діловодство в Казанській єпархіальній училищній раді після звільнення з цієї посади через хворобу попереднього діловода – священника Дмитра Чудовського.¹⁰ Резолюцією Його Високопреосвященства від 31 грудня 1896 р. К. В. Харлампівич був призначений діловодом Казанської єпархіальної училищної ради [144, арк. 115]. Духовне відомство вважалось одним з підрозділів державної служби, тому кар'єрне зростання К. В. Харлампівича було пов'язане з отриманням нових чинів. Зокрема, 26 квітня 1897 р. він був затверджений в чині колезького секретаря найвищим наказом по цивільному відомству [144, арк. 115 зв.].

З Казанською єпархіальною училищною радою була пов'язана й громадська діяльність К. В. Харлампівича. Учений набув членства в опікунському комітеті – структурному підрозділі училищної ради – та займався збором коштів для голодуючих вчителів та учнів церковно-прихідських шкіл в Казанській губернії [25, арк.136].

Лист преосвященного Анастасія, єпископа Балахнінського, вікарія Нижньогородської єпархії, до К. В. Харлампівича від 8 жовтня 1898 р. вказує на те, що зустріч Костянтина Васильовича з своєю майбутньою дружиною Вірою Петрівною Масловською відбулась в часи перебування владика

---

¹⁰ «31 декабря 1896 г., согласно прошению, по болезни, уволен Его Высокопреосвященством священник Димитрий Чудовский от должности делопроизводителя Казанского епархиального училищного Совета; на эту должность назначен преподаватель Казанской духовной семинарии, кандидат богословия, Константин Харлампович» [191, с.42].

Анастасія в Казані на посаді голови Казанської єпархіальної училищної ради, тобто до 27 червня 1897 р. [22, арк.67]. Владика Анастасій знав про те, що вчений вирішив відкласти одруження до захисту своєї магістерської дисертації. Характеризуючи період активної наукової діяльності К. В. Харлампівича при написанні магістерської, він нагадав ученому і про його наміри одружитись: «Я розумію тепер, чому Ви так схудли, коли виношували і народжували таке величезне дитя. Тепер маєте повне право відпочивати після такої праці і зміцнювати свою тіло для одруження» [22, арк.67]. Вчений послідовно виконував настанови преосвященнішого Анастасія. 10 січня 1899 р. К. В. Харлампівич захистив магістерську дисертацію; 20 березня він був затверджений в науковому ступені магістра богослів'я Святійшим Синодом. В листі від 8 березня 1899 р. Матвій Михайлович Дем'янович привітав К. В. Харлампівича з рішенням про одруження.¹¹

Дружина К. В. Харлампівича Віра Петрівна Масловська народилась 21 серпня 1878 р. (за Юліанським стилем) та була першою донькою в родині Петра Петровича та Варвари Петрівни Масловських [144, арк.116]. Син К. В. Харлампівича – Борис Костянтинович згадував, що у його мами, Віри Петрівни, як і в тата, Костянтина Васильовича, батько був священиком: «Мама моя – твоя бабуся – Віра Петрівна, уроджена Масловська, теж з духовного звання, корінна казанка» [138, арк.2]. Тато Віри Петрівни – священик Петро Петрович Масловський (21.08.1843 – 15.06.1889) – син священика Казанського жіночого Богородичного монастиря: «Батько її [Віри Петрівни – Д.К.] – Петро Масловський – за своїм культурним рівнем був явно вище звичайного парафіяльного священика, судячи з великої бібліотеки діда російською, церковно-слов'янською, латинською, грецькою мовами, людиною він був культурною» [138, арк.2]. Мама Віри Петрівни, Варвара Петрівна, займалася домогосподарством та вихованням дітей: «Про бабуся – Варвару Петрівну, яка

---

¹¹ «Вельмишановний Костянтин Васильович! Від душі вітаю Вас з прийняттям «благого рішення». Так спочине на Вас благословення святого отця нашого Симеона Кірдяли, який учив, що «жінка, – це гарно є». Ви даремно вважаєте мене принциповим противником шлюбу: я проти нього лише умовно, в принципі ж сповідую, що тільки шлюб може дати дійсну мету нашого життя і осмислити наше блукання «по стежках лиха» [40, арк.82].

дожила до глибокої старості (померла в 1931), можу сказати, що була вона доброю господинею» [138, арк.2]. Родина Масловських була багатодітною, – у Петра Петровича та Варвари Петрівни було п'ятеро доньок: Віра, Любов, Олена, Надія, Софія [138, арк.2]. Старша донька Віра закінчила Казанське жіноче єпархіальне училище, де безкоштовно навчали доньок православного духовенства. Згідно зі Статутом жіночих єпархіальних училищ, термін навчання становив шість років [762, с.5]. Борис Костянтинівич зазначив, що у 1894 р. Віра Петрівна закінчила навчальний заклад: «У мене зберігся табель мами 1894 року, «вихованки старшого класу жіночого училища духовного відомства», круглі п'ятірки. Закінчила вона училище з золотою медаллю» [138, арк.2]. Атестат про закінчення єпархіального училища надавав їй кваліфікацію домашньої вчительки [744, с.29–48].

Весна 1899 р. ознаменувалася приємними змінами не лише у кар'єрі, але й у приватному у житті К. В. Харлампівича. З листа його товариша, Афанасія Вікентійовича Ярушевича, який вітав вченого з нагородженням орденом Святого Станіслава 3 ступеня [145, арк.3], дізнаємося, що наприкінці травня К. В. Харлампівич готувався до шлюбу.¹² 1 червня того ж року К. В. Харлампівич звільнився за власним бажанням з посади виконавця у справах Казанської єпархіальної училищної ради [144, арк.116 зв.] і був затверджений у чині колезького асесора.¹³

9 червня 1899 р., відбулося вінчання Костянтина Васильовича Харлампівича з Вірою Петрівною Масловською [144, арк.116 зв.]. Віра Петрівна була надзвичайно вродливою та розумною дружиною. Ось як про неї писав її молодший син Борис: «Це була красива, струнка, з дуже гарними очима, з широким світоглядом, культурна жінка, обдарована і працююча» [138, арк.2]. Після одруження К. В. Харлампівич переїхав з дружиною до

---

¹² «Від щирого серця вітаю Вас із закінченням холостяцької плутанини і шлю самі щирі побажання. Якщо будете їхати через Смоленськ (в Рогачі), дайте звістку, – можливо, вдасться Вас зустріти на вокзалі і побачитися особисто. Якщо будете їхати не з кур'єрським поїздом, то Ваш лист, навіть якщо я буду на дачі, зробить своє» [11, арк.122].

¹³ «Найвищим наказом по цивільному відомству, від 1 червня 1899 р. за №39, затверджений в чині Колезького Асесора, зі старшинством з 22 лютого 1895 р.» [144, арк.116 зв.].

нового помешкання за адресою: Новогошечна вулиця, будинок Небогатнікова [97, арк.1]. На час своєї відсутності К. В. Харлампівич доручив співробітнику Казанської турботливої ради І. Ф. Кожичу забирати зі свого попереднього місця проживання отриману кореспонденцію.¹⁴ З листа І. Кожича ми довідуємось, що відразу після весілля молоде подружжя поїхало з Казані у весільну подорож.¹⁵ Про те, що Костянтин Васильович вирішив повезти свою дружину в Рогачі для знайомства з родиною, ми довідуємось з листів Афанасія Вікентійовича Ярушевича, семінарського і академічного товариша К. В. Харлампівича. Молода родина Харлампівичів їхала з Казані в Рогачі через Смоленськ. На смоленському вокзалі К. В. Харлампівич домовився про зустріч з А. В. Ярушевичем та планував познайомити з товаришем свою дружину, але через хворобу Афанасія Вікентійовича зустріч не відбулася: «Навіть не вибачаюся за свою невічливість, бо причиною моєї неявки на вокзал була хвороба: флюс, ускладнений запаленням окістя і лихоманкою» [12, арк.108]. З подальшого змісту листа стає зрозуміло, що А. В. Ярушевич отримав лист Костянтина Васильовича про його одруження та поїздки в Рогачі через Смоленськ, тому не писав до Казані, бо лист не застав би адресата, а вирішив уже безпосередньо привітати молодих при зустрічі на смоленському вокзалі. Через згадані обставини свої привітання А. В. Ярушевич надіслав навздогін подружжю в Рогачі: «Уклін Вашій дружині та запізнілі вітання і вибачення за мимовільну невічливість» [12, арк.108].

У Рогачах Віра Петрівна познайомилася з великою сім'єю Харлампівичів: мамою Марією Йосипівною, братами Миколою, Йосипом, Степаном, Михайлом, сестрами Марією та Євгенією, чоловіком Марії – рогачівським священиком Львом Смольським. З наймолодшим братом Костянтина Васильовича – Павлом – Віра Петрівна познайомилася в Казані, де

---

¹⁴ «Що ж стосується відвідування Вашої старої квартири, то як після отримання відкритого листа, так і закритого, я заходив всього чотири рази, але, на превеликий мій жаль, двері були завжди замкнені і не відчинялися» [24, арк.125].

¹⁵ «Після Вашого від'їзду я незабаром здав справи, тобто власне кажучи вони у мене на руках, але за то комісія схвально відгукнулася про саму роботу і визнала мою працю малооплачуваною, чому висловила мені подяку, тобто вшанувала вставанням на загальному зборах 14 червня» [24, арк.126].

він навчався під опікою брата в Казанському духовному училищі: «Павло Васильович Харлампівич виховується в Казанському духовному училищі на власному утриманні [53, арк.108]. Павло також був знайомий із І. Ф. Кожичем. Останній, питаючи в листі про Віру Петрівну, цікавиться і справами Павла: «Чи подобаються Рогачі Вашій дружині Вірі Петрівні. А що поробляє Павлуша. Голова його перестала боліти?» [25, арк.136]. Весільна подорож Віри Петрівни в Рогачі влітку 1899 р. була першою і останньою. Невдалий жарт брата Йосипа поклав край стосункам Віри Петрівни та її дітей з рідними К. В. Харлампівича. Борис Костянтинович Харлампівич переповідає спогади матері, Віри Петрівни, про братів Костянтина Васильовича та той прикрий випадок, після якого, вона більш ніколи не їздила в Рогачі.¹⁶ З Рогачів подружжя повернулось до Казані в будинок Небогатнікова на Новогошечній вулиці, і в подальшому К. В. Харлампівич їздив на батьківщину без дружини. 23 листопада 1899 р. К. В. Харлампівича привітав з одруженням старший семінарський і академічний товариш Матвій Михайлович Дем'янович: «Радію за Вас, що Ви своєчасно вигнали себе з раю холостого життя – «обробляти землю». Від душі бажаю, щоб ярмо шлюбу завжди було для Вас легким і приємним» [41, арк.70]. За вислугою років 25 листопада 1899 р. К. В. Харлампівичу було присвоєно чин надвірного радника [41, арк.117]. 4 квітня 1900 р. у Костянтина Васильовича та Віри Петрівни народився первісток – донька Олена [144, арк.116]. Через три роки, 29 червня 1903 р., народився син Дмитро, а ще через два роки – 30 вересня 1905 р., у подружжя з'явилася третя дитина – син Борис [144, арк.116]. Про дитячі роки батька згадує син Бориса Костянтиновича Михайло: «Перші яскраві спогади батька про дитинство і Костянтина Васильовича відносяться до його 5–6 річного віку і пов'язані вони з подорожжю всією сім'єю в Москву і Петербург» [139, арк.3–4]. Саме в той час,

---

¹⁶ «Всі вони вчителювали в початкових школах і в молодості були явні хулігани. Мама моя чути про них не могла. Чому? Одружившись, батько, природно, повіз дружину в Рогачі, знайомити. Брат Йосип був мисливцем і всі брати почали насміхатись з «татарки» з Казані. Наприклад, за чаєм з-за спини просовується рушницю і над вухом гримить постріл. Це бачте, брати перевіряють, нервова вона чи ні. Мама чекала першу дитину (твою тітку Льолю) і наполягла на негайному від'їзді, не бажаючи народити виродка. Це була одна з витівок люблячих братів чоловіка» [138, арк.2].

з 1 вересня 1912 р. по 1 вересня 1913 р., К. В. Харлампівич перебував у науковому відрядженні. Разом з Костянтином Васильовичем у поїздку до Москви та Петербурга вирушила і Віра Петрівна з дітьми. Своє відрядження вчений розпочав з Москви, про що свідчить вітальна листівка на ім'я Віри Петрівни: «Москва. Рождественка, готель Карпенка. 18.IX.1912г. Вірі Петрівні Харлампівич. Всі ми поздоровляємо дорогу Віру Петрівну з іменинами... Раді, що Ви добре влаштувались, хоч і не дешево» [134, арк.120–120 зв.]. Продовжуючи спогади, Михайло Борисович розповідає про сімейне дозвілля під час перебування в Москві та Санкт-Петербурзі: «Сім'я відвідала Московський кремль, зробила під керівництвом діда ряд екскурсій по Петербургу і околицях, побувала в гостях у однокашника діда, суднового священика, на міноносці «Рухомий» в Кронштадті і навіть на знаменитому щорічному параді російської гвардії в Царському Селі. У всіх цих екскурсіях дід проявив себе чудовим гідом» [139, арк.3–4]. Влітку 1913 р., під час того ж річного відрядження, К. В. Харлампівич влаштував дружині з дітьми відпочинок на Балтійському морі: «Вашу іменинну телеграму я отримав тільки 24 травня по поверненні з Петербурга, куди відвіз свою сім'ю на море. Поки вони там благоденствують. 31/V 913» [47, арк.15-16].

Як згадує внук К. В. Харлампівича, Михайло Борисович Харлампівич, відвідини Царського Села, де проходив парад військ, справили на дітей, зокрема на Дмитра і Бориса, особливе враження, хлопці захопились виливанням з олова солдатиків.¹⁷ Зі слів старшої доньки Олени, брати зростали «озорними и малоуправляемыми» [139, арк.5]. Вивчення Дмитром і Борисом військової форми несподівано призвело до неприємного казусу.¹⁸

---

¹⁷ «Хлопчики захопилися виробництвом солдатиків, а потім історією військової форми. У всіх цих дитячих забавах дід брав живу участь, починаючи від добування барвистих альбомів з формами російської та іноземних армій і закінчуючи виготовленням гіпсових форм для відливання олов'яних солдатиків і їх розмальовки. Думаю, що цим він намагався якось ввести бурхливу енергію синів в русло корисно-пізнавальної мети» [139, арк.4–5].

¹⁸ «Батько згадує, як одного разу, лежачи на підвіконні 2-го поверху відкритого вікна, він побачив що проходить офіцер. За кольором блакитного мундира визначив жандарма і тут же вирішив його подразнити: «Жандарм, а жандарм! А у мене є червоний прапор!» Жандарм підняв голову, посміхнувся і увійшов в ворота будинку. Через хвилину, до жаху батька, в передпокої пролунав дзвінок. Хвилин 10 йшла його бесіда з Костянтином Васильовичем і

Костянтин Васильович мав неабиякий хист педагога і психолога. У своїх спогадах Михайло Борисович зазначав про розповіді Олени, Дмитра та Бориса Харлампівичів про довіру і толерантність родини: «Взагалі дід ніколи дітей не карав, не виходив з себе, не кричав і не сварив. Він розмовляв з ними. Сила слів його переконань була незвичайною. Він був добрий і не можна сказати, що не строгий. Завжди намагався з'ясувати причину вчинку, вмів слухати людей співчутливо і терпляче і це розташовувало співрозмовника» [139, арк.6]. Сам факт дитячої витівки сина Бориса красномовно говорить про атмосферу в родині Харлампівичів та про ставлення до політичного ладу в країні. Син Борис згадував про політичні та релігійні погляди, які побутували в родині Харлампівичів: «Погляди були далекі від монархічних, типовими для прогресивної інтелігенції» [139, арк.6]. Характерною рисою К. В. Харлампівича була довіра до людей. Щодо цього син Борис пригадав кумедний випадок, який трапився з Костянтином Васильовичем в Нижньому Новгороді.¹⁹ Лютневу революцію родина Харлампівичів зустріла стримано, – її наслідки не привнесли суттєвих змін у побут та повсякденний лад родини. Що ж стосується Жовтневого перевороту, то Харлампівичі поставилися до нього з великою пересторогою: «Дід часто приводив аналогії з французькими революціями і говорив, що на користь народу вони не йдуть» [139, арк.8]. Уже на початку 1918 р. справдилися сімейні побоювання. Першою неприємністю від

Вірою Петрівною. Коли він пішов, була вже розмова з молодшим сином. Мати обурювалася його витівкою, а батько сміявся, скуйовдив йому волосся і сказав: "Ну ти: революціонер!" Але після став серйозним, прочитав нотацію і закінчив словами: "Боря! Ти поставив мене в дуже незручне становище ". І це, за словами мого батька, було гірше, ніж його поставили б в куток» [139, арк.5–6].

¹⁹ «Сам глибоко порядний і обов'язковий, він розумів, що і всі такі. Коли переконувався в зворотному – гостро переживав, але урок скоро забувався. Ось характерний випадок. Костянтин Васильович повернувся з Нижнього, де відвідав Макар'ївський базар і зробив «цінне надбання»: три склянки, що не б'ються! (За ціною 1 крб за штуку – гроші в той час суттєві). Приказчик переконав купити, кілька разів кинувши стакан на підлогу, той підлігав і не розбивався. Урочисто зібравши сім'ю, дід продемонстрував диво прогресу. Всі три склянки послідовно розлетілися вщент. Жартів і сміху кінця не було. Дід констатував: «Ох, шельма приказчик! Не інакше – цирковий фокусник» [139, арк.7].

більшовицької влади для родини Харлампівичів був обшук їхнього помешкання.²⁰

У першому півріччі 1918 р. родина Харлампівичів, незважаючи на суспільно-політичні зміни, намагалася зберегти усталений спосіб життя – Костянтин Васильович читав лекції в університеті, а діти навчалися: «Діти вчилися (досить успішно) тільки вже не в гімназії, а в Показовій школі, яку організував знайомий Костянтина Васильовича відомий у Казані педагог Підд'ячий» [139, арк.10]. Родина Харлампівичів мала власну дачу на березі Волги, в селі Нижній Услон.²¹ Костянтин Васильович критично ставився до безвідповідальності з боку представників нової влади, не боявся йти з ними на конфлікт, – яскравим прикладом був випадок з комісаром, якого поселили в помешканні родини Харлампівичів.²² Влітку 1918 р., під час повстання Чехословацького корпусу, Віра Петрівна з дітьми була на дачі в Услоні. Дмитро і Борис, які бавилися за селом, стали свідками розстрілу чеськими солдатами

---

²⁰ «Батько згадував перший обшук, здається, в 1918 році. Пізно ввечері прийшли троє – чекіст в шкіряній куртці і двоє солдат з гвинтівками. У речах не рилися, обмежилися суто візуальним обстеженням. «Мати чесна! Скільки книг, книг скільки», вигукнув чекіст, увійшовши до кабінету діда. «Ні, доведеться частину реквізувати!» Наводжу діалог діда з чекістом, як запам'ятав: Дід: «Ви до революції ким працювали?» Чекіст: «столяром». Дід: «Ймовірно, користувалися не одним рубанком і долотом, інструментів з десятків використовували в роботі?» Чекіст: «Та ні, побільше буде, я майстер-червонодеревець, начебто на хорошому рахунку був». Дід: «Так ви, значить, професор у своїй справі! Ось і я професор, тільки історії. А всі мої книги – це мій інструмент, без них я працювати і приносити користь людям не зможу!» Дід познайомив чекіста з деякими своїми роботами. «І багато ви написали?» – з повагою запитав чекіст. «Так, більше сотні буде, нібито істориком був на хорошому рахунку», в тон столяра відповів дід. «Ну добре. Залишу все як є, працюйте на користь народу. Але ось цю книгу я у вас все-таки реквізують. Шкідлива вона, про царя». Чекіст дістав з полиці важкий том з написом «Петрографія». Дід махнув рукою» [139, арк.8–9].

²¹ «Влітку всі як завжди виїжджали на дачу, на Волзі, в село Нижній Услон. Цілими днями хлопчики пропадали на Волзі, навіть у 15–16 років перепливали її, росли рухливими, сильними. Костянтин Васильович заохочував їх, тільки просив не пірнати під плоти і не підпливати до пароплавів, що надзвичайно тривожило Віру Петрівну» [139, арк.10].

²² «Сім'ю «ущільнили», поселили комісара з продовольства, який постійно пиячив. Терпіння діда лопнуло, коли він привіз під вечір дві підводи битих, неопатраних курей і скинув їх у дворовому сараї. Вночі вдарив мороз, купа закривавлених птахів в пір'ї зрослися в єдину масу. «І це реквізовано у жителів для червоних поранених бійців?» – запитав дід комісара і кудись поскаржився. Комісар зник раптово, і з'явився» [139, арк.11].

полоненого червоноармійця.²³ Можна лише здогадуватись, яку психічну травму отримали хлопці. Увечері того ж дня з Казані приїхав Костянтин Васильович. Довідавшись про згаданий випадок, Костянтин Васильович не вагаючись пішов до чеського командира для з'ясування згаданого випадку.²⁴ Виконавчий комітет Самарського уряду в Казані запросив К. В. Харлампівича працювати радником з релігійних питань: «Філія цього уряду в Казані запросила Костянтина Васильовича в якості радника у справах релігії. У родині надалі вважали, що цей епізод його діяльності йому пригадали в 1925 році, як співпрацю з есерами» [139, арк.11–12].

У вересні 1918 р. Червона армія вринула підійшла до Казані, точилися бої за здобуття міста. У спогадах Михайла Борисовича описаний один з епізодів, пов'язаних з подіями Громадянської війни. Зокрема він згадує, що і в скрутні хвилини, під час артилерійських обстрілів, Костянтин Васильович не втрачав сили духу: «Восени Казань брали червоні. Десь бухали гармати до ранку, постріли гвинтівок. Сім'я і сусіди до ранку просиділи в підвалі. Жінки здригалися при гарматних пострілах, дід жартував, підбадьорював, казав: «А ля гер-ком а ля гер» і стверджував, що кожна поважаючи себе революція повинна закінчуватися громадянською війною в епілозі, а отже скоро все закінчиться» [139, арк. 13]. Але для вченого все могло закінчитися трагічно. 10 вересня Казань знову захопили війська Червоної армії [693, с.124–132]. Разом з військовими частинами народної армії з Казані виїхала значна частина університетських професорів та міщан. Головною причиною втечі було бажання уникнути кари за підтримку влади КОМУЧа від більшовиків, що

---

²³ «Влітку того ж року на дачі в Услон відбулася подія, що залишила глибокий слід в душах хлопчиків. На околиці села молодь грала в городки. Раптом з'явилися два чеських солдата, які конвоювали полоненого червоноармійця. В гімнастерці без ременя, босий, він йшов, спотикаючись, по курній сільській дорозі. Порівнявшись з граючими, солдати зупинилися, полонений йшов далі. Один солдат скинув гвинтівку і вистрілив полоненому в потилицю. Той впав, розкинувши руки. Чехи підійшли до тіла, нахилилися, закуривши, поговорили про щось, зіштовхнули убитого ногою в канаву і пішли» [139, арк.12].

²⁴ «Коли йому розповіли про те, що трапилося, він був у край обурений, і незважаючи на протест Віри Петрівни, негайно попрямував до командира чеської частини. Повернувся приблизно через годину в край збуджений. Про бесіду «з якимось поручником» детально не розповідав, довго ходив по веранді і заспокоївшись коротко кинув: «завтра вранці ми повертаємося в Казань» [139, арк.13].

наступали. Ці побоювання не були безпідставними. Чекісти розпочали арешти всіх, хто співпрацював з КОМУЧем. 11 вересня голова Надзвичайної комісії Східного фронту М. І. Лаціс викликав на допит членів ради Казанського університету, які підтримували Народну армію [693, с.125]. Першим був заарештований виконувач обов'язків ректора та голова Вченої ради Д. О. Гольдгаммер [693, с.126].

19 листопада за співпрацю з самарським урядом був ув'язнений професор Казанського університету та викладач Північно-Східного археологічного і етнографічного інституту К. В. Харлампівич [691, с.216]. Вчений писав про цю подію О. І. Соболевському в листі від 3 січня 1919 р.: «Старий рік був не зовсім милостивий до Вас і до мене: що Ви зазнали влітку, то я переніс взимку, просидівши в ув'язненні з 19/XI по 17/XII» [734, с.29]. Надзвичайною комісією Східного фронту К. В. Харлампівич був засуджений до умовного розстрілу [261, с.80]. Його звільнення з-під варти відбулося завдяки клопотанню нового директора Північно-Східного археологічного і етнографічного інституту М. В. Бречкевича і секретаря А. М. Миронова до голови Надзвичайної комісії Східного фронту М. І. Лаціса [691, с.217].

Улітку 1921 р. на Поволжі почався голод, який був спричинений як природним лихом, так і продрозверсткою в роки «військового комунізму». Із запізненням був створений Всеросійський комітет допомоги голодуючим Поволжя. В тяжкий період голоду Костянтин Васильович виявив свою громадянську активність, ставши нештатним співробітником АРА.²⁵ Важке матеріальне становище родини спонукало К. В. Харлампівича шукати підробітку в різних навчальних та державних закладах, зокрема, з 1921 по 1924 рр. вчений викладав латинську мову в фармацевтичному технікумі [135, арк.112], з 1921 по 1922 рр. він працював викладачем математики в Казанській військовій школі, а з 1 квітня 1922 по 16 лютого 1923 рр. – був співробітником

---

²⁵ «До Костянтину Васильовичу, як до людини, що мала досвід у вирішенні проблеми (згадали 90-ті роки голоду минулого століття), звернулися організатори допомоги від АРА («Американ Реліф Адміністрейшн»), де дід співпрацював на громадських засадах. Подобиць цієї сторони його діяльності мені не відомі» [139, арк.16].

відділу Татарського Народного Господарства (ТатНарХоз). В лютому 1922 р. К. В. Харлампівич був призначений вченим секретарем та завідувачем наукового архіву Центрального музею Татарської Республіки [135, арк.112].

Сини Костянтина Васильовича – Дмитро та Борис – після закінчення показової школи вступили до Інституту сільського господарства та лісоводства. Родина Харлампівичів бідувала, тому син Дмитро, паралельно з навчанням у виші, вимушений був шукати роботу. На початку 1923 р. Дмитро подав заяву на прийняття його на вакантну посаду завідувача відділом кустарної промисловості Центрального музею. На засіданні колегії від 2 лютого 1923 р. Дмитра Костянтиновича було обрано на цю посаду [109, арк.6]. У травні 1923 р. його ім'я уже містилося у списку п'яти найбільш нужденних співробітників Центрального музею для отримання продовольчої допомоги від Американської адміністрації допомоги (ARA) [110, арк.46 зв.]. На посаді завідувача Дмитро працював до вересня, а потім відбулося скорочення штату, внаслідок якого 5 вересня 1923 р. він згідно з актом передав свій відділ [109, арк.42].

20 вересня 1924 р. К. В. Харлампівича арештували, а 1 березня 1925 р. вислали на три роки в Оренбург. Повторний розгляд справи 10 червня 1925 р. не дав позитивних результатів, вченого відправили в Актюбінськ, а пізніше – в Тургай [261, с.73]. У засланні К. В. Харлампівич впродовж 1925–1927 рр. працював рахівником у Тургайському повітовому виконкомі. Восени 1924 р. Дмитро та Борис поїхали на заробітки: «Після його [К. В. Харлампівича – Д.К.] арешту сини поїхали з лісопошуковими експедиціями на Урал» [139, арк.16]. У Казані залишилися тільки Віра Петрівна та донька Олена. Дружина вченого впродовж трьох років зверталася в різні установи, але без жодного успіху. В листі до М. І. Калініна вона писала: «засланий тепер у таку далечінь і в такий пункт, де немає можливості ні наукою займатися, ні отримати служби, він перебуває в стані людини, яка позбавлена в Радянській Росії громадянських прав і можливості утримувати себе і родину впродовж довгих трьох років, не рахуючи попереднього п'ятимісячного сидіння у казанських тюрмах та підвалах. Пляма політичної неблагонадійності, у якій він тільки запідозрений,

але не міг бути звинувачений (бо тоді справу було б передано до суду), лежить тепер не тільки на ньому, але й на усій його родині» [716, с.88]. 15 грудня 1927 р., вже наприкінці терміну свого заслання, К. В. Харлампівич в листі до М. С. Грушевського з жалем писав про тяжке фізичне та психологічне здоров'я дружини: «Здоров'ям своїм жінка моя не може хвалитися. Хоча головна хвороба (сахарна) уступила, але потрібно тримати увесь час дієту, тому вона почуває себе дуже слабо. А до того впливає на її моя доля й надміру довга розлука зі мною. Це її нервує і більш усього шкодить здоров'ю. Тепер живе вона на дачі в Услоні, проти Казані» [677, лист №12]. Після закінчення трирічного терміну заслання особливе засідання ОДПУ заборонило К. В. Харлампівичу проживати в Казані та в шести інших великих містах: Москві, Ленінграді, Харкові, Києві, Одесі, Ростові. В березні 1928 р. К. В. Харлампівич переїхав до Ніжина.

1 травня 1928 р. вченого було обрано на посаду постійного керівника секції науково-педагогічної комісії Української академії наук. В Ніжинському особовому архіві вченого збереглося посвідчення керівника секції, датоване 2 травня 1928 р. за №4002 [111, арк.122 зв.]. На початку липня 1928 р. до К. В. Харлампівича приїхали дружина Віра Петрівна та донька Олена. М. С. Грушевський писав до К. В. Харлампівича у листі від 16 липня 1928 р.: «Вітаємо Віру Петрівну з приїздом, бажаємо їй якнайскоріше прийти до здоров'я і відпочити по всіх перенесенім. Привіт також і Вашій доньці» [716, с.121]. Тяжкі поневір'яння в пошуку шматка хліба та безвихідь у справі її чоловіка підірвали здоров'я Віри Петрівни. У своєму щоденнику Михайло Миколайович Бережков у записі, датованому 13-14 грудня (за Юліанським календарем), з жалем згадує про тілесні страждання Віри Петрівни та про приїзд до батьків доньки Олени: «Але Віра Петрівна страждає, а з нею сумує Костянтин Васильович. Дуже шкода їх, і дочку їх, що приїхала до них (вона застудилася в дорозі)» [58, арк. 22 зв.]. У записі, датованому 23 грудня 1928 р. (за Юліанським календарем), М. М. Бережков написав: «Рано вранці померла Віра Петрівна Харлампівич» [58, арк. 23 зв.].

Михайло Борисович Харлампівич згадував, що його дядько, Дмитро Костянтинович Харлампівич, після одруження з Аріадною Борисівною Дунаєвою, співробітницею наукової лабораторії Уральського політехнічного інституту, залишився працювати головним інженером «Ураллісметпроекту» в місті Свердловську: «Дмитро так і залишився у Свердловську, одружився на Аріадні Дунаєвій (відома родина металургів Уралу)» [139, арк.16]. 24 серпня 1928 р. у них народився син Георгій – в майбутньому відомий вчений-хімік. В одному з листів до М. М. Бережкова Костянтин Васильович Харлампівич згадує і про свого внука Юрія: «Дмитро в місячному відрядженні у Верхотур'ї (Юра думає, що батько поїхав за іграшками йому)» [67]. В сімейному архіві Харлампівичів зберігається фото, на якому зафіксовано, що влітку 1929 р. до К. В. Харлампівича в Ніжин приїздили його син Дмитро Костянтинович з невісткою Аріандою Борисівною і внуком Юрієм та донька Олена Костянтинівна. Молодший син К. В. Харлампівича, Борис Костянтинович, працював у Приморському краї: «А мій батько – згадував онук К. В. Харлампівича Михайло Борисович, – до призиву в Армію працював в експедиціях по лісовпорядкуванню Приморського краю» [139, арк.16]. Після служби в армії Борис Костянтинович осів у Москві: «Ще декілька слів про мої справи, – писав К. В. Харлампівич до М. М. Бережкова, – Борис з Москви пише рідко, зайнятий, крім служби, суспільною працею» [67]. В цьому ж листі Костянтин Васильович повідомляв М. М. Бережкову по скрутне становище доньки Олени, яка залишилася в Казані і працювала бібліотекарем: «Льоля крутиться в Казані в службових справах і засіданнях будь-якого роду. Бібліотека її опалюється так кепсько, що після 5–6 годинного сидіння в ній Льоля у своїй теплій кімнаті іноді не може відігрітися в протягом всієї ночі» [67].

6 квітня 1930 р. К. В. Харлампівич отримав дозвіл на вільне проживання [135, арк.12]. Учений відразу ж почав підготовку свого переїзду до Києва, проте ця справа розтягнулася на цілий рік. Ще 30 вересня 1930 р. К. В. Харлампівич залишив під розписку І. Г. Турцевичу, у якого на той час проживав, свою

бібліотеку та меблі [135, арк.14], але фактично він зміг переїхати до Києва лише у вересні 1931 р. [59, арк.1]. Тимчасово з житлом К. В. Харлампівичу допоміг К. Т. Штепа: «Приютився у Костянтина Федосійовича. Поки ні посади, ні кімнати. Шукаю того і іншого. Уклін Ваш передав. У своїх знайомих побував, між іншим в пошуках кімнати» [63, арк.1]. Згодом вчений оселився на вулиці Шулявській, 58, у родичів дружини брата Михайла.²⁶ З січня 1932 року К. В. Харлампівич співпрацював з журналами «Історик-Марксист» і «Економіст-Марксист» [66, арк.3].

Отже, чиновницька служба Костянтина Васильовича Харлампівича в Казанській єпархіальній училищній раді змінила статус вченого, він став чиновником і мав можливість кар'єрного зросту. Нова посада значно розширила коло спілкування вченого, вірогідно, що знайомство вченого з майбутньою дружиною – випускницею жіночого училища, вперше відбулось в училищній раді. За соціальним статусом та достатком Костянтин Харлампівич мало чим відрізнявся від Віри Масловської. Обоє були з священничих родин та рано втратили своїх батьків, здобули освіту в духовних школах та працювали викладачами-педагогами. Можемо зробити припущення, що їхнє обопільне рішення про одруження значною мірою ґрунтувалося на засадах соціальної рівності, подібності родинного середовища в якому вони зростали та спільності світогляду. Важливо зазначити, що Костянтин Васильович на час свого одруження вже був затверджений в ступені магістра богослів'я, отримав чин колезького асесора та крім викладацької практики в КазДС, на початку травня подав свої документи до ІКУ на посаду приват-доцента. Тобто, на той час вчений міг забезпечити своїй майбутній родині відносно стабільне матеріальне становище. Характерними рисами поведінки К. В. Харлампівича в сім'ї були терплячість, співчутливе ставлення, довіра, інколи суворість, вміння переконувати та вислуховувати, почуття гумору. Характерною рисою К. В. Харлампівича у спілкуванні з дітьми, було вміння переконувати, він

---

²⁶ «Я в цьому відношенні краще влаштувався і хоча в прохідній кімнаті, але в світлій, порівняно теплій і в рідній сім'ї (господарі родичі дружини брата Михайла). Почуття самотності не відчуваю, приїжджаючи з міста на ночівлю» [64, арк.2].

ніколи не сварив, не підвищував голосу, він співчутливо і терпеливо слухав та з'ясовував причину того чи іншого вчинку. Як голова сімейства Костянтин Васильович був незаперечним авторитетом для дітей, своїм прикладом виховав у них любов до навчання. Для дітей батько запам'ятався добрим, але вимогливим. В родинному колі панувала атмосфера певної опозиційності до домінуючих в соціумі інститутів, зокрема до політичного режиму та православної церкви, характерна для прогресивної університетської інтелігенції. Події Громадянської війни засвідчили, що за вдачею К. В. Харлампівич був сміливим і рішучим чоловіком, вмів відстояти свої погляди.

У такий спосіб розкрито основні аспекти соціально-родинного становлення особистості Костянтина Харлампівича в дитячому віці. Священницький сан його батька передбачав, що він отримав певні початкові уявлення про релігійну сферу буття соціуму. Батько прищепив Костянтину любов до рідної землі, вивчення історії рідного краю. Від батька він наслідував такі риси характеру, як прямолінійність, відвертість, рішучість, сміливість, працелюбність. У батьківській родині формувалась його етнічна приналежність. До чинники, які вплинули на формування національної самосвідомості Костянтина Харлампівича відносяться складні і суперечливі переплетіння двох християнських конфесій і двох етносів на теренах Берестейщини, якщо католик – то поляк, якщо православний – то «західнорус». Слід зазначити, що перший чинник етнічної приналежності був позбавлений конформізму, то другий – «західноруський», конформізм (у контексті національної самосвідомості особи) опирався на доктрину давньоруської єдності та єдиного руського етносу. Уже у зрілому віці, спілкуючись з колегами, вчений неодноразово заявляв, що землі Берестейщини переважно заселені українцями, у такий спосіб підсвідомо вказуючи на приховану ним з ідеологічних міркувань свою етнічну належність. Первинна соціалізація Костянтина Харлампівича проходила серед парафіян церкви Різдва Пресвятої Богородиці, в церковній громаді обговорювались релігійні, культурні,

громадські потреби парафіян. Батьківська родина і церковна громада справили значний вплив на формування світогляду Костянтина Харлампівича.

Середовище духовної школи у Віленському духовному училищі та семінарії негативно вплинули на релігійність К. В. Харлампівича: він не став атеїстом, але й не був серед виконавців усіх церковних приписів. Серед позитивних сторін початкової та середньої духовної освіти можна назвати поглиблене вивчення грецької, латинської, французької, німецької мови та загальноосвітніх предметів. Систематичне написання вихованцями творів сприяло відпрацюванню літературного стилю, логічної будови тексту та загальному інтелектуальному розвитку К. В. Харлампівича. Прогресивною складовою семінарського навчання були практичні заняття для старшокласників з самостійного читання лекцій в молодших класах. За час навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії Костянтин Васильович сформувався як допитливий дослідник.

Започаткована професором Михайлом Кояловичем та розбудована Платоном Жуковичем Санкт-Петербурзька школа церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» стала помітним явищем кінця XIX – початку XX ст. Школа мала й своє ідеологічне підґрунтя – «західнорусизм». К. В. Харлампівич розділяв погляди цієї громадсько-політичної течії та визнавав себе «західнорусом». Творчість К. В. Харлампівича базується на положеннях «західнорусизму» про етнічної єдності білорусів і росіян, спільності православного віровчення та шануванні місцевих етнографічних звичаїв, мови, народного побуту. Костянтин Харлампівич оволодів методологією школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» та став яскравим послідовником школи.

Сімейні відносини в родині Харлампівичів, відобразили позитивний психологічний клімат в сім'ї. За соціальним становищем Костянтин Васильович Харлампівич і Віра Петрівна Масловська походили зі священничих родин, рано втратили своїх батьків, здобули освіту в духовних школах та працювали викладачами.

Констатовано, що в сім'ї Харламповичів панував позитивний психологічний клімат. Для дітей батько запам'ятався добрим, але вимогливим. Своїм власним прикладом Костянтин Васильович прищепив дітям любов до навчання, усі троє здобули вищу освіту.

Разом з тим, у вузькому сімейному колі обговорювалися й опозиційні настрої до існуючого режиму до домінуючих в соціумі інститутів, зокрема, православної церкви, характерні для прогресивної університетської інтелігенції.

Всі ці чинники впливали на формування громадянської позиції К. В. Харламповича, вміння відстоювати свою точку зору за будь-яких умов, будувати і підтримувати сімейні стосунки.

РОЗДІЛ 3. ПОСТАТЬ К. В. ХАРЛАМПОВИЧА В НАУКОВОМУ ТА ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТ.)

3.1. Педагогічна кар'єра й конфлікт інтересів К. В. Харламповича і викладачів Імператорського Казанського університету (1895–1922 рр.)

Найвищим приказом по цивільному відомству від 22 лютого 1895 року К.В. Харлампович був призначений викладачем латинської мови в Казанську духовну семінарію [144, арк.115]. К.В. Харлампович брав активну участь у житті семінарської корпорації. Маючи в столиці товариша, який працював у духовному відомстві, навесні 1896 р. вчений цікавився можливістю вирішення семінарського адміністративного питання про місце знаходження семінарії.²⁷

Вітальний лист про захист магістерської дисертації від А. В. Ярушевича, частково проливає світло на те, що К. В. Харламповича не задовольняла вчительська практика в духовній семінарії та чиновницька служба в Єпархіальній училищній раді. Вчений прагнув до наукової праці та університетської викладацької практики.²⁸

Дружні поради А. В. Ярушевича підсилили впевненість вченого у правильності свого наступного рішення. 22 квітня К. В. Харлампович отримав повідомлення з канцелярії Санкт-Петербурзької духовної академії про затвердження його в ступені магістра богослів'я рішенням Святійшого Синоду від 20 березня 1899 р.,²⁹ і практично відразу звернувся до Історично-філологічного факультету Казанського Імператорського університету з

---

²⁷ «В документі, що вас цікавить (от 16 февраля сего года за №3628), – писав М. М. Дем'яновича до К.В. Харламповича в листі від 14 квітня 1896 р., – запропоновано Преосвященному доручити Правлінню Семінарії в повному складі і всебічно обговорити питання про місце для Семінарії. На закінчення ж пропонується Архисерею звернути особливу увагу на так званий «Ізносков сад», як на місце, очевидно, дуже вдале» [35, арк.85].

²⁸ «Сердечно вітаю Вас з достойним завершенням першої половини Вашого завдання, – писав Афанасій Вікентійович Ярушевич у листі від 25 січня 1899 р., – перший, бо, кажучи правду, я впевнений і твердо сподіваюся на подальше подвижництво на терені науки ... в ролі професора, можливо, Новоросійського університету по кафедрі церковної історії. Думаю, Вам знайоме оголошення про цю кафедру, а в твердості Вашої кандидатури не сумніваюся. Ось Вам і мета» [9, арк.106].

²⁹ «Святейшим Синодом утвержден в степени магистра богословия» [144, арк.116 зв.–117].

проханням прийняти його на посаду приват-доцента.³⁰ Гадаємо, що викладацька практика в університеті була давньою мрією К. В. Харлампівича, яка стала реальністю після вдалого захисту магістерської.

Весна 1899 р. була щасливою для К. В. Харлампівича: 6 травня його як чиновника 7 класу було нагороджено орденом Святого Станіслава 3 ступеня [145, арк.3]. З нагородою К. В. Харлампівича привітав старий товариш Афанасій Вікентійович Ярушевич: «До речі – привіт Вам, як кавалеру. Я був настільки здивований, поки не зрозумів, що Ви – чиновник VII класу» [11, арк.122]. 1 червня 1899 р. К. В. Харлампівич звільнився за власним бажанням з посади виконавця у справах Казанської єпархіальної училищної ради [144, арк.116 зв]. У той же день, 1 червня 1899 р. він був затверджений в чині колезького асесора.³¹ Наступного дня К. В. Харлампівич отримав подяку від Казанської єпархіальної училищної ради за роботу на посаді виконавця у справах [145, арк.3].

14 травня 1900 р., з дозволу казанського архієрея та попечителя казанського навчального округу, його було зараховано на посаду приват-доцента по кафедрі церковної історії історико-філологічного факультету при Імператорському Казанському університеті [145, арк.4]. Рада університету прийняла рішення завести формуляр на К. В. Харлампівича.³²

---

³⁰ «Маю честь просити факультет допустити мене в званні приват-доцента до читання лекцій в Університеті по предмету російської церковної історії. Додаю при цьому, замість неодоленого ще мною диплома на ступінь магістра богослів'я, повідомлення канцелярії Санкт-Петербурзької духовної академії від 22 квітня 1899 року за №701 про удостоєних мене Святійшим Синодом цього звання і екземпляр магістерської дисертації «Західно-російські православні школи XVI і початку XVII століття, ставлення їх до інославних, релігійне навчання в них і заслуга їх в справі захисту православної віри і Церкви» [133, арк.12].

³¹ «Найвищим наказом по цивільному відомству від 1 червня 1899 р. за №39, затверджений в чині Колезького Асесора, зі старшинством з 22 лютого 1895 р.» [144, арк.116 зв].

³² «слухали пропозицію Піклувальника Округу і Керуючого Округом на ім'я ректора Університету від 14 травня за №3760, про дозвіл прийняти в число приват-доцентів Казанського Університету викладача Казанської духовної семінарії, магістра богослів'я Костянтина Харлампівича по кафедрі церковної історії. При слуханні цього повідомлено, що про зміст дійсної пропозиції п. Ректором Університету повідомлені факультети: історико-філологічний 19.05 за №1010. Визначили: завести формулярні списки на п. Харлампівича» [228, с.3].

У першому півріччі 1900–1901 навчального року (осінній семестр) К. В. Харлампівич читав курс лекцій з історії російського розколу старообрядництва і єдиновірства [215, с.15]. Вступна лекція «До питання про сутність російського розколу старообрядців» відбулася 13 вересня 1900 р. Під час весняного семестру того ж академічного року він читав «Історію шкіл і духовної освіти в Росії на початку XVIII ст.».

Курси лекцій, які читав К. В. Харлампівич, були розподілені по дві години на тиждень, щовівторка і щоп'ятниці, з 17 та 18 години [215, с.15]. Оплату за лекції К. В. Харлампівич отримав після звернення ради університету до Міністерства народної освіти.³³ З дозволу п. Товариша Міністра народної освіти від 10 жовтня 1901 р. за №27450, видана винагорода 400 крб., з суми Міністерства за читання лекцій в 1900–1901 навчальних роках [144, арк.117 зв].

У 1902 р. за 30-річною вислугою років подав у відставку професор, завідувач кафедри церковної історії Казанського університету професор Казанської духовної академії Ф. А. Курганов [223, с.17]. У пошуках достойного наступника Історичний факультет з дозволу Міністра народної освіти 25 червня оголосив конкурс на заміщення вакантної посади, допустивши до участі претендентів з вченим ступенем магістра богослів'я [142, арк.75]. Станом на жовтень на посаду очільника цієї кафедри претендували четверо осіб: колишній професор Казанської духовної академії І. П. Реверсов, викладач Воронежської духовної семінарії П. В. Нікольський, помічник інспектора Московської духовної академії А. І. Покровський, викладач Казанської духовної семінарії та приват-доцент Казанського університету К. В. Харлампівич. Усі вони були магістрами богослів'я і мали досить пристойну кількість наукових праць.

Засідання історико-філологічного факультету 22 березня 1903 р. було передвісником довгих протистоянь у середовищі професорів Казанського

---

³³ «Слухали подання історико-філологічного факультету, цього 29 квітня за №92 ... факультет, визнаючи читання зазначених приват-доцентів вельми корисними і важливими для студентів, за одноголосним своїм рішенням, має честь уклінно просити клопотання Ради Університету перед п. Міністром народної освіти про призначення з сум Міністерства за прочитані курси ... винагороди приват-доценту Харлампівичу за читання протягом двох півріч, по 2 години на тиждень, в розмірі 400 карбованців» [228, с.18].

університету щодо заміщення посади завідувача кафедри церковної історії. На цьому засіданні виступив професор Є. Ф. Будде, який висловився проти категоричних та упереджених висловів професора Ф. А. Курганова щодо наукового авторитету К. В. Харлампівича.³⁴

На засіданні історико-філологічного факультету, що відбулося 28 березня 1903 р., була утворена комісія для оцінки наукових праць згадуваних претендентів у складі професорів Ф. А. Курганова (голова), І. М. Фірсова та І. М. Смірнова. Конкурсна комісія працювала понад рік – до квітня 1904 р. Однією з причин затримки в її роботі була тяжка хвороба І. М. Смірнова, який помер 15 травня 1904 р. [142, арк.227–230].

У 1903 р. К. В. Харлампівич надрукував у Наукових записках Казанського університету свою першу публікацію про архіви Святійшого Синоду [473, с.1–16]. Протягом четвертого року викладання в університеті вчений продовжив курс російської церковної історії. В казанській семінарії К. В. Харлампівич викладав лекції вдень, тому свій спецкурс в університеті він читав у вечірній час та у вихідні, зокрема в понеділок лекції проходили у вечірній час, з 17 до 18 години, а в суботу – зранку, з 9 по 11 годину [202, с.18]. У травні 1903 р. вчений став кавалером ордена Святої Анни 3 ступеня,³⁵ а 12 грудня того ж року йому було присвоєно чин колезького радника.³⁶

16 квітня 1904 р. Історично-філологічний факультет заслухав доповідь голови конкурсної комісії Ф. А. Курганова. У своїй доповіді він вкрай негативно оцінив наукову цінність праць усіх чотирьох претендентів. Результати, надані конкурсною комісією, мали своїм наслідком рішення зібрання факультету про передачу праць усіх чотирьох учасників конкурсу, а також тексту доповіді та рецензій проф. Ф. А. Курганова, професору кафедри російської історії Д. О. Корсакову для проведення більш об'єктивної оцінки

---

³⁴ «Вказуючи на особливу строгість цього відгуку, а саме на те, що в той час, як в очах проф. Курганова праці п. Харлампівича коштують не високо, Імператорська академія наук присудила за них Харлампівичу премію графа Уварова» [142, арк.82].

³⁵ «За заслуги по духовному відомству, Всемилоливо нагороджений кавалером ордена Св. Анни 3 ст. – 6 травня 1903 р.» [144, арк.117 зв.]

³⁶ «Найвищим наказом по цивільному відомству, від 12 грудня 1903 р., за №92, призначений в чин Колезького Радника, зі старшинством з 22 лютого 1903 р.» [144, арк.117 зв.]

робіт претендентів [142, арк.76]. Ось як прокоментував це доручення Д. О. Корсаков: «Будучи безпосередньо знайомий з працями п.п. Нікольського і Харлампівича, так як їх праці відносяться до історії російської церкви ... я не тільки не міг погодитися з висновками факультетської комісії, але не міг не визнати відгуків професора Курганова невідповідним вченим критичним прийомам» [142, арк.229]. Більш ніж через місяць після зборів історико-філологічного факультету, 21 травня 1904 р., Міністерство народної освіти звернулося з пропозицією до ради Казанського університету взяти на кафедру церковної історії викладача Казанської духовної академії професора Ф. В. Благовідова.³⁷ На зборах історико-філологічного факультету цю пропозицію було відхилено до повного розгляду праць претендентів [142, арк.76].

У 1904 р. рада університету обрала К. В. Харлампівича головою вступної екзаменаційної комісії при Казанському університеті [142, арк.99]. Його університетська викладацька практика в 1904–1905 навчальних роках складалась з курсу лекцій «Петербурзького періоду російської церковної історії» по три години на тиждень, у четвер (з 10 до 12 години) та суботу (з 12 до 13 години) [203, с.3].

27 жовтня 1905 р. на засіданні історико-філологічного факультету професор Д. О. Корсаков пояснював, що затримка з рецензуванням наукових праць претендентів на кафедру відбулась і внаслідок революційних подій за участі студентів.³⁸ Д. О. Корсаков заявив, що рішення членів конкурсної комісії базувалося на рецензіях Ф. А. Курганова, який не дотримувався об'єктивно-наукового підходу і вживав неприйнятні для академічних рецензій вислови.

---

³⁷ «Слухали пропозицію п. Попечителя Казанського Навчального Округу від 20.05. 1904 р за №5480 на ім'я декана факультету такого змісту: п. Благовідов просить Міністерство народної освіти знайти йому місце в одному з університетів з церковного права або церковної історії. Департамент народної освіти просить Попечителя Казанського Навчального Округу запропонувати п. Благовідова на кафедру церковної історії Казанського Університету» [142, арк.103].

³⁸ «Сталося воно внаслідок цілої низки причин ... це сумні події серед студентів, особисті причини, що перешкодили мені своєчасно виконати доручення факультету ... весь цей час я перебував в дуже тривожному моральному стані і не міг спокійно працювати» [142, арк.228].

Рада факультету призначила балотування претендентів на наступному засіданні. Пропозиція професора М. М. Фірсова щодо участі у ньому і кандидата від Міністерства народної освіти Ф. В. Благовідова була відхилена, – голосування за його кандидатуру вирішили провести після балотування чотирьох претендентів, яке відбулося 2 листопада 1905 р. на засіданні історичного факультету [142, арк.76]. Його результатом була перемога К. В. Харлампівича з п'ятьма голосами «за» та чотирма «проти» [142, арк.76]. Після цього згідно з постановою факультету від 27 жовтня було проведено балотування професора Ф. В. Благовідова, проте він отримав лише три голоси «за», порівняно з шістьма голосами «проти» [142, арк.76]. На основі результатів виборів, на зборах факультету було підготовано звернення до ради університету про затвердження вченого на посаді екстраординарного професора.³⁹ Перемога К. В. Харлампівича з перевагою в один голос, спричинила непорозуміння серед професури історико-філологічного факультету.⁴⁰

Професори історико-філологічного факультету так і не дійшли згоди щодо легітимності обрання К. В. Харлампівича. Несподівано для декана історико-філологічного факультету О. І. Александрова питання цих виборів було винесене на обговорення Радою університету. Професор М. М. Фірсов подав до Ради університету скаргу на декана, звинувативши його в організації виборів, які суперечать університетському самоврядуванню. Однак у цьому випадку професор М. М. Фірсов сам здійснив протиправний вчинок: оминувши обговорення на зібранні факультету, він звернувся безпосередньо до ради університету з проханням розібратися в інциденті. Це суперечило чинному ще з

---

³⁹ «Добиваючись перед Радою університету про подальше затвердження п. Харлампівича на посаду екстраординарного професора по кафедрі церковної історії в нашому університеті, історико-філологічний факультет має честь представити при цьому: I. Curriculum vitae приват-доцента Харлампівича. II. Балотувальний лист. III. Список праць приват-доцента Харлампівича та відгуки про них комісії і заслуженого професора Д. О. Корсакова» [142, арк.76].

⁴⁰ «Обрання магістра Харлампівича викликає протест з боку чи не половини факультету. У засіданні факультету 2.11 проведена була балотування кандидатів на кафедру церковної історії. З 11 членів факультету були присутні 7, причому двоє з відсутніх (проф. Курганов і проф. Корсаков) передали свої кулі адміністрації факультету, два ж інших члена (проф. Будді і я) куль не передавали, що при малочисельними факультету було далеко не байдуже» [142, арк.88].

другої половини XIX ст. механізму регулювання викладацького складу Казанського університету, згідно з яким за факультетами визнавалося право вибору кандидатів на кафедру. Схвильований вчинком М. М. Фірсова, О. І. Александров писав до професора Д. А. Корсакова: «Що це таке? Як розуміти цей папір? .. Якщо це скарга на беззаконний вчинок факультету, то вся ця історія повинна бути доказова ... якщо це скарга на мене як декана, то повинна слідувати за Статутом до п. ректора ... якщо це каверзне донос, то пристойний він професору?» [625, с.257].

23 листопада 1905 р., перед початком ради університету, ректор передав декану історико-філологічного факультету О. І. Александрову звернення до Ради від його колег – професорів М. М. Фірсова, Є. Ф. Будде і О. С. Архангельського.⁴¹ Професори історико-філологічного факультету М. М. Фірсов, Є. Ф. Будде, О. С. Архангельський, В. О. Богородицький, Ф. А. Курганов відкрито підтримували кандидата від Казанської духовної академії – Ф. В. Благовідова.⁴² Декан факультету О. І. Александров, ознайомившись зі зверненням своїх колег, підкреслив, що їхня заява безпідставна.⁴³

---

⁴¹ «Пан Харлампівич обраний в факультеті не надто блискуче, більшістю 5 проти 4, які віднесли до його кандидатури негативно ... а що стосується університетського викладання, то воно вимагає не тільки працьовитості, але і лекторського таланту, якого за п. Харлампівичем, ймовірно не визнає ніхто з членів історико-філологічного факультету...» [142, арк.81].

⁴² «Перед історико-філологічним факультетом в якості кандидата на кафедру церковної історії стояв вчений, що володіє великими, порівняно з п. Харлампівичем, перевагами. Це – професор місцевої духовної академії, доктор церковного права Ф. В. Благовідов» [142, арк.81].

⁴³ «Ознайомившись з дозволом п. ректора з поставленою на порядку денному засідання Ради 23.11 заявою, написаною проф. Н. Н. Фірсовим, Е. Ф. Будде, А. С. Архангельським [...] заява є абсолютно несподіваною для більшості членів історико-філологічного факультету. Факультет присвятив цьому обговоренню цілий ряд засідань: 22.03.1904; 16.04.1904; 25.05.1904; 27.10 і 2.11.1905 рр., і тим самим факультет мабуть довів свою повну увагу і належну обачність у міркуванні по цій справі, [...] зупиняючи свій вибір на магістрі богослів'я, приват-доценту Харлампівичу. Очевидно, факультет у відгуках про нього, як професора Курганова, так і професора Корсакова, знайшов для обрання його досить чисто-наукових даних. У той же самий час факультет не був у такій мірі переконаний доводами прихильників обрання доктора церковного права Благовідова, щоб в цих доводах знайти достатнє спростування несприятливих відгуків, існуючих в науковій літературі, як чисто богословського, так і світського характеру, а також і в думках фахівців про наукову

Після виступу декана історико-філологічного факультету відбулося голосування за кандидатуру К. В. Харлампівича, проте результат виявився негативним: «за» проголосувало 22 професори, а «проти» – 30. Внаслідок цього рада прийняла рішення провести повторне балотування для всіх чотирьох претендентів, які брали участь в конкурсі. Воно завершилося з наступними результатами: О. І. Покровський – 11 голосів «за», 41 «проти»; І. П. Реверсов: 13 «за», 39 «проти»; П. В. Нікольській: 14 «за», 38 «проти»; К. В. Харлампівич: 22 «за», 30 «проти». Таким чином, ніхто з претендентів не був обраний на посаду [228, с.18].

Особливе обурення О. І. Александрова спричинила підтримка М. М. Фірсова професорами фізико-математичного і медичного факультетів, членами Академічного союзу Д. О. Гольдгаммером, О. М. Зайцевим, Д. М. Зейлингером, Л. О. Даркшевичем, Д. О. Тимофєєвим, В. О. Ульяніним. Щодо цього він написав професору Д. О. Корсакову наступне: «Ось що вийшло з чисто [...] факультетських наукових справ?! Їх винесли на вулицю і обговорюють не з точки зору академічної, а [...] політичної»; «Жахливо гірко і прикро, що люди так погано розуміють автономію, а в оцінці наукових достоїнств осіб тримаються партійної рамки» [625, с.257]. Внаслідок негативного балотування К. В. Харлампівич ще три з половиною роки перебував на посаді приват-доцента.

20 червня 1906 р. Радою університету було прийняте рішення №217, відповідно до якого з наступного навчального року (1906–1907) викладання на вакантній кафедрі церковної історії було доручено професору Ф. А. Курганову та приват-доценту К. В. Харлампівичу. Рада повідомила керівника Казанського навчального округу про необхідність надати кожному з них винагороду в розмірі 600 крб. [231, с.388]. Таке рішення було підтримане Міністерством народної освіти [144, арк.118.–118 зв.].

діяльності проф. Благовідова. Заявляю як член факультету, що вважаю особливе подання до Ради проф. Архангельського, Фірсова та Будде немотивованим» [142, арк.82].

Рішення ради університету було компромісним, бо, крім усього згаданого вище, з 1 липня 1906 р. в ординарного професора Ф. А. Курганова закінчився термін викладання на кафедрі церковної історії. Така викладацька практика повторювалася і в наступні два роки [144, арк.119 зв.–120]. У 1907 р. історико-філологічний факультет ставив на закриті голосування питання про подальшу долю викладання на кафедрі, чотирма голосами проти двох було визнано, що викладати мав тільки К. В. Харлампівич [232, с.502]. Декан історико-філологічного факультету А. О. Александров звернувся до ради університету з проханням призначити останнього виконувачем обов'язків екстраординарного професора кафедри церковної історії. Рада університету прийняла рішення провести закриті балотування запропонованого кандидата 19 березня 1907 р. [232, с.10]. 29 березня 1907 р. відбувся закритий конкурс на заміщення вакантної кафедри церковної історії, оголошений історико-філологічним факультетом 25 червня 1902 р. [606, с.1]. На засіданні ради Казанського університету 30 травня 1907 р. було прийняте рішення знову розподілити читання лекцій з церковної історії між професором Ф. О. Кургановим та приват-доцентом К. В. Харлампівичем: «доручити викладання на вакантній кафедрі церковної історії професорові Ф. О. Курганова і приват-доценту К. В. Харлампівичу, згідно з розподілом читань між ними, з відповідним поділом і винагородою, по 600 карбованців кожному» [232, с.502]. Дозвіл на отримання коштів за прочитані лекції надало Міністерство народної освіти. Згідно з пропозицією очільника цього Міністерства від 22 серпня 1907 р. за №17783, доручено в 1907–1908 навчальному році призначити викладачам церковної історії винагороду у розмірі 600 крб. на рік [144, арк.118 зв.–199]. Таку ж практику ми спостерігаємо і впродовж наступного навчального року [233, с.417]. Резолюцією високопреосвященного Димитрія, архієпископа Казанського, від 29 грудня 1907 р. К. В. Харлампівич був затверджений на кафедру цивільної історії в духовній семінарії.⁴⁴ З 17 січня 1907 р. він працював

---

⁴⁴ «Резолюцією Високопреосвященного Дмитрія, архієпископа Казанського, переведений на кафедру загальної та російської цивільної історії в семінарії. – 29 грудня 1906 р.» [144, арк.118 зв.–119].

членом комісії, яка проводила іспити для кандидатів на посаду вчителів у церковно-парафіяльних школах [145, арк. 4].

Восени 1905 р. рада Санкт-Петербурзької духовної академії запропонувала К. В. Харлампівичу виступити кандидатом на заміщення вакантної кафедри історії російської церкви.⁴⁵ Вчений відгукнувся на пропозицію і згодився взяти участь в конкурсі на заміщення вакантної кафедри.⁴⁶

Рада прийняла рішення створити комісію, яка буде безпосередньо займатися питанням вибору кандидата на вакантну кафедру. До її складу увійшли професори П. М. Жукович, М. К. Нікольський, О. І. Пономарьов, О. І. Брілліантов, П. С. Смірнов. Один з членів комісії, а саме – М. К. Нікольський, висловився проти обох претендентів та запропонував іншого кандидата – О. В. Карташова, який явно не хотів працювати на цій кафедрі. Після цього М. К. Нікольський сам очолив вакантну кафедру, перейшовши на неї [606, с.53]. К. В. Харлампівич пояснив, що дав свою згоду очолити кафедру в СПбДА через трирічний конкурс в Казанському університеті.⁴⁷ 6 травня 1907 р. вченого за вислугою років було нагороджено орденом Святого Станіслава 2 ступеня [144, арк.118 зв.–119], а 27 липня того ж

---

⁴⁵ «У минулому засіданні Ради Академії було поставлено питання про заміщення кафедри історії російської церкви, причому зазначений був в якості кандидата на цю кафедру Б. В. Тітлінов, рекомендований Раді вже раніше професором П. Н. Жуковичем та іншими членами Ради. Професор же А. І. Пономарьов запропонував Раді обрати К. В. Харлампівича. В даний час, той і інший з зазначенням осіб виявили свою згоду виступити кандидатами на академічну кафедру» [183, с.88–89].

⁴⁶ «Цю хвилину я отримав лист з Казані. К. В. Харлампівич згоден виступити кандидатом. Б. В. Тітлінов теж згоден. Рада має перед собою двох цілком гідних кандидатів» [183, с.88–89].

⁴⁷ «Моя кандидатура на кафедру російської церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії виставлено не одночасно з університетської, а через три роки (у вересні 1905 г.), а потім не по конкурсу, а в наслідок пропозиції, що йшла з боку Ради Академії. Зрозуміло немає нічого ганебного в тому, що я відгукнувся на цю приємну пропозицію, особливо в наслідок повільності провадження справи по кафедрі в Казанському університеті» [606, с.53].

року йому, за найвищим наказом по цивільному відомству, було присвоєно чин статського радника.⁴⁸

Очевидно, ситуація навколо заміщення кафедри церковної історії, спричинила нападки на К. В. Харлампівича, що змусило вченого на захист своєї гідності опублікувати у 1908 р. промовисту за своєю назвою брошуру «Pro domo sua» [606, с.1–55]. Питання про зарахування К. В. Харлампівича до професорського складу історичного факультету набуло реального змісту навесні 1909 р. Товариш Міністр народної освіти Григорій Костянтинович Ульянов звернувся до обер-прокурора Святійшого Синоду Сергія Михайловича Лук'янова із запитом про те, чи немає перешкод для зарахування К. В. Харлампівича на службу до відомства Міністерства народної освіти та чи можливо вченому залишатися викладачем духовної семінарії за сумісництвом.⁴⁹ Зі свого боку, обер-прокурор Святійшого Синоду С. М. Лук'янов звернувся до високопреосвященного Ніканора (Каменського), архієпископа Казанського і Свіяжського із запитом про можливість переходу К. В. Харлампівича на посаду екстраординарного професора Казанського університету з правом залишитися на службі в духовній семінарії.⁵⁰ Владика Ніканор не мав заперечень щодо переходу К. В. Харлампівича на службу в Казанський університет.⁵¹ Але щодо

---

⁴⁸ «27 липня 1907 р., за №52, призначений, за вислугою років, в чин Статського Радника з старшинством від 22 лютого 1907 р.» [145, арк.4].

⁴⁹ «Пропонуючи зарахувати на службу у відомстві Міністерства народної освіти, з призначенням виконуючим обов'язки екстраординарного професора Казанського університету, магістра богослів'я Харлампівича, який перебуває на службі в Казанській духовній семінарії, я попередньо маю честь уклінно просити Вашу Високоповажність вшанувати мене повідомленням, чи не зустрічається до цього жодних перешкод з Вашого боку, і чи буде Харлампівич залишений на службі у відомстві Православного віросповідання» [145, арк.1].

⁵⁰ «Міністерство народної освіти просить повідомити, чи не зустрічається перешкод до зарахування викладача Казанської духовної семінарії Костянтина Харлампівича на службу у відомстві Міністерства народної освіти, з призначенням його виконуючим обов'язки екстраординарного професора Казанського Університету і чи буде Харлампівич залишений на службі у відомстві Православного віросповідання. Внаслідок викладеного, маю честь уклінно просити Вас, шановний пане Архіпастир, не залишити мене Вашим відгуком про те, чи не зустрічається з боку Вашого Високопреосвященства до призначення викладача Харлампівича на службу у військовому відомстві Міністерства народної освіти з залишенням його на службі в Казанській духовній семінарії» [145, арк.3].

⁵¹ «На відношення, від 20 цього березня №632, з питання про зарахування викладача Казанської духовної семінарії Костянтина Харлампівича на службу у відомстві Міністерства

роботи вченого за сумісництвом в семінарії владика категорично відмовив, звинувативши К. В. Харлампівича у прилюдній образі ректора КазДА.⁵² Власне образи й не було, вчений як один із засновників ЦІАТ висловив думку про малодіяльності ректора КДА. На відміну від засідань університетського ТАІЕ, на засіданнях якого панував плюралізм думок, в ЦІАТ існувала система церковної субординації, тому навіть конструктивні зауваження сприймалися як образа. Зі свого боку, обер-прокурор Святійшого Синоду С. М. Лук'янов поставив товаришу Міністра народної освіти Г. К. Ульянову умову: К. В. Харлампівич має залишити службу в Казанській духовній семінарії відразу ж після призначення його на посаду екстраординарного професора Казанського університету.⁵³

Оскільки К. В. Харлампівич не мав вченого ступеня доктора та, відповідно, не міг зайняти професорську посаду, товариш Міністра народної освіти Г. К. Ульянов для вирішення цього питання звернувся до царя.⁵⁴

народної освіти, з призначенням його виконуючим обов'язки екстраординарного професора Казанського університету, з залишенням його на службі в Казанській духовній семінарії маю честь повідомити Вашій високоповажності, що до переходу п. Харлампівича в університет перешкод не зустрічається» [145, арк.7].

⁵² «Але тезі суміщення викладання в Семінарії, де вільно можна замінити п. Харлампівича, який зробився незручним в духовній службі в Казані, з причини нанесення ним публічно образи Ректору Академії в засіданні церковного Історико-археологічного товариства через зауваження про малодіяльних голови, між тим, як він, ректор Академії, присвятив цій справі стільки часу і сил, скільки дозволяла його пряма важливий обов'язок» [145, арк.7].

⁵³ «Внаслідок відношення від 11 березня ц.р. №6159 маю честь повідомити Вашу високоповажність, що до призначення викладача Казанської духовної семінарії Костянтина Харлампівича виконуючим обов'язки екстраординарного професора Імператорського казанського університету перешкод з боку духовного керівництва не зустрічається, під умовою залишення п. Харлампівичем служби в Казанській духовній семінарії після вищезгаданого призначення на службу» [145, арк.9].

⁵⁴ «Начальство Казанського навчального округу звернулось до Міністерства з клопотанням про призначення приват-доцента Імператорського казанського університету по кафедрі церковної історії, викладача загальної та російської громадянської історії Казанської духовної семінарії, магістра богослів'я Костянтина Харлампівича виконуючим обов'язки екстраординарного професора Казанського університету по кафедрі церковної історії. З боку Центрального духовно-навчального управління до призначення Харлампівича в[иконуючим] о [бов'язки] екстраординарного професора Казанського університету перешкод не зустрічається, під умовою залишення ним служби в духовній семінарії, після призначення його на службу у відомстві Міністерства народної освіти. Визнаючи, з огляду на засвідчення наукових достоїнств і викладацьких здібностей названого кандидата викладене клопотання заслуговує поваги, але не будучи в праві призначити його власною владою, так як Харлампівич не має встановленої ст.499 ч.І. Т.ХІ, Зводу Законів видання 1893

Відповідь царя була позитивною.⁵⁵ Через місяць після затвердження царем наказом по цивільному відомству від 25 серпня 1909 р. за №64, К. В. Харлампівича було призначено виконувачем обов'язків екстраординарного професора Казанського університету по кафедрі церковної історії [208, с.17].

У 1909–1910 навчальному році К. В. Харлампівич розподілив читання лекцій таким чином: у першому півріччі – історія Російської церкви, у другому півріччі – історія слов'янських церков. Обидва курси він читав щовівторка і щоп'ятниці. Крім того, у вченого була практика проводити після лекцій додаткові заняття для закріплення матеріалу [203, с.1–16]. Восени 1910 р. студент К. В. Харлампівича Шумов отримав золоту медаль за твір «Історія кафедри філософії в Імператорському Казанському університеті з 1804 по 1901 рр.» [209, с.27].

Після затвердження на посаді екстраординарного професора К. В. Харлампівич брав активну участь у засіданнях ради університету. Вчений запропонував подати запит в Синодальний архів щодо обміну університетських видань на видання синодальної комісії [234, с.31]. Бібліотечна комісія університету схвалила його ініціативу, і запит було подано [235, с.138]. У листопаді 1910 р., через півроку після запиту К. В. Харлампівича, синодальний архів дав позитивну відповідь на клопотання вченого від 2 квітня 1910 р., погодившись надсилати в обмін на «Вчені записки Імператорського Казанського університету» два своїх видання – «Опис документів і справ архіву Св. Синоду» і «Повне зібрання постанов і розпоряджень по відомству Православного сповідання» [236, с.50]. Як виконувач обов'язків

року для заняття посади професора наукового ступеня доктора, маю обов'язок як підданий просити на це Найвищого Вашої Імператорської Величності дозволу» [141, арк.44].

⁵⁵ «Государ Імператор, по моїй доповіді, 29 дня минулого липня Найвищим наказом дозволив на призначення викладача загальної та російської громадянської історії Казанської духовної семінарії приват-доцента Імператорського казанського університету, магістра богослів'я Костянтина Харлампівича виконуючим обов'язки екстраординарного професора Імператорського казанського університету по кафедрі церковної історії. При такому Найвищому повелінню маю честь повідомити Вашу Високоповажність про це рішення від 5-го квітня цього року за №679» [145, арк.10].

екстраординарного професора К. В. Харлампівич читав лекції з історії християнства до розділення церков. Учений використовував напрацювання відомих істориків свого часу: В. В. Болотова, П. В. Знаменського, О. П. Доброклонського, Є. Є. Голубинського [207, с.1–14]. Наполеглива праця вченого не залишилися непоміченими з боку органів державної служби. В січні 1912 р. К. В. Харлампівича було удостоєно ордена Святої Анни 2 ступеня [144, арк.120 зв.–121].

Наступний 1911–1912 навчальний рік К. В. Харлампівич присвятив читанню лекцій із загальноцерковної історії – історії християнської церкви з часів Костянтина Великого (IV–XI ст.). Лекції відбувалися щопонеділка і щочетверга, з 12 до 14 та з 9 до 11 години, відповідно. Крім того, щосуботи вчений проводив для охочих практичні заняття з церковної історії давньоцерковного письменника Євсевія Памфіла [206, с.12]. За наукові та викладацькі заслуги 1 січня 1914 р. К. В. Харлампівича нагороджено орденом Святого Рівноапостольного Князя Володимира 4 ступеня.⁵⁶

У протоколах засідання вченої ради Казанського університету за перший семестр 1913–1914 навчального року повідомлялось, що К. В. Харлампівич відсутній на засіданнях вченої ради університету «у зв'язку з прискореною підготовкою написання дисертації» [238, с.256].

Наступного дня з канцелярії Святійшого Синоду в Міністерство народної освіти була відправлена копія про затвердження К. В. Харлампівича в науковому ступені доктора церковної історії.⁵⁷ Зі свого боку, Міністерство

---

⁵⁶ «Найвищим наказом по цивільному відомству, за №1, нагороджений орденом Св. Рівноапостольного князя Володимира 4 ст. – 1 січня 1914 р.» [144, арк.121 зв.–122].

⁵⁷ «№10086. Департамент Загальних Справ має честь передати при цьому в Департамент народної освіти копію з канцелярії святійшого Урядового Синоду від 5 липня цього року, за №11244, про затвердження в.о. екстраординарного професора Імператорського казанського університету магістра богослів'я, статського радника Харлампівича в ступеня доктора церковної історії» [144, арк.126].

народної освіти повідомило попечителя Казанського навчального округу, про зміну наукового ступеня К. В. Харлампівича.⁵⁸

Як впливає із внутрішнього листування між Департаментом народної освіти та Департаментом загальних справ, 5 серпня Міністр освіти Лев Арістидович Кассо дав згоду на призначення К. В. Харлампівича ординарним професором Казанського університету.⁵⁹ Відповідна постанова була розроблена 16 серпня для включення у «Найвищий наказ по Відомству Міністерства народної освіти №3256».⁶⁰ 23 серпня 1914 р. вчений отримав звання ординарного професора Казанського університету [146, арк.63 зв.].

21 квітня 1915 р. історико-філологічний факультет звернувся до К. В. Харлампівича з проханням бути другим опонентом на магістерському диспуті приват-доцента П. Міндалєва «Моління Данила Заточника і пов'язані з ним пам'ятники» [133, арк.2]. Крім того, на засіданні ради університету К. В. Харлампівич рішуче виступив проти проекту бібліотекарів щодо заборони професорському складу університету користуватися бібліотечними книгами вдома [239, с.43]. Виступ вченого був узятий до уваги та прийнятий за основу після загального голосування.

29 грудня 1916 р. К. В. Харлампівича було обрано членом-кореспондентом Російської академії наук (відділення російської мови та літератури). На засідання Імператорської академії наук від 14 січня 1917 р. був,

---

⁵⁸ «Направляється при записці від 10 липня ц.р. за №10103 повідомлення Попечителю Казанського навчального округу від 1 липня ц.р. за №15369, з одним додатком» [144, арк.127].

⁵⁹ «9 серпня 1914 р №38579. Департамент народної освіти має честь повідомити Департамент загальних справ, що по доповіді п. Товариша Міністра 5 цього серпня, Його Високоповажність зволив висловити згоду на призначення в [иконуючого] о [бов'язки] екстраординарного професора Імператорського казанського університету по кафедрі історії церкви, магістра богослів'я, доктора церковної історії, статсаго радника Харлампівича ординарним професором цього університету за займаною кафедрі» [144, арк.127].

⁶⁰ «Призначається: виконуючий посаду екстраординарного професора Імператорського казанського університету магістр богослів'я, доктор церковної історії, статський радник Харлампівич – ординарним професором того ж Університету, по кафедрі історії церкви. Клас займаної посади – VI; клас посади на яку призначається – V» [144, арк.131].

крім інших, зачитаний подячний лист від новообраного член-кореспондента К. В. Харлампівича.⁶¹

Події Лютневої революції більшість ліберальної наукової спільноти зустріла зі співчуттям, а іноді навіть із захопленням. Особливо ці настрої були притаманні університетському середовищу [734, с.19]. В 1917 р. відбулися перевибори професури Казанського університету. 15 червня 1917 р. Департамент народної освіти звернувся до Департаменту загальних справ з копією пропозиції на ім'я керівника Казанського навчального округу щодо підготовки відповідних розпоряджень.⁶² У проекті статті від 7 липня 1917 р. для включення до наказу по Міністерству народної освіти К.В. Харлампівич на основі результатів переобрання був затверджений ординарним професором Казанського університету.⁶³

У 1917–1918 навчальному році історико-філологічний факультет мав у своєму складі 16 професорів, 9 доцентів, 9 приват-доцентів і 2 викладачів. Більшість учених Казанського університету продемонструвала єдність щодо підтримки Тимчасового уряду та ідеї парламентського устрою країни, реалізованої з допомогою виборів до Установчих зборів. Наприкінці 1917 р. ситуація дестабілізувалася, хоча усталений життєвий уклад зберігався по інерції ще деякий час. Більшовицький переворот 1917 р. призвів до різкого погіршення політичної рівноваги в Росії та до громадянської війни. Професура Казанського університету не приховувала свого категорично негативного ставлення до влади більшовиків. 9 грудня 1917 р. Вчена рада Казанського університету приєдналася до своїх колег з Харкова, які засудили «групу

---

⁶¹ «Вибрані 29 грудня 1916 року в члени-кореспонденти: О. Брок, П. І. Броунов, Е. Ф. Будді, Н. К. Кольцов, А. І. Малєїн, В. Л. Омелянський, Н. І. Петров, Є. І. Петухов, К. В. Харлампівич і С. П. Шестаков надіслали листи з висловленням вдячності за надану Академією увагу до їх вчених заслуг» [192, с.259].

⁶² «Надсилаємо при цьому, для належних розпоряджень, копію з пропозицією на ім'я керуючого Казанським навчальним округом від 14 поточного червня, за №6476 про затвердження доктора церковної історії К. В. Харлампівича і Д. П. Шестакова знову простими професорами Казанського університету на займані ними кафедри» [143, арк.30].

⁶³ «Затверджується згідно обрання: ординарний професор Казанського університету, доктор церковної історії Харлампівич – знову ординарним професором цього університету по кафедрі історії церкви. 7 липня 1917 р.» [143, арк.33].

фанатиків і темних ділків, які захопили владу напередодні Установчих зборів за допомогою підбуреного нею збройного натовпу» [693, с.124]. Професура та викладачі бідували, хоча заняття в університеті не припинялись. Варто звернути увагу на те, що до серпневих подій 1918 р. учбовий процес та наукове життя в університеті проходили відносно спокійно. 6 серпня 1918 р. радянські війська вимушені були залишити Казань. Після звільнення Казані від більшовиків військами народної армії Самарського уряду Комітету членів Установчих зборів (КОМУЧ), у місті почалася реставрація політики Тимчасового уряду. Більшість казанської професури вітала встановлення влади прихильників Установчих зборів. 16 серпня 1918 р. Вчена рада на чолі з виконувачем обов'язки ректора Казанського університету Дмитром Олексійовичем Гольдгаммером прийняла резолюцію про підтримку Самарського КОМУЧа та про збір коштів для потреб народної армії [693, с.125]. Такому волевиявленню професорів сприяла активна увага Самарського уряду до проблем освіти та науки. Рада університету вибрала професора-історика М. М. Хвостова своїм представником в комісії по освіті, яка була створена уповноваженим нової влади в Казані. Комісія встигла прийняти рішення про відновлення викладання богослів'я в навчальних закладах міста.

9 жовтня 1918 р. був виданий декрет, згідно з яким професори та викладачі, які до 1 жовтня 1918 р. мали загальний викладацький стаж 10 років і працювали в цьому вищі або ж просто мали 15-річний загальний педагогічний стаж, вибували зі складу професорів і викладачів та могли бути знову обраними на звільнену кафедру тільки через всеросійський конкурс [693, с.107]. З 1 січня 1919 р. К. В. Харламп'ович, згідно з декретом ради народних комісарів, вибув зі складу професорів, але 15 січня цього ж року був знову обраний на цю ж посаду шляхом всеросійського конкурсу [59, арк.1].

У 1920–1921 рр. руки більшовиків дотягнулися безпосередньо до університетів. Радянська влада вважала історико-філологічні факультети буржуазними осередками, тобто ворожим середовищем, тому влітку 1921 р. факультет було ліквідовано [746, с.231]. Багатьох викладачів і професорів

історико-філологічного факультету, навіть тих, кому професорські звання були присвоєні згідно з декретом Ради народних комісарів у 1918 р., звільнили з університету [614, с.137]. На його місці був утворений факультет загальних наук (ФЗН). 20 липня 1921 р. відбулося позачергове зібрання Вченої ради цього факультету. Того дня члени ради прийняли рішення щодо долі професорів історико-філологічного факультету (включно з К. В. Харлампівичем), які не були затверджені професорами ФЗН: «З огляду на те, що професори колишнього історико-філологічного факультету В. А. Керенський, В. І. Несміливо і К. В. Харлампівич не затверджені професорами ФОН, а між тим наявні в плані викладання курси не можуть бути забезпечені викладанням без зазначених осіб [...] доручити всім трьом на правах тимчасових викладачів ведення [...] загальних курсів» [615, с.146]. Б. К. Харлампівич пригадав цікавий випадок, який трапився під час вступних іспитів та був пов'язаний з діяльністю Костянтина Васильовича в приймальній комісії Казанського університету.⁶⁴

У Казані факультет загальних наук проіснував недовго. Рішенням Наркомпросу РСФСР від 26 травня 1922 р. факультет загальних наук був ліквідований [746, с.231]. У своєму листі до члена-кореспондента Російської

---

⁶⁴ «До 1921 року, коли закрили факультет в Університеті дід працював в ньому, був членом приймальної комісії і часто конфліктував з приводу прийому в ряди "червоного студентства" абсолютно невідготовлених абітурієнтів. Щоб не бути голослівним наведу лише один приклад, про який дід розповідав в колі близьких. Приймальна комісія, на чолі з відомим фізиком, автором підручника, професором Гольгамером знайомиться з майбутніми студентами методом співбесіди. Черговий кандидат на університетську освіту – демобілізований після поранення комсомолец і колишній будьонівець Сирота (мені запам'яталася рідкісна прізвище!) Постав перед комісією в гімнастерці, чепурних червоних галіфе ... але босий. «Що ж ви, молодий чоловік, в Університет, храм науки – і босоніж?» – запитав Костянтин Васильович. «Так вкрали чоботи, вночі, вчора, в поїзді», – відповів Сирота, «обіцяли видати в осередку черевики, та не встиг отримати». Після нетривалої бесіди з'ясувався дуже низький рівень знань будьонівця. Видно, що хлопець колись щось знав та призабув за роки 2-х воєн, Світової і Громадянської. Але кавалерист лихий, не полохливий, з путівкою штабу Південного фронту ... Як такого відмовити? Останнім задає питання голова комісії професор Гольгамер: «Ну ... а скажіть нам, що відбувається з фізичними тілами при нагріванні?» «Вони розширюються», – впевнено відповідає кавалерист. «А камінь?» – уточнює Гольгамер. Сирота відчуває в питанні підступ, мнеться, але потім рубає, як шашкою, з плеча: «А камінь – навпаки!» «Ви за яким підручником готувалися?» – запитує Гольгамер. «За Гольгамером» – відповідає Сирота. Настає незручне мовчання, яке переривається вибухом сміху Костянтина Васильовича, по достоїнству оцінив весь комізм положення. Будьонівця взяли, з попередньою підготовкою на робітфаку» [139, арк.13–15].

академії наук Миколи Петровича Ліхачова К. В. Харлампівич розповів про своє звільнення з університету: «З 1900 року, я перебував приват-доцентом, з 1909 року професором рідного Вам Казанського університету. У початку 1922 року відсторонений від нього, бо знищена і моя кафедра (історія релігії, що вступила на зміну історії церкви)» [153, арк.2]. К. В. Харлампівич пояснював Миколі Петровичу, що єдиною ланкою, яка поєднує його з університетом, є Товариство археології, історії та етнографії: «Але мій зв'язок з університетом не зовсім перервався: з березня мене обрано головою Товариства археології, історії та етнографії при Університеті» [153, арк.2].

Таким чином, в Казані К. В. Харлампівич відбувся як педагог і викладач одного з найстаріших університетів Російської імперії – ІКУ. Учений впродовж 22 років (1900–1922 рр.) викладав в ІКУ, та 15 років (1895–1909 рр.) – в КазДС. К. В. Харлампівич був визнаним науковцем і викладачем, крім участі у конкурсі на заміщення вакантної кафедри церковної історії в ІКУ, рада СПбДА запропонувала К. В. Харлампівичу стати претендентом на посаду завідувача кафедри історії російської церкви в столичній академії. Партійна боротьба в ІКУ, що виникла під час проведення конкурсу на заміщення вакантної кафедри церковної історії, завершився для вченого позитивно – 29 липня 1909 р. імператор Микола II особисто дозволив приват-доценту К. В. Харлампівичу виконувати обов'язки екстраординарного професора ІКУ по кафедрі церковної історії. Після здобуття К. В. Харлампівичем наукового ступеня доктора церковної історії, його було призначено ординарним професором Казанського університету.

3.2. Наукова праця в Товаристві археології, історії та етнографії

Поштовхом до створення Товариства археології, історії та етнографії при Імператорському казанському університеті став 4-й Всеросійський археологічний з'їзд, який проходив у Казані в 1877 р. Підготовка до з'їзду об'єднала істориків, археологів та етнографів і спонукала до створення постійної наукової організації з вивчення не тільки місцевих старожитностей,

але й сучасного життя місцевого населення. На одному із загальних зборів з'їзду делегати обрали особливу комісію з місцевих членів для опрацювання проекту статуту майбутнього товариства [180, с.7]. Статут ТАІЕ ІКУ був затверджений Міністром народної освіти 18 березня 1878 р. Ця дата офіційно визнана днем заснування товариства. Головна ціль ТАІЕ ІКУ – вивчення минулого і сучасного стану російського та місцевого населення, яке проживає на території колишніх Булгарсько-Хазарського та Казансько-Астраханського царств. З цією метою члени товариства повинні були розшукувати і оприлюднювати вже зібрані археологічні, історичні та етнографічні відомості та матеріали, які зберігалися в місцевих зібраннях та у приватних осіб, розглядати й оцінювати їх та вирішувати, як їх використовувати в науці [266, с.7]. Досить швидко ТАІЕ ІКУ перетворилося на одне з найвідоміших наукових товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і стало авторитетним у науковому й громадському житті Російської імперії. Науковий рівень діяльності товариства визначався вченими, які в різні роки були членами Російської імператорської академії наук та АН СРСР.⁶⁵ Проте, незважаючи на високий потенціал професійних учених, діяльність ТАІЕ ІКУ не набула б такого колосального розмаху і значення без сотень шанувальників науки із середовища інтелігенції, дворян, духовенства, купців і міщан різних міст і сіл Російської імперії. У 1879 р. на засіданні, присвяченому першій річниці діяльності товариства, приятель його очільника, – професор С. Шпилевський, виокремив головний принцип об'єднання різних верств населення: «Наше Товариство – вчене братство, в яке вступають незалежно від чинів, звань, народностей і віросповідань, в якому всі користуються однаковими правами».

---

⁶⁵ Йдеться про академіків В. В. Радлова (1884), В. В. Латишева (1893) і М. П. Лихачова (1925), членів-кореспондентів І. Ф. Готвальда (1870), М. І. Ільмінського (1870), І. Я. Порфір'єва (1873), М. М. Булича (1883), Ф. Г. Міщенка (1895), І. А. Бодуена де Куртене (1897), Д. Ф. Беляєва (1898), О. С. Архангельського (1904), Д. О. Корсакова (1905), Д. В. Айналова (1914), В. О. Богородицького (1915), Є. Ф. Будде (1916), К. В. Харламповича, (1916), С. П. Шестакова (1916), М. М. Петровського (1917), М. І. Ашмаріна (1929), О. М. Селіщева (1929) і С. Є. Малова (1939), почесного члена АН Д. Н. Овсяннико-Куликовського (1907). У дужках вказано рік присвоєння академічного звання. Вступ названих вчених до ТАІЕ відбувся в казанський період їхньої життєдіяльності. Усього ж до ТАІЕ входило 43 члени АН Російської імперії та СРСР.

Він також зазначив про ще один важливий момент: «У нашому науковому Товаристві, яке має на меті вивчення різних народностей, не може бути нетерпимості, ворожості або несправедливості до чужого» [790, с.30–31].

Участь К. В. Харлампівича в науковій роботі ТАІЕ ІКУ розпочалася задовго до офіційного оформлення його членства у Товаристві. З листів К. В. Харлампівича до П. Штейна ми довідуємося, що перший працював із професором Казанського університету та членом ради ТАІЕ ІКУ О. Александровим над піснями і текстами Літопису с. Ісаково Свіязького повіту Казанської губернії. К. В. Харлампівич повідомляв П. Штейну про відправку 12 лютого 1898 р. бандеролі з етнографічним матеріалом [155, арк.2,4,6]. Саме з ТАІЕ ІКУ пов'язана апробація наукових розвідок вченого. Так, у протоколах загального зібрання від 9 листопада 1899 р. зазначено, що стороннім відвідувачем був К. В. Харлампівич, який зробив повідомлення: «Іосиф Курцевич, архієпископ Суздальський, похований в Казанському Зілантовому монастирі (1642 р.)» [244, с.17]. Друкованим органом товариства були ІТАІЕ ІКУ – двомісячний журнал, присвячений археології, історії та етнографії Поволжя, Уралу та Сибіру. У примітках до цього повідомлення зазначалося, що короткий виклад реферату надруковано в ІТАІЕ ІКУ за 1900 р.: «Доповідь К. В. Харлампівича в Товаристві археології, історії і етнографії про Іосифа Курцевича, архієпископа Суздальського» [383, с.240–241].

Членство і безпосередня діяльність Костянтина Васильовича в Товаристві розпочалися після його призначення 14 травня 1900 р. приват-доцентом на кафедрі церковної історії ІКУ [146, арк.63 зв.]. Через вісім місяців, 11 січня 1901 р., К. В. Харлампівич був обраний членом-співробітником Товариства археології, історії та етнографії [212, с.3]. Він активно включився в роботу ТАІЕ ІКУ, брав участь у загальних зібраннях, робив повідомлення. Засідання товариства розпочиналися з виступу голови Миколи Федоровича Катанова та зазвичай відбувалися у вечірній час в залі, де проходили збори ради

Казанського університету⁶⁶. На загальному зібранні 29 листопада 1902 р. К. В. Харлампівич прочитав доповідь «Про перший досвід історії Казанської духовної семінарії (1796 года)».⁶⁷ Згодом на загальному зібранні 22 травня 1903 р. було прийнято рішення надрукувати його дослідження «Материалы для истории Казанской духовной семинарии в XVIII веке» у найближчому випуску 19 тому ІТАІЕ ІКУ [246, с.11]. Робота вийшла під рубрикою «Corrigenda et addenda». З 214 сторінок 150 становили авторські пояснення Костянтина Васильовича до самих «Матеріалів» [483, с.1–214]. Незважаючи на щільний графік лекцій в семінарії і університеті, К. В. Харлампівич відвідував усі без винятку загальні засідання ТАІЕ ІКУ, які відбувалися щомісяця: 28.02; 18.03; 30.04; 27.09; 31.10; 29.11; 14.12 [213, с.30].

28 квітня 1903 р. на загальному засіданні ТАІЕ ІКУ вчений прочитав свою статтю «Казанские новокрещенские школы» [246, с.9], і вже в двадцять першому томі ІТАІЕ ІКУ вона була опублікована [466, с.1–91]. За кількістю надрукованих доповідей та розвідок К. В. Харлампівич став одним із перших серед членів ТАІЕ ІКУ. На загальному засіданні 22 вересня 1903 р. він зробив доповідь «Перебування в Казані алтайського місіонера архімандрита Макарія Глухарьова» [246, с.13]. Ця доповідь відкрила цикл досліджень ученого про православну місію серед народів Уралу та Сибіру. На загальному засіданні ТАІЕ ІКУ 10 листопада 1903 р. вчений виступив з доповіддю «Ізвестія І. Гмеліна про Казань і про казанских іногородців» [246, с.14]. Йшлося про німецького вченого-натураліста, члена Петербурзької академії наук, німця, який з 1727 р. проживав у Росії, Гмеліна Іогана Георга. Він брав участь у великій північній експедиції і зробив записи етнографічних матеріалів, що стосуються релігії, вірувань та обрядів чувашів у Чебоксарах і в Казані. У Німеччині Іоган Георг Гмелін опублікував чотиритомний збірник «Подорож по

---

⁶⁶ «29 ноября 1902 года. Заседание открыто г. Председателем Общества в 7 часов 15 минут вечера в Советском зале Университета» [245, с.25].

⁶⁷ «Член-сотрудник К. Харлампович сделал сообщение : «О первом опыте истории Казанской духовной семинарии» [245, с.26].

Сибіру». Доповідь К. В. Харлампівича була опублікована в ІТАІЕ ІКУ [438, с.251–276].

Активна участь вченого в роботі загальних засідань ТАІЕ ІКУ у формі доповідей та повідомлень сприятливо відобразилася на публікаціях праць ученого в ІТАІЕ ІКУ: у 1903 р. він опублікував там найбільші за обсягом наукові розвідки: «Corrigenda et addenda. Материалы для истории Казанской духовной семинарии в XVIII веке» та «Известия И. Гмелина о Казани и о казанских инородцах (1733)» [214, с.19]. У XX томі ІТАІЕ ІКУ міститься передмова К. В. Харлампівича до праці М. Петрова «Первые учителя Казанской семинарии» [532, с.200–208]. Деякі праці науковця викликали жваву дискусію серед членів ТАІЕ ІКУ. Зокрема йдеться про розвідку «П.П. Масловський и его переписка с Н.И. Ильминским» [527–529]. Суперечка виникла щодо публікації сторінки, на якій було викладено рекомендацію П. П. Масловського для хрещених татар висвячувати свого ж священника та гуртуватися у свої національні православні осередки, оскільки російське духовенство ставилося до вихрещених татар зверхньо і з недовірою: «Слухали заяву К. В. Харлампівича про те, що член редакційної комісії Е. А. Малов, прочитавши його статтю, підтвердив можливість її друку в Известіях Товариства за винятком однієї сторінки, яку він, стоячи на місіонерській точці зору, вважав би більш зручною знищити» [250, с.11]. У цьому випадку переміг науковий підхід над імперським, результати таємного голосування встановили співвідношення 5 до 2 на користь К. В. Харлампівича, і статтю було допущено до друку без змін і скорочень. За 1915 р. вчений опублікував у ІТАІЕ ІКУ розвідку «Реестр беглецов» (1751)» [555, с.116–119] та два некрологи «С. А. Нурминский» [595, с.124–125] і «Памяти С. И. Кедрова» [530, с.120–123]. У 1916 р. на сторінках ІТАІЕ ІКУ було надруковано розвідку К. В. Харлампівича «Из церковных архивов Ядринского уезда» [437, с.375–386].

К. В. Харлампівич був активним жертводавцем товариства. Значна частина експонатів, які жертвував на Товариство К. В. Харлампівич, належали батьку його дружини священнику Петру Масловському [247, с.19]. Так, в 1904 р.

вчений передав до музею товариства цинково-графічні портрети відомих місіонерів: архімандрита Макарія Глухарева, Афанасія (Соколова), архієпископа Казанського і Свіязького, Іова (Потьомкіна), архієпископа Єкатеринославського, групи алтайських місіонерів 1880-х років.

Товариство отримувало велику кількість матеріалів на пожертвування, тому К. В. Харлампівич запропонував зробити опис усіх наявних карт, гравюр, світлин і, власне кажучи, започаткував майбутній архів ТАІЕ ІКУ [247, с.14]. Він висунув пропозицію провести якісно новий опис бібліотеки товариства після того, як здійснив ревізію каталогу і знайшов невідповідність карток з наявними дефектами видань або з відсутністю книг у багатотомних виданнях [247, с.15]. Що ж до упорядкування і систематизації архівних, археографічних матеріалів і літератури, то, знову ж таки, першим цю справу розпочав К. В. Харлампівич. Учений запропонував розсортувати по відділах або ж зберегти після систематизації під ім'ям жертводавців матеріали (рукописи, звітки, світлини, книги), що містилися в шафі, отриманій на пожертву в 1901 р. Рішенням ради товариства матеріали були розсортовані по різних відділах [250, с.16].

Динамічність роботи товариства спостерігаємо й у річних звітах, де вказується, що за 1904 р. відбулось 10 засідань ради товариства та 8 загальних зборів [215, с.24]. За звітний рік було надруковано 6 випусків XX тому ІТАІЕ ІКУ [215, с.25]. Активну участь брав К. В. Харлампівич у ревізійних експедиціях членів ради товариства до залишків Болгарського городища та пам'яток татарських старожитностей в селі Болгари [249, с.31]. Впродовж п'яти років в обов'язки К. В. Харлампівича входила і підготовка звітів про діяльність ТАІЕ ІКУ за попередній період. Вчений дізнався від завідувача Музею вітчизнознавства Д. Корсакова, що етнографічний матеріал товариства, через брак вільного місця, був переданий до його установи. Д. Корсаков погоджувався повернути Товариству всі етнографічні матеріали, якщо музею буде надано нове приміщення. Вчений поставив на обговорення ради товариства питання про організацію нумізматичного музею, призначивши його

очільником Ф. Т. Васильєва й зробивши його відповідальним за проведення розбору монет. Рішенням загальних зборів цю пропозицію було підтримано [250, с.16]. На загальних річних засіданнях вчений зачитував складені ним звіти за попередні роки, надруковані в ІТАІЕ ІКУ у 1904–1908 рр. [215, с.23–38].

К. В. Харлампівич вивчав пласт релігійних взаємин хрещених татар з нехрещеними та з російським і татарським духівництвом. Стараннями членів товариства та багатьох жертводавців були зібрані унікальні колекції. К. В. Харлампівич особисто пожертвував Товариству по одному примірнику своїх розвідок, які друкувалися в різних періодичних виданнях, а також значну частину манускриптів, які він одержав від місіонерів Сибіру. Зокрема, вчений подарував наступні видання: «Н. И. Ильминский и Алтайская миссия», «Преподобный Макарий, епископ Томский и Барнаульский», «Отчет о состоянии Забайкальской духовной миссии за 1904 год» [248, с.13–14]; книги свого тестя – священика П. Масловського: «Рукописная осетинская азбука 1859 года», «Мордовский (эрзянский) словарь, составленный в 1866 году П. П. Масловским» [249, с.49], три аркуші персидського рукопису про створення першого чоловіка та викладення мусульманського віровчення [250, с.3], 14 світлин Алтаю та його місцевих мешканців [250, с.13], «Православная богословская энциклопедия» [253, с.20], «К истории церковной взаимности в XVIII столетии» (СПб., 1900) та свої праці: «Западнорусские православные школы XVI–XVII в.», «Борьба школьных влияний в допетровской Руси» тощо [253, с.26]. Такий почин робили й інші члени товариства. Їхніми спільними зусиллями було зорганізовано бібліотеку, рукописний відділ, музей в Казані і в селі Болгари [218, с.52].

Разом з Олександром Івановичем Александровим К. В. Харлампівич звертався до ректора університету з проханням про надання приміщення для музею товариства, який був переповнений експонатами з пожертв [251, с.8]. Результатом переговорів була домовленість про передачу влітку під музей декількох приміщень університету [251, с.9].

К. В. Харлампівич запропонував Раді товариства звернутись до Імператорської археологічної комісії з пропозицією повернути в місцеві музеї предмети старовини, які були знайдені під час експедицій на Поволжя [252, с.21]. Рада товариства підтримала його ініціативу і звернулася з проханням до Імператорської археологічної комісії передавати усі знайдені в межах Казанської губернії предмети старовини до музею товариства [252, с.23].

Упродовж 1907–1908 рр. К. В. Харлампівич працював над систематизацією та каталогізацією фотознімків та карт, опікувався бібліотекою, з ініціювання її упорядкування [253, с.3]. Багаторічна діяльність К. В. Харлампівича була високо оцінена радою ТАІЕ ІКУ, яка на річному загальному засіданні 18 березня 1910 р. прийняла вченого до свого складу [253, с.7].

Одним із завдань для членів Ради ТАІЕ ІКУ був догляд за будівлями в селі Болгари. Серед членів Ради обирали двох або трьох людей, які проводили ревізію будівель. Як член ради К. В. Харлампівич брав участь у роботі ревізійних комісій. Так, на засіданні ради товариства 5 травня 1910 р. вчений отримав найбільшу кількість голосів і був делегований разом з головою товариства М. Ф. Катановим до села Болгари. Серед завдань для делегованих у відрядження членів Ради входив збір предметів старовини, книг, манускриптів православних храмів, таких як: духовні відомості, ревізські описи, сповідальні розписи, парафіяльні витратні книги, відомості про реконструкцію храмів, книги з записами про народження, хрещення, вінчання, смерть, описи церковного майна, описи церковних ризниць, церковних бібліотек, перепис прибутків храмів, благодійних карнавоків зборів, зібрання різноманітних указів, списків жертводавців, листування з різними особами, які бажали перейти з розколу чи язичництва до православної віри тощо. Для збору такого матеріалу рада товариства виділила 10 крб., крім того, кожному з делегованих вона видала по 15 крб. для компенсації транспортних витрат [253, с.13]. Про результати ревізійного відрядження К. В. Харлампівич і М. Катанов доповіли на засіданні ради 16 травня, вказавши, що будівлі музею, які знаходяться на

утриманні товариства, перебувають у задовільному стані. Також доповідачі висловили свою думку щодо подальших заходів з консервації будівель та їхньої охорони [253, с.15]. Такі відрядження відбувалися щороку, і кожного року К. В. Харлампівич обирався радою в члени ревізійної комісії по огляду Болгарських руїн [254, с.20–22]. Охорона і ремонт будівель в селі Болгари-Успенське, які забезпечувалися товариством, забирали з його бюджету всі 300 крб., які виділялися Державним казначейством для забезпечення діяльності ТАІЕ ІКУ. А крім того, до програми діяльності товариства входило проведення археологічних розкопок в усій Казанській губернії, здійснення етнографічних експедицій та публікація двомісячника ІТАІЕ ІКУ [254, с.33]. Фактично ТАІЕ ІКУ репрезентувало і виконувало функції двох наукових закладів, яких не було в Казані: Археологічної комісії та відділу Імператорського Російського географічного товариства.

Після виборних річних зборів 18 березня 1912 р., коли К. В. Харлампівича не було обрано до ради ТАІЕ ІКУ, вчений працював на засадах дійсного члена організації [254, с.80]. У своєму зверненні до ради товариства він просив розмістити в приміщенні бібліотеки шафи з його книгами на час від'їзду в наукове відрядження. На засіданні 14 квітня радою було прийнято рішення задовольнити прохання К. В. Харлампівича: «Постановлено задовольнити прохання дійсного члена Товариства К. В. Харлампівича: розмістити в бібліотеці Товариства шафи з його книгами на час його від'їзду з Казані в наукове відрядження» [255, с.21–23]. Після цього засідання вчений не відвідував загальних зібрань півтора роки і з'явився на загальному засіданні 22 вересня 1913 р. [256, с.1–45].

17 червня 1914 р. вчений отримав дозвіл від попечителя Казанського навчального округу на відрядження до Пскова на 16-й Археологічний з'їзд [133, арк.1]. Проте цей захід не відбувся через початок Першої світової війни.

Під час Першої світової війни розпочалась активна діяльність громадських організацій і товариств. Саме з Радою Петроградського слов'янського благодійницького товариства була пов'язана й громадська

діяльність К. В. Харлампівича. З 2 січня 1916 р. Костянтин Васильович Харлампівич був наглядачем за збором коштів в Казані на користь поранених воїнів Сербії та Чорногорії. К. В. Харлампівич зарекомендував себе як вмільний організатор благодійних заходів. [133, арк.5]. Навесні цього ж року вчений організує «карнавковий» збір пожертв на користь збіднілих слов'ян. Йому вдалося зібрати 3518 крб. до 6 червня 1916 р., за що він отримав подяку Слов'янського товариства [133, арк.8]. Співпрацюючи з цією організацією, К. В. Харлампівич заприятелював з Олексієм Івановичем Соболевським, який з 24 квітня 1915 р. був обраний її головою. У наступному році К. В. Харлампівич продовжував організовувати заходи зі збору коштів на користь сербів, але політичні зміни в країні вплинули й на суспільні настрої. Він повідомляв О. І. Соболевському про безперспективність збору пожертв для сербів: «Что нам до славян, – писав К. В. Харлампівич до О. І. Соболевського в листі від 31 травня 1917 р., – когда масса отреклась от собственного славянства и даже от русского имени! Захотелось быть интернационалистами» [734, с.20].

ТАІЕ КУ не припинило своєї діяльності в часи кардинальних змін та суспільних лихоліть, пов'язаних з Лютневою революцією, Жовтневим переворотом та Громадянською війною. У 1917 р. було проведено 4 засідання ради товариства і 9 загальних зборів. Після Жовтневого перевороту рахунки організації були арештовані, внаслідок чого збереження пам'яток Болгарського городища опинилося під загрозою знищення. Члени товариства зверталися до нової місцевої влади з проханням виділити кошти для збереження пам'яток городища, але вона не поспішала з фінансуванням [612, с.84].

Окрім того, членам ТАІЕ КУ належить велика роль у відкритті Північно-Східного археологічного і етнографічного інституту в Казані у вересні 1917 р. [261, с.81]. Офіційне урочисте відкриття Північно-Східного археологічного і етнографічного інституту відбулось 4 жовтня 1917 р. в актовій залі Казанського університету [691, с.217]. Після Жовтневого перевороту Інститут узяв на себе обов'язки зі збереження архівів губернських установ, ліквідованих радянською владою. Штат інституту складався із представників ТАІЕ КУ та казанських

науковців: С. Покровського, М. Бречкевича, Н. Фірсова, Н. Катанова, І. Покровського, С. Малова, К. В. Харлампівича. Співробітникам інституту пощастило врятувати і зберегти архіви губернського управління і канцелярії губернатора, дворянського зібрання, земельного управління і державного майна, які стали основою нового губернського архіву.

Згідно з декретом РНК РРФСР від 1 червня 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РРФСР» у Казанській губернії було запроваджено посаду уповноваженого Головного управління архівними справами РРФСР, на яку був призначений професор І. Стратонов, та створено Казанський губернський архів. На короткий час, з 7 серпня по 10 вересня 1918 р., Казань була звільнена від більшовиків добровольчими частинами народної армії та чехословацьким полком. Перед здобуттям Казані більшовиками голова ТАІЕ КУ М. Хвостов та більша частина членів ради залишила місто разом з військами народної армії. Під час боїв за Казань було втрачено частину архіву товариства [271, с.249]. Пізньої осені 1918 р. члени ТАІЕ КУ професор духовної академії І. Покровський та професор університету М. Катанов у дворі Казанського губернського архіву просто з-під снігу відкопали викинуті документи та перенесли їх до приміщення. Безпосередню участь у порятунку головних казанських архівів також брали професори університету К. В. Харлампівич та керівник архіву І. Стратонов [261, с.68].

На початку 1920 р. за редакцією Б. Адлера, П. Дульського та К. В. Харлампівича почав виходити перший в радянській Росії періодичний музейний журнал «Казанский музейный вестник» [690, с.188]. Восени 1920 р., за ініціативи М. Бречкевича, Б. Вишневського, Г. Шарафа, А. Максудова і М. Худякова, постало питання про перетворення Північно-Східного археологічного і етнографічного інституту на Східну академію. Ініціатива переслідувала одну мету: «Позбутися від тих викладачів, чия попередня діяльність і погляди не відповідали сучасному політичному курсу» [691, с.229]. 11 червня 1921 р. народний комісар освіти Татарської республіки поставив вимогу: «Членам президії Північно-східного археологічного і етнографічного

інституту, які залишилися в м Казані, [...] здати все діловодство і майно інституту представникам призначеної Народним комісаром освіти організаційної трійки по створенню в Татарській Республіці Східної академії» [691, с.229].

Влітку 1921 року на Поволжі почався голод, який був спричинений продорозверсткою в роки військового комунізму та посухою. Із запізненням був створений Всеросійський Комітет допомоги голодаючим Поволжжя. В тяжкий час голоду Костантин Васильович проявив свою громадянську активність, ставши нештатним співробітником Американської адміністрації допомоги (ARA). Керівництво ARA залучило К. В. Харлампівича до співпраці, як досвідченого громадського активіста 90-х рр. XIX ст. по допомозі вирішення проблем голодуючих [139, арк.16]. На початку 1922 р., під виглядом боротьби з голодом, розпочалося вилучення релігійних предметів із храмів. Це мало прямий стосунок до членів товариства, які входили до Музейної комісії при Академічному центрі Татарського народного комісаріату просвіти (колишній Відділ у справах музеїв і охороні пам'яток мистецтва, старовини і природи). Після значного скорочення штату в ній залишилися професори К. В. Харлампівич, О. Миронов та архітектор В. Єгєєв.

У лютому 1922 р. К. В. Харлампівича призначають заступником голови, а з липня 1922 р. – головою Музейного відділу (Музейної комісії) Татарського народного комісаріату просвіти (Татнаркомпрос). Від голови та членів Музейного відділу вимагалася повна згода на всі дії влади. Аргументи на захист пам'яток розглядалися як контрреволюційні вилазки. Крім того, з лютого 1922 р. К. В. Харлампівич був ученим секретарем Центрального музею Татарської Республіки та завідувачем наукового архіву згаданого музею.

У березні 1924 р. К. В. Харлампівич як голова музейної комісії був запрошений до Академічного центру Татарського народного комісаріату просвіти на нараду щодо подальшої долі бібліотеки Духовної академії. Учасники наради пропонували розділити її між бібліотеками університету, центральним музеєм й антирелігійним кабінетом комуністичного університету.

У листі до Миколи Петровича Лихачова К. В. Харлампівич підтвердив цю тенденцію: «Тепер небезпека загрожує к [олишній] Академічній бібліотеці: її хочуть врятувати від «гниття» шляхом розпилення» [153, арк.4 зв.]; і виступив за збереження бібліотеки в цілості на старому місці: «Хоча Колегія Татнаркомпроса прийняла потім те рішення, яке містилося в особливому поясненні, я своїм виступом нажив зайвих ворогів або підкреслив зайвий раз, який я неспокійний, неуживчивий чоловік» [102, арк.11–11 зв.].

Першою ознакою тиску на К. В. Харлампівича стало зняття вченого з посади голови Музейної комісії Татнаркомпросу в травні 1924 р. Уже через місяць Татарський відділ ОДПУ поставив вимогу перед ТАІЕ КУ надати всі протоколи його зібрань. У липні 1924 р. питання про діяльність ТАІЕ КУ було поставлене на секції наукових працівників Казані, контрольованій комуністами, яка утвердила резолюцію про необхідність зближення товариства із сучасністю [261, с.71].

Науковий потенціал ученого і його активна позиція проявилися на посадах секретаря товариства та головного редактора «Известий» Так, на загальному засіданні було прийняте спільне рішення про вибори К. В. Харлампівича в дійсні члени ТАІЕ КУ [247, с.5], які відбулися 18 березня 1904 р. на щорічному загальному засіданні [247, с.6]. На цих же зборах постало питання про вибори посадових осіб товариства. К. В. Харлампівича було запропоновано на посаду секретаря. Після двох закритих балотувань, при однаковій кількості голосів, між дійсним секретарем товариства М. Горталовим і К. В. Харлампівичем було кинуте жереба, за яким секретарем було обрано К. В. Харлампівича.⁶⁸ Ця посада передбачала великий пласт канцелярської роботи, а саме: підготовку засідань організації та звітної документації. Трудомістким обов'язком секретаря було ведення листування з науковими закладами як всередині імперії, так і на міжнародному рівні. Адже наприкінці

---

⁶⁸ «Н. К. Горталов и К. Харлампович получили по 9 избирательных шаров и по 4 не избирательных, но по произведенной затем, несмотря на новый отказ Н. К. Горталова, перебаллотировке, оба получили по 6 голосов. После этого по жребию оказался избранным в секретари К. Харлампович» [247, с.8].

XIX – на початку XX ст. ТАІЕ ІКУ було одним із лідерів з вивчення історії та етнографії східних народів Російської імперії, тому організація швидко завоювала авторитет і міжнародне визнання. Бібліотеки і музеї близько 50 країн, зокрема Ватикану, Англії, Німеччини, Франції, Бельгії, Австрії, Норвегії, США, а також 150 науково-дослідницьких закладів Російської імперії здійснювали обмін літературою з ТАІЕ ІКУ. Після обрання секретарем товариства К. В. Харлампівич став головним редактором ІТАІЕ ІКУ – періодичного видання ТАІЕ ІКУ.

У працях, які друкувалися в ІТАІЕ ІКУ, відображалися звіти археологічних, антропологічних, етнографічних експедицій, програми для збору відомостей про «іновірців», історико-етнографічні нариси, народна творчість, словники, наукові дослідження з питань археології, історії та етнографії східної частини Російської імперії, бібліографічні списки, переклади. Цінність опублікованих матеріалів була в тому, що їхні автори здобували відомості переважно під час безпосереднього занурення в народне середовище. Загалом у всіх працях, які друкувалися в ІТАІЕ ІКУ, надавалася інформація про історію, побут і культуру народів Поволжя. Окремим напрямом діяльності товариства було вивчення старожитностей університетської Казані.

На вересневому засіданні в 1904 р. К. В. Харлампівич як головний редактор ІТАІЕ ІКУ у своїй доповіді викрив одного з кореспондентів цього видання, вказуючи, що стаття «Хурал» П. Кузьміна – це майже дослівна копія, «із заміною тільки дати та імені», статті священника місії Олексія Малакова, надрукованої у 1865 р. в «Трудах православної місії східного Сибіру». Після цього рада товариства прийняла рішення повернути П. Кузьміну його рукопис із проханням з'ясувати збіг його статті з вже опублікованою [247, с.17].

Редакторська практика К. В. Харлампівича демонструє ще одну рису характеру вченого – його нетерпимість до плагіату і верховенство наукових принципів. Діяльність К. В. Харлампівича як секретаря товариства і одночасно редактора ІТАІЕ ІКУ була різнобічною. Обов'язком К. В. Харлампівича як головного редактора було ознайомлення членів ради товариства з новими

науковими розвідками, які подавалися до друку, а рада, зі свого боку, приймала відповідне рішення [247, с.17, 18, 19, 28, 29, 46]. Крім прямих обов'язків секретаря і головного редактора, К. В. Харлампівич працював над упорядкуванням та описом картин, гравюр, світлин, планів, карт і таблиць, які належали Товариству [218, с.51]. К. В. Харлампівич відправляв видання організації в 144 міста Російської імперії та 50 закордонних, що свідчило про неабияку його завантаженість на цій посаді [218, с.52]. Про значущість праць, які друкувалися в журналі ІТАІЕ ІКУ, свідчить той факт, що в обмін на журнал в Казанський університет присилали свої видання державні заклади, наукові товариства, вищі навчальні заклади, бібліотеки і музеї Російської імперії та зарубіжних країн.

На початок 1908 р. К. В. Харлампівич окреслив поле діяльності з написання своєї докторської дисертації. Щоб розпочати роботу над цією монументальною працею, вченому потрібно було якомога більше вільного часу. Виконання обов'язків, які передбачали посади секретаря товариства і головного редактора ІТАІЕ ІКУ, забирало у К. В. Харлампівича надзвичайно багато часу, тому вчений прийняв рішення полишити обидві посади, відмовившись балотуватися на них на річному засіданні товариства 18 березня 1908 р. Рада ІТАІЕ висловила вдячність К. В. Харлампівичу за його жертвовну працю для блага товариства [218, с.13]. До свого обрання головою ІТАІЕ у березні 1922 року вчений продовжував займатися адміністративною діяльністю в організації, виконуючи обов'язки члена редакційної комісії ІТАІЕ ІКУ [218, с.15].

За умов безстрокової відсутності голови товариства наприкінці 1918 – на початку 1919 р. були проведені нові вибори адміністрації. У лютому 1919 р. головою ІТАІЕ ІКУ став професор Б. Адлер, товаришем голови – М. Бобровников [218, с.68]. 12 січня 1919 р. було проведено екстрене засідання ради організації. Надійшло повідомлення від наукового відділу Народного комісаріату освіти про асигнування товариства та про отримання фінансової допомоги за друге півріччя 1918 р. у розмірі 28 тисяч 807 крб. [227, с.9]. На

засіданні ради було вирішено взяти на себе охорону пам'ятки волзького судноплавства – галери «Тверь». Рада товариства постановила видати І. Стратонову і К. В. Харлампівичу тимчасові посвідчення на поїздку в Зілантіївський монастир та до галери «Тверь» від імені ТАІЕ [227, с.10].

На засідання 9 лютого 1919 р. рада товариства обрала К. В. Харлампівича завідувачем рукописного відділу ТАІЕ КУ [243, с.15]. Вона також прийняла рішення скликати 23 лютого 1919 р. загальні збори товариства [243, с.15]. 18 лютого рада уповноважила К. В. Харлампівича бути представником від ТАІЕ КУ в особливій комісії з вироблення необхідних заходів щодо охорони архівів та впорядкування архівної справи в Казанській губернії.⁶⁹ У травні 1919 р. храми Казані були передані під охорону ТАІЕ КУ. Товариство виконувало функції місцевого органу охорони пам'яток до часу створення Казанського підвідділу Всеросійської колегії у справах музеїв [775, с.177]. 22 червня 1919 р. завідувачка відділу у справах музеїв та охорони пам'яток мистецтва і старовини Н. Троцька направила в Казань свого емісара, Ганну Іванівну Арістову, для інструктування та організації Казанського губернського підвідділу у справах музеїв. Уже 12 серпня 1919 р. Г. Арістова провела в Казані робочі збори, ознайомивши зібрання казанських істориків, етнографів, археологів, архітекторів, художників з постановою Народного комісара просвіти, декретом Ради народних комісарів і методологічними матеріалами, підготовленими співробітниками Всеросійського відділу. Після обговорення документів був призначений склад колегії Казанського губернського підвідділу: голова ТАІЕ КУ Б. Адлер, завідувач музеєм мистецтв при університеті О. Міронов, член ТАІЕ КУ К. В. Харлампівич, зберігач художнього відділу губернського музею П. Дульський та художник В. Соколов [776, с.190].

---

⁶⁹ «Слухали звернення уповноваженого з охорони і розбору архівів Казанської губернії І. Стратонова, від 11.02. за №54, в якому він просить вибрати представника Товариства в особливу комісію для вироблення і прийняття усіх залежних заходів до охорони архівів і впорядкування архівної справи в межах нашої губернії. Представником від Товариства в комісію одноголосно обраний К. В. Харлампівич, завідувач відділом рукописів Товариства» [243, с.16].

Новий радянський орган взяв під свою опіку Болгарське городище, кафедральний Благовіщенський собор у Казані, галерею «Тверь», які були під охороною ТАІЕ КУ. 29 червня 1919 р. відбулася друга екскурсія викладачів та слухачів Північно-Східного археологічного і етнографічного інституту до околиць села Малі Отари, яку організував Н. Висоцький. У другій екскурсії до I і IV Великоотарських стоянок в селі Малі Отари брали участь викладачі інституту С. Шестаков, С. Малов, О. Ємельянов, К. В. Харлампівич [691, с.228]. На загальному зібранні ТАІЕ КУ 29 лютого 1920 члени товариства вшанували пам'ять спочилого попереднього очільника М. Хвостова, а чинний голова організації Б. Адлер прочитав некролог⁷⁰.

Ось який вигляд мав склад посадових осіб ТАІЕ в 1920 р.: голова – професор Бруно Федорович Адлер, товариш голови – професор Митрофан Васильович Бречкевич, члени ради – професор Микола Федорович Катанов, професор Костянтин Васильович Харлампівич, професор Олексій Максимович Миронов, Валентин Тихонович Дитякін, професор Сергій Юхимович Малов, Петро Максиміліанович Дульський, Борис Миколайович Вишневський, професор Аркадій Іванович Ємельянов, Михайло Георгійович Худяков, бібліотекар Борис Всеволодович Міллер, казначей Яків Олександрович Соколов, секретар і редактор ІТАІЕ Микола Васильович Нікольський [182, с.87].

Важкими для членів товариства були 1921–1922 рр., які ознаменувалися не тільки голодом, остаточним зруйнуванням традиційного укладу університетського життя, ліквідацією останніх залишків гуманітарної освіти, але й смертю визначних членів ТАІЕ КУ.⁷¹ 27 лютого 1921 р. відбулося засідання історико-філологічного факультету Казанського університету, присвячене вшануванню пам'яті професора Н. Петровського. На цьому

---

⁷⁰ «Сегодняшнее наше заседание нам приходится начать с печальной вести, которую телеграф принес нам из Сибири на имя Ректора Университета: проф. Хвостов скончался от сыпного тифа в клинике, в ночь с 11 на 12 февраля» [609, с.87–89].

⁷¹ «Не щасливо почався для Товариства 1921 рік. Протягом перших двох з половиною місяців воно понесло ряд втрат в особі своїх видатних дійсних членів: Архангельського, Бобровникова, Петровського, Тюшнякова» [272, с.250].

засіданні декан факультету С. П. Шестаков охарактеризував спочилого як вченого й викладача, а К. В. Харлампівич зацентрував увагу присутніх на діяльності Н. Петровського в Товаристві археології, історії та етнографії [272, с.250].

На початку 1922 р. діяльність ТАІЕ КУ відновилаь. Навесні 1922 р. відбулися вибори нового складу його ради. Новим головою, замість Б. Адлера, який поїхав у довгострокове відрядження до Німеччини, був обраний К. В. Харлампівич, товаришем голови – С. Шестаков [190, с.1–44]. Деякі члени попереднього складу ради товариства, активні прихильники радянської влади, не увійшли до складу нової ради. М. Корбут зазначив, що «реакційна професура» на чолі з І. Стратоновим провалила голосування за кандидата в члени ради М. Фірсова, почесного члена товариства, оскільки той працював винятково в інтересах радянської влади [684, с.317].

Після ліквідації гуманітарних факультетів у Казанському університеті частина членів ТАІЕ КУ перейшла на роботу до Східно-педагогічного інституту, Центрального музею Татарії, архівного і статистичного управління. Але, як і колись, товариство зберігало статус наукового при Казанському університеті. Воно підтримувало зв'язок з Академією наук та Народним комісаріатом освіти РРФСР.

На першій Всеросійській конференції наукових товариств із краєзнавства в Москві у грудні 1921 р. представником від ТАІЕ КУ був К. В. Харлампівич. Він став членом-кореспондентом Центрального бюро краєзнавства при Академії наук [111, арк.11 зв., 114].

За пропозицією академічного центру, рада ТАІЕ КУ в травні 1923 р. обрала К. В. Харлампівича відповідальним редактором ІТАІЕ КУ. Статті та наукові розвідки, які подавалися для друку у виданні, тепер проходили подвійну цензуру – спочатку в Академічному центрі Татнаркомпросу, а потім у Главліті. Після погодження з Академічним центром, вчений почав готувати новий випуск ІТАІЕ КУ, цензуюючи його матеріали в Академічному центрі та Главліті [102, арк.8]. У 1923 р. був опублікований XXXII том ІТАІЕ КУ, на

який було накладено заборону Наркомпросу Татарії, у зв'язку з його контрреволюційністю та антирадянщиною. Після довгого розгляду комісія винесла справедливе рішення, і заборону було знято. Цей випадок став першим каменем у бік ТАІЕ КУ.

Сигналом до початку репресій супроти керівництва організації став звіт за січень 1923 – березень 1924 р., написаний К. В. Харлампівичем [102, арк.9 зв.]. У листі до Миколи Петровича Лихачова Костянтин Васильович повідомляв про ці події наступне: «Ви, звичайно, вже знаєте про кончину «Ізвестій товариства археології». Комбінат видавництва і друку Т [атарської] Р [еспубліки], який зобов'язався друкувати їх, зняв їх на вимогу обласної партії: кошти знадобилися на марксистську літературу...» [153, арк. 4 зв.]. Звіт голови товариства К. В. Харлампівича був розцінений радянською владою як антирадянський: «У цьому побачили дискредитацію радянської влади в Казані, яку автор звіту (тобто я,) нібито хотів докорити в переслідуванні науки, який протиставив марксистську літературу як ненаукову» [102, арк.9 зв.].

У вересні 1924 р. Татарський відділ ОДПУ почав офіційне слідство у справі голови товариства та шести членів ради [102, арк.7]. Його початок мотивувався надходженням інформації про групу чорносотенців в ТАІЕ КУ. Крім риторики про контрреволюційний і місіонерський характер організації, було висунуто ще два пункти звинувачення: 1) використання «Ізвестій» «з явним впровадженням в маси непотрібних і шкідливих з пролетарської точки зору ідей християнства, відсталості, консерватизму»; 2) «використання легальних можливостей з метою перешкоджання вилученню церковних цінностей під приводом охорони старовини та мистецтва» [261, с.72].

20 вересня 1924 р. К. В. Харлампівич був заарештований, а в його квартирі було проведено обшук [102, арк.7]. Сам Костянтин Харлампівич свідчив, що справа на нього як на голову ТАІЕ КУ в ОДПУ була розпочата ще навесні 1924 р.⁷² Б. Адлер вже через місяць після виклику в ОДПУ Є. Чернишова,

---

⁷² «Рішення Татарського Відділу ГПУ про висилку мене з Т [атарської] Р [еспубліки] було прийняте не після обшуку у мене, арешту і слідства, а задовго до них. Я заарештований був 20 вересня 1924 року, а справу про мене почалося ще навесні, відразу після виборів нового

М. Худякова та В. Єгерєва попереджав К. В. Харлампівича про те, що його збираються вислати з Татарської Республіки [102, арк.7]. Учений був переконаний у своїй правоті і не зважав на застереження колег: «Відчуваючи себе не винним ні в чому, я не тільки не прискорив збори по переїзду в Україну, куди давно мене вже кликало почесне обрання в академіки, але і не відмовився від посади голови ТАІЕ» [102, арк.7].

У ході слідства на допити в ОДПУ викликали членів ТАІЕ КУ В. Єгерєва, О. Миронова, Г. Губайдулліна, М. Троїцького, М. Воробйова, Г. Худякова, М. Фірсова. Більшість із них або ж уникала відповіді на запитання про політичні погляди звинувачених, або ж відкидала звинувачення в контрреволюційності членів ради і товариства загалом. За рішенням Татарського ОДПУ К. В. Харлампівича було визнано винним по статтях 10, 69, 72 і 73 Карного кодексу і постановлено вислати на 3 роки за межі Республіки⁷³. Заслання вченого було необхідним для ОДПУ, щоб унеможливити його негативну агітацію серед наукової спільноти в Казані.⁷⁴ Вибори нового очільника ТАІЕ КУ відбулися 9 жовтня 1924 р. (до цього часу К. В. Харлампівич хоч і був ув'язнений, проте офіційно залишався на посаді голови), на півтора року ним став М. Фірсов [220, с.105]. Рішенням ОДПУ від 19 січня 1925 р. було постановлено вислати Костянтина Васильовича в «Киркрай» терміном на три роки [102, арк.7]. Станом на 1 квітня 1927 р. К. В.

складу Ради Товариства археології історії та етнографії, на якому я в третій раз був обраний головою усіма голосами проти одного, що утримався. Почалися вже тоді допити запрошених в ГПУ членів Товариства (трьох осіб) про діяльність Товариства, про причини обрання до Ради цих саме осіб, а не інших, і тоді вже ставилися питання про шкоду Товариства та чи не варто його закрити» [102, арк.7].

⁷³ «Харлампівича Константина Васильевича, 54-х лет, по происхождению сына священника, села Рогачи, Гродненской губернии, окончившего Духовную академию, бывшего профессора Казанского университета, в 1918 г. приговоренного условно к расстрелу, беспартийного, женатого, обвиняемого по статьям 10, 69, 72 и 73 Уголовного Кодекса как социально опасный, чуждый и вредный Татарской Республике элемент – выслать из пределов Татарской Республики сроком на 3 (три) года [261, с.80].

⁷⁴ «Вирішення питання про висилку бажано провести в терміновому порядку, тобто до кінця закінчення 2-х місячного терміну утримання його під вартою (під вартою він з 20 вересня ц.р.), оскільки знаходження його на свободі з політичних міркувань дуже небажане, поперше, тому, що Харлампівич може повести агітацію серед професури, яка недоброзичливо відноситься до Радвлади, і викликати ті чи інші недоброзичливі настрої серед інтелігенції» [261, с.81].

Харлампівич продовжував офіційно перебувати у складі ТАІЕ КУ і значився у списках іногородніх членів як професор з селища Тургай Казахської РСР [102, арк.112].

Отже, для К. В. Харлампівича зібрання загальних зборів і ради товариства були певною науковою лабораторією, де він проводив апробацію своїх наукових досліджень. Доповіді, виголошені Костянтином Васильовичем на зборах товариства, були опубліковані переважно в ІТАІЕ ІКУ. Членство в ТАІЕ ІКУ, участь в засіданнях організації, обговорення та виконання завдань, які розглядалися під час засідання загальних зборів сприяли швидкому входженню вченого до наукової еліти Казані. Діяльність К. В. Харлампівича на посаді секретаря ТАІЕ ІКУ та головного редактора двомісячника ІТАІЕ ІКУ з 18 березня 1904 р. по 18 березня 1908 р. вимагала від вченого опанування новими навиками: вмінню планувати та організовувати редакційно-видавничу справу, редагувати та художньо оформлювати видання, підготовляти видавничі оригінали і випуски періодичного видання. Понад те, до в обов'язки секретаря входило і листування з 150 науковими закладами в межах імперії та 50 за кордоном. Крім того, Костянтин Васильович був активним організатором музею ТАІЕ, за його ініціативи Імператорська археологічна комісія передала до музею товариства предмети старовини, які були знайдені в межах Казанської губернії. Вчений здійснив кропітку працю щодо упорядкування та каталогізації музейних експонатів та фондів бібліотеки товариства.

Наукова активність вченого яскраво відобразилась у численних наукових експедиціях і відрядженнях, де К. В. Харлампівич проявив себе як кваліфікований пошуковець і збирач книг, манускриптів, ревізьких описи, сповідальних розписів, парафіяльних витратних книг, відомостей про реконструкцію храмів, метричних книг із записами про народження, хрещення, вінчання, смерть, описів церковного майна, описів церковних ризниць, церковних бібліотек, перепису прибутків храмів, благодійних кухлевих зборів, зібрань різноманітних указів, списків жертводавців. На основі зібраного

матеріалу вчений виявив значну кількість українців серед духовенства Поволжя та Сибіру.

Як підсумок, К. В. Харлампівич почав дослідження присутності українських діячів середини XVII – кінця XVIII ст. серед місіонерів, засновників шкіл і семінарій, настоятелів храмів, монастирів, керівників духовних консисторій.

Відтворена нами багатопланова діяльність К. В. Харлампівича в ТАІЕ ІКУ допомогла розкрити в особі вченого невтомного працівника на науковій ниві, не тільки кабінетного, але й польового дослідника, активного громадського діяча.

3.3. Діяльність К. В. Харлампівича в установах Всеукраїнської академії наук крізь призму листування з М. С. Грушевським, Н. Д. Полонською-Василенко, М. М. Могилянським (квітень 1927 – грудень 1931 рр.)

УАН як багатопрофільна установа була започаткована наказом гетьмана Української Держави П. П. Скоропадського 14 листопада 1918 р. Упродовж 1919 р. по I відділу УАН було обрано 5 академіків, серед яких був і професор Казанського університету К. В. Харлампівич. Процедура обрання К. В. Харлампівича в дійсні академіки УАН розпочалась 27 березня 1919 року. На засідання Історично-філологічного відділу УАН прийняли рішення запропонувати К. В. Харлампівичу як кваліфікованому знавцю історії церкви та освіти в українських землях XVI – XVII ст. переїхати у Київ при умові обрання його академіком. 22 травня 1919 р. на засідання Історично-філологічного відділу УАН було розглянуто життєпис К. В. Харлампівича та підготовлений Д. І. Багалієм критичний огляд праць вченого. Підсумовуючи важливість праць К. В. Харлампівича для історії української церкви, Д. І. Багалій зазначив: «З цього усього видно, що проф. Харлампівич являється достойним кандидатом на катедру історії української церкви в Українській академії наук» [644, с.274]. 30 травня 1919 року на засідання Історично-філологічного відділу УАН К. В. Харлампівича одноголосно обрано членом УАН [644, с.48]. 7 червня

1919 року на спільному зібранні УАН за рекомендацією Д. І. Багалія К. В. Харлампівич був одноголосно обраний дійсним академіком УАН на кафедрі історії української церкви та всесвітньої церковної історії [640, с.133]. Війна між УНР і Радянською Росією та розруха не дозволили вченому відразу переїхати до Києва.

Для Костянтина Харлампівича, арештованого 20 вересня 1924 р. та засудженого до трьох років заслання, подальша наукова діяльність в УАН пов'язана з Михайлом Сергійовичем Грушевським, який вдруге залучив дослідника до праці в установі. Особисте знайомство вчених відбулося в Казані, куди з осені 1915 р. Михайла Сергійовича разом із сім'єю перевели з Симбірська на прохання РАН як міста більш придатного для наукових занять [631, с.27]. У Казані М. Грушевський пробув близько року. Там він звернувся до однієї з найавторитетніших наукових організацій – ТАІЕ та був обраний дійсним членом ТАІЕ при ІКУ 25 листопада 1915 р. [262, с.259]. Саме в ТАІЕ відбулось перше знайомство М. С. Грушевського з К. В. Харлампівичем. У листі від 29 серпня 1924 р. К. В. Харлампівич писав з Казані до Києва Павлу Миколайовичу Попову: «Із згаданим у Вашому листі Михайлом Сергійовичем я багато знайомий (з часу його перебування в Казані) і зараз з ним листуюся» [93, арк.1]. Тому, коли М. С. Грушевський дізнався, що К. В. Харлампівич з вересня 1924 р. перебував в ув'язненні, він почав порушувати клопотання про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. У вересні 1925 р. «справа К. В. Харлампівича» розглядалась у Головнауці УСРР, але в січні 1926 р. на пленумі Головнауки у заступництві репресованому вченому було відмовлено [713, с. 78–79, 83-84].

Листування між двома вченими проливає світло на співпрацю учених в системі ВУАН та особисті взаємини двох вчених. Під час заслання в Тургай Костянтин Васильович у листі від 19 квітня 1927 р. писав Михайлові Сергійовичу про свою готовність до творчої роботи: «Духом же не падаю і готовий працювати над всім, що можна, коли не можна над тим, що потрібно» [677, с.129]. М. С. Грушевський залучив К. В. Харлампівича до активної участі

в науковому житті УАН. Останній підтримував листування з співробітниками історичної секції: «Цими днями я відіслав на адресу Історичної секції 3 білоруські книжки і з ними 3 рецензії. Але при цьому я висловив думку, що може, ліпше було би першу (про інбелкульти)⁷⁵ надрукувати в Хроніці, а не в бібліографії. Але це Вам видніш. Через тиждень посилятиму маленьку рецензію на Archeion II» [677, с.131].

Як ученому К. В. Харлампівичу не були притаманні ні пиха, ні амбітність: «Не треба Вам казати, що мої замітки потребують особливої уваги й жорстокої критики» [677, с.132]. Водночас він не залишав поза увагою деякі неточності у виданнях історичної секції: «В тому, що надруковано в 3-й книжці “України”, я помічаю сліди скорочень. На 150 сторінці праці М. Корниловича [685, с.150] називається вона згаданою⁷⁶, коли за її ще не було мови. Тому, може, і в статті “Цивілістична література” [688, с.168–171] нема вказівок на окремі дрібні видання і не показано, де надруковані ті видання, що їх автор називає⁷⁷ (а це має значення, бо полегшує вишукування книг). А притому і професор Гермайзе говорить про брак місця (152)»⁷⁸; «Ще два слова про книгу В. І. Щербини:⁷⁹ “Нові студії з історії Києва”⁸⁰. На сторінці 147 вона називається виданням порайонної Комісії історичної секції, а на сторінці 150 –

---

⁷⁵ Інбелкульт – Інститут білоруської культури – перша в Білорусії наукова установа, попередниця Білоруської академії наук. Заснована 30.01.1922 р. в Мінську на базі Науково-термінологічної комісії народного комісаріату освіти БРСР. Постановою ЦВК і СНК БРСР від 13.10.1928 р. Інбелкульт реорганізовано в Білоруську академію наук.

⁷⁶ «Література по XIX ст., як це не дивно, не дуже багатою була за 1926 р. Можемо назвати... і згадану студію М. Корниловича «Інвентарі в Володимир-Волинському повіті (Археографічний збірник)» [636, с.146–152].

⁷⁷ «В нашому огляді ми повинні спинити увагу ще й на другому систематичному викладі-нарисові нашого чинного права: це – «Торговельне правознавство» проф. М. І. Мітіліно» [688, с.168–171].

⁷⁸ «Наша замітка не вичерпує всієї продукції з поля української історії. Дещо з провінційних видань, можливо, лишилось невідомим, а дещо з менш важливого і дрібного свідомо не було введено за браком місця» [636, с.146–152].

⁷⁹ Щербина В. І. (4.5.1850–1936) – український історик, член-кореспондент АН УРСР (з 1925), брав участь в роботі Київської археографічної комісії. Праці: «Нові студії з історії Києва,» «О Киевской старовине : Два очерка». «А. Н. Толстой: Критико-биографический очерк» [618].

⁸⁰ «Видання порайонних комісій історичної секції – вийшов 1-й великий том Київської комісії під назвою «Київ та його околиця» і окремим томом «Нових студій з історії Києва» В. І. Щербини» [636, с.146–152].

виданням академії наук»⁸¹; «На сторінці 103 [649, С.98–104] після P.S: – є, мабуть, помилка: “В початку 1888-го року”. Не 1882 часом?»⁸² К. В. Харлампівич намагався бути корисним у діяльності історичної секції та проявив власну ініціативу: «Сьогодні відсилаю на адресу “України” “Archeion” 1 і відповідну рецензію. Не сердьтесь: знов велика. Але, по-перше, книжка дуже цікава. По-друге, там є стаття, що торкається Києва. По-третє, в Києві цієї книжки, мабуть, не читали: до мене вона дійшла не розрізаною і навіть з супровідною поштовою карткою, що вимагала відповіді... Нарешті є у Вас олівець, яким мою рецензію можна укоротити». У дев'ятому листі він робить повний текстологічний аналіз статті професора Оглоблина: «Переглядаючи старі свої книжки, цебто нові видання УАН, затримався в “Записках історично-філологічного відділу” 7–8 на статті професора Оглоблина [629, с.79–87; 798, с.13, с.12–13; 632, С.40–45, С.45–51, С.51–55, С.61–64]: “До питання про автора літопису Самовидця”. Професор не дає рішучої відповіді на питання, якого саме походження був цей автор» [677, с.134]. Як відомо, встановити ім'я автора стало можливим після праці В. Л. Модзалевського про Р. Ракушку-Романовського. У 1920-х рр. низка авторів, зокрема, В. О. Романовський, О. П. Оглоблин, М. Н. Петровський дійшли висновку, що автором був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за І. Брюховецького, який наприкінці життя служив священиком у Стародубі. Таку версію підтримали історики Д. І. Багалій, М. С. Грушевський, Д. І. Дорошенко, І. П. Крип'якевич.

---

⁸¹ «Раніше ніж перейти до огляду літератури, присвяченої ХІХ та ХХ ст.ст., треба ще відзначити дві дуже цінні і інтересні праці: ... це є, по-перше, згадана збірка В.І.Щербини «Нові студії з історії Київів», видана академією наук в пошану п'ятдесятліття літературно-наукової діяльності автора» [636, с.146–152].

⁸² Помилка Житецького І., знайдена Харлампівичем К. В. Подаю пояснення Житецького І після P.S.: «В початку 1888-го р. Коли М.І-ч налагодився друкувати в журналі «Русская Мисль» свою монографію про Мазепу, Лазаревський в 1-й книжці нового видання «Кієвская Стар.» Умістив статтю про родину Лизогубів. Зараз, перечитавши розвідку. Костомаров написав автору...» Після цього пояснення надруковано лист М. І. Костомарова до О. М. Лазаревського: «Многоуважаемый Олександр Матвеевич...» Закінчення вказаного листа датується 1882 роком: «Вы обещали мне узнать и сообщить, какая фамилия жены Мазепи? Вас глубоко уважающий Н. Костомаров. Январь 27, 1882 г.»

Саме з ініціативи Михайла Сергійовича К. В. Харлампівича включили до складу відразу двох комісій ВУАН: старої історії України та археографічної⁸³. Це дало змогу не тільки залучити опального історика до творчої роботи, головно, у вигляді профільних публікацій та рецензій в академічних виданнях, але й підтримати його та родину матеріально⁸⁴.

Листування вчених не припинялося впродовж усіх трьох років заслання К. В. Харлампівича⁸⁵. М. С. Грушевський повідомляв йому про стан справ в ВУАН, надсилав необхідну спеціальну літературу, допомагав оволодіти українською мовою, робив критичні зауваження та висловлював побажання щодо рецензій [713, с.78–79]. У свою чергу, К. В. Харлампівич надсилав Михайлові Сергійовичу рецензії й розвідки для «Записок історико-філологічного відділу» та журналу «Україна»⁸⁶. Упродовж 1925–1927 рр. в останньому було надруковано 8 його студій [479, с.777; 557, с.160–162; 559; 560; 561; 562; 563], і одна в першому [541, с.247–258]. Рецензії Костянтина Васильовича друкувалися у згаданих виданнях і після його повернення із заслання [503, с.348–351].

Упродовж усього часу перебування К. В. Харлампівича у засланні М. С. Грушевський залишався його послідовним захисником та клопотався за нього перед Особливою радою при Раднаркомі СРСР, керівництвом Головнауки України в Харкові та перед керівником Головнауки РСФРР Ф. М. Петровим [713, с.78–79, 83]. Вчений чітко усвідомлював, на яку

---

⁸³ «Археографическая комиссия ВУАН постановила 10/VIII 24 г. включить академика Харламповича в число своих членов» [713, с. 78–79; 172, арк.24].

⁸⁴ У публікації наводяться факти про грошові перекази завідувача матеріальною та фінансовою частиною історичної секції ВУАН Щітківського І. І. в Казань Харлампович В. П. [713, с.71–87; 714, с.63–73].

⁸⁵ У згадуваній публікації Морозов О. дослідив й опублікував 17 листів Грушевського М. С., що були написані в місто Тургай до Харламповича К. В. – за 1925 р. від: 16.IX, 23.IX, 6.X, 17.X, 25.XII, грудневий (дату не вказано); за 1926 р.: 15.I, 21.II, 15.III, 23.III, 6.IV, 28.V, 29.VI, 16.VIII, 13.IX, за грудень (дату не вказано); за 1927 р.: 20.X, та один лист К. В. Харламповича до М. С. Грушевського – за 1926 р.: 12.VI. Нами досліджено й подано 11 листів Харламповича К. В. до Грушевського М. С. за 1927 рік: 19.IV, 15.VIII, 22.IX, 4.X, 7.X, 18.X, 27.X, 10.XI, 30.XI, 9.XII, 15.XII.

⁸⁶ «Україна» / ВУАН. Історична секція – науковий двомісячник українознавства. Друкувався з 1924 по 1930 рр., за редакцією М. С. Грушевського. Поновлений у 1932 р. журнал повністю змінив зміст і напрямок публікацій.

небезпеку наражається Михайло Сергійович, допомагаючи йому, тому вирішив відмовляти свого благодійника від такої небезпечної справи. У листі від 27 жовтня 1927 р. він писав М. Грушевському: «Численні Ваші заходи і обіцянки деяких осіб не дали ніяких успіхів. Проте треба все занедбати й Вам самому не тратити сил та часу, як я й пропонував Вам колись. Мій строк минає і тепер, коли й ювілейна амністія обмане, будемо чекати його» [677, с.133]. Слова подяки К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського підкреслюються особливим ставленням до нього всієї родини Харлампівичів і розумінням того, що в цій ситуації власними силами Костянтину Васильовичу не вдасться вирішити ситуацію, що склалася: «Ваше привітання моїй родині, яке я зараз же переслав, зворушитиме її, як й мене: не багато в нас таких друзів, як Ви» [677, с.136].

Доля рецензій, які писав К. В. Харлампівич для історичних установ М. С. Грушевського, цікавила його так само, як і власних, що говорить про відповідальність рецензента та доброзичливість до автора. Вимогливість вченого до себе спонукає його вимогливо ставитись і до свого оточення. «До речі, – писав Костянтин Васильович до М. Грушевського, – в своїм відзиві за працю професора Савича я докорив йому, що він не цитує найновіших польських творів, хоч не відаю, що саме надруковано на його тему в останні роки, а тільки пропоную, що надруковано що-небудь» [677, с.130]. К. В. Харлампівич висловлює співчуття М. С. Грушевському щодо непорозумінь з академіком С. О. Єфремовим, що свідчить про довірливі відносини між двома вченими.⁸⁷ Він також згадав про трагічну загибель Д. М. Щербаківського, який покінчив життя самогубством, та зробив висновок, що людям його кола в радянській системі немає місця: «Що нового в київському науковому світі, крім того, що вчені один по одному позбавляють собі життя? Це новини не радісні» [677, с.132].

М. С. Грушевський вбачав у К. В. Харлампівичі достойного сподвижника у зміцненні та розвитку історичних установ УАН: «Зацікавив мене Ваш проект

---

⁸⁷ «Про передачу будинку історичної секції читав ще дані в газеті і порадив. Тепер бачу, що це не так легко далось» [677, с.129].

Комісії українсько-білоруських зв'язків»,⁸⁸ тому й готував особисто для Костянтина Харлампівича створення українсько-білоруської комісії. К. В. Харлампівич покладав велику надію на допомогу М. С. Грушевського у вирішенні своєї подальшої долі, повідомляючи його про всі обставини життя в засланні: «Звідси прибирають частину засланців, в тому числі мене. Куди їх перерозмістять, і куди зокрема я потраплю невідомо» [677, с.128]. У своєму п'ятому листі Костянтин Харлампівич ділиться невтішними передчуттями щодо відмови йому у проживанні в Києві та інших великих містах: «Якщо мені дадуть “мінус шість,”⁸⁹ то я зостанусь поза Києвом. Тоді де ліпше – в Полтаві, Чернігові чи, може, в яким районнім містечку поблизу Києва? Розуміється на залізниці» [677, с.131].

Та все ж таки навіть драматичні обставини життя не здаються безвихідними, якщо відчуваєш співчуття іншої людини. Саме так була оцінена К. В. Харлампівичем дієва допомога М. С. Грушевського: «Одначе я ніколи не забуду Ваших безперестанних намагань визволити мене впродовж цілих трьох років. Вони підтримували мою бадьорість і дали мені змогу більш-менш легко перенести заслання, поруч з грошовою та книжковою підтримкою». Михайло Сергійович проявив свою готовність допомагати вченому й на завершальних стадіях заслання: «Ви колись писали, що у Вас на цей випадок переховуються для мене гроші. Тоді я Вам телеграфую: «виїжджаю», і Ви будьте ласкаві телеграфом їх перевести. Можна послати Вам телеграму на таку адресу: “Київ. Академіку Грушевському”? Як ліпше на господу, то напишіть: я не пам'ятаю Вашої квартирної адреси» [677, с.134]. Листування між двома вченими засвідчує, що стосунки вчених не обмежувалися лише науковою діяльністю, вони виявляли взаємну моральну й матеріальну підтримку.

Знайомство К. В. Харлампівича та Н. Д. Полонської-Василенко відбулося у 1917 р., це підтверджено листом Костянтина Васильовича до Наталії Дмитрівни від 12 жовтня 1917 р.: «Шановна пані. Чи не будете Ви

---

⁸⁸ «Коли приїдете, треба буде заснувати для Вас «комісію українсько-білоруських зв'язків» або щось в тім роді, се дуже підійде Вам» [714, с.65].

⁸⁹ Заборона ОДПУ поселятися у великих містах після закінчення терміну заслання.

ласкаві вислати мені замовленням, чи бандероллю, або накладеним платежем відбитки Вашої статті: «До питання про християнство на Русі до Володимира» [159, арк.1]. Також відомо, що Н. Д. Полонська-Василенко позитивно відгукнулася на прохання вченого.⁹⁰ Після цього листування було перервано на досить довгий час – до жовтня 1929 р. Як з'ясувалося з листа К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 10 жовтня 1929 р., вчені були співробітниками Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (ПКБСУ).⁹¹ Постійна комісія для складання біографічного словника діячів України була створена 26 листопада 1918 р. при Спільному зібранні УАН [668]. Керівничим комісії був М. М. Могилянський [696, с.42–81]. 22 лютого 1929 р. К. В. Харлампівич отримав запрошення від керівничого взяти участь у роботі комісії, на що дав свою згоду.⁹²

Особиста зустріч двох учених відбулася наприкінці 1929 р.⁹³, між 12 і 21 листопада 1929 р.⁹⁴ Наталія Дмитрівна звернулася до К. В. Харлампівича з проханням допомогти їй з'ясувати, де знаходиться Потьомкінська бібліотека, вчений виявив бажання допомогти їй в пошуку.⁹⁵

---

⁹⁰ «У Вашому колишньому розташуванні до мене не сумніваюся, – писав К. В. Харлампівич до Н. Полонської-Василенко у листі від 11 січня 1931р., – адже його проявили Ви вперше набагато раніше, ніж ми думаємо. Я знайшов Вашу брошуру "До питання про християнство на Русі до Володимира", підписану: "Професору Харлампівичу в знак глибокої поваги від автора" ще 7/XI 1917» [166, арк.8].

⁹¹ «Тому що не знаю, як Вас по батькові, Ви ж, на жаль, його не назвали, то я почну без звернення. Коли я зустрічаю Ваше прізвище в академічних виданнях, вона для мене не здається чужим: я пам'ятаю його по Казані [...] Ви могли б сміливо адресуватися, навіть якби не було між нами точок дотику. Бібліографічний словник – новина, про яку я не знав», а чи є надія, що словник цей в цьому академічному році зрушиться з мертвої точки? – за мною є ще кілька заміток, крім написаного десятка» [160, арк.2].

⁹² «Запрошення співпрацювати в біографічному словнику отримав. Дякую. Готовий взяти участь в ньому, але мене ось що непокоїть. Комісія працює давно і я боюся, що вже розібрані ті українські діячі, на яких я зупинився було» [676, с.191].

⁹³ «Вельмишановна Наталія Дмитрівна. На кілька днів приїхав до Києва. Бажав би особисто познайомитися з Вами». Якщо у Вас теж є подібне бажання і якщо Микола Прокопович поправився, черкніте мені» [162, арк.4].

⁹⁴ «Найлюб'язніша Наталія Дмитрівна, хоча я повертався від Вас під дощем, я відчував і тепер продовжую відчувати почуття задоволення від відвідування Вашого будинку і від особистого знайомства з Вами і Миколою Прокоповичем. Тільки це я і хочу повідомити Вам зараз» [163, арк.5].

⁹⁵ «Знаю, що Потьомкінська бібліотека пішла в університет не відразу – перш в гімназію». І тим не менше я не залишуся глухий до Вашого прохання: я пошлю його негайно в Казань до свого давнього співробітнику по Товариству археології, історії та етнографії Сергію

Вчені активно обговорювали подальшу роботу ПКБСУ, зокрема К. В. Харлампівич досить енергійно відреагував на повідомлення вченої про те, що матеріали словника до останнього часу не систематизовані.⁹⁶ З листування з'ясуємо, що К. В. Харлампівич всіляко намагався пришвидшити роботу Комісії.⁹⁷

Через скрутне матеріальне становище у Костянтина Васильовича не було можливості часто їздити до Києва, тому він звертався до Наталії Дмитрівни з проханням посприяти у вирішенні академічних справ. У листі від 25 листопада 1929 р. вчений просив її допомогти зв'язатися з директором видавництва ВУАН Левом Олександровичем Окіншевичем: «А ось прохання, які адресую Вам, т[ак] я[к] думаю, що Вам легко відповісти на них. А думаю так тому, що за моїм припущенням у Вас в будинку часто буває Л. А. Окіншевич. Я міг би йому написати, але у мене немає впевненості, що він відповість» [164, арк.6]. Ученому було відомо, що Микола Прокопович Василенко рекомендував Л. Окіншевича в Комісію для вивчення історії західно-руського і українського права ВУАН. Через Наталію Дмитрівну К. В. Харлампівич вирішував свої поточні справи, які стосувались друку «Нарисів» вченого.⁹⁸ К. В. Харлампівичу було зручно співпрацювати з Л. О. Окіншевичем тому, що, по-перше, він давав вченому різні оплачувані замовлення, по-друге, безпосередньо з директором

Івановичу Порфирьєва. Він і книжник, і зі мною хороший, і завжди радий допомогти в питаннях подібного роду» [160, арк.2].

⁹⁶ «Словникові матеріали тільки тепер почали проводити в порядок?», а це не затримає здачу їх в друкарню? Михайло Михайлович у своїх листах обходить питання. Коли ж станеться це давно ждана подія» [164, арк.6].

⁹⁷ «Вже як місяць тому воно затримувалося відсутністю біографій а) В. Т. Антоновича, б) революційних діячів, г) тих осіб, які взяв на себе С. А. Єфремов, то я боюсь, що довго ще доведеться чекати ... Тим не менш я вже повідомив, кого міг би і описувати з тих, які починаються з літери б» [164, арк.6].

⁹⁸ «1) В "Записках Історично-філологічного Відділу" кн. XXIV поміщений "1-й нарис" моєї історії ніжинських греків. Коли буде випущена у світ ця книжка і я отримаю свої відбитки? 2) У зв'язку з цим – коли буде висланий мені гонорар за статтю? – 15 / XI. Л. А. говорив, що тиждень через три. Минуло мало не 6. 3) З Л. А. я говорив про оплату перекладу з латинської на український матеріалів для видання В [олодимира] Ів [ановича] Резанова – 1,5 аркушів на 54. За його вказівкою я послав йому рахунок. Чи отримав він його і коли чекати оплати? 4) У якому становищі книга пермського професора Савича – Культурно-Історичний нарис? Книга надрукована 1,5 роки тому. Чи усунуто перешкоду до її виходу – шляхом передруку декількох сторінок або інакше? Автор турбується» [164, арк.6].

видавництва можна було вирішувати питання щодо друку праць, як власних, так і своїх колег.

Учені погоджували прізвища осіб для ПКБСУ, щоб уникнути повторень.⁹⁹ Він з'ясував деталі біографії Г. П. Алексеєва та вирішив залишити їх на розгляд Комісії.¹⁰⁰

К. В. Харлампівич ділився з Наталією Дмитрівною своїми побоюваннями щодо майбутнього ПКБСУ.¹⁰¹ Це свідчить про те, що Костянтин Васильович усвідомлював безпідставність звинувачень щодо М. С. Грушевського, тому й назвав події навколо нього розгромом, а не боротьбою з проявами «буржуазного націоналізму».

Припущення вченого були небезпідставними, бо М. М. Могилянський послідовно захищав справу підготовки біографічного словника українських діячів. К. В. Харлампівич сповіщав Н. Д. Полонську-Василенко про те, що праця в ПКБСУ була чи не єдиним джерелом його прибутків: «що тут поки єдине застосування моїх сил, знань і часу. Більше мені нічого робити, навіть карток для української бібліографії не заповняю: можливо, що вони нікому не знадобляться» [165, арк.7]. Справи вченого були кепські, він повідомив її про розпродаж своєї бібліотеки: «Коли я почав розпродувати свою бібліотеку» [165, арк.7]. Наталія Дмитрівна теж повідомляла вченого про скрутне становище в академії: «Звістки про академію, що різними шляхами доходять до мене, зокрема і Ваші повідомлення, сумне враження справляють» [165, арк.7].

---

⁹⁹ «Останній мій нарис для «біографічного словника» заліз у Вашу зону, оскільки Г. П. Алексеєв збирав матеріали для історії Новоросійського краю і Запоріжжя», втім я їм залишився задоволений, т [ак] я [к] багато в біографії мого героя не ясно для мене» [165, арк.7].

¹⁰⁰ «До речі Дмитро Іванович Яворницький міг би повідомити, за що Г. П. Алексеєв обраний в почесні члени музею Поля. Адже він при своїх археологічних заняттях і меценатство не пожертвував, очевидно, нічого в музей, який створювався на його очах. Принаймні він не згадується в числі дарувальників в 1 томі «Збірника», випущеного в 1929 році музеєм під редакцією професора Яворницького. Цікаво, куди ж надходили його колекції» [676, с.197–198].

¹⁰¹ «Михайло Михайлович в останніх листах обіцяв повідомити про результати засідання Комісії біографічного словника 9/І. Але досі нічого немає від нього. Чи то засідання не відбулося, то чи що інше сталося. Після розгрому наукових підприємств, створених М. С. Грушевським, чекаємо змін і в інших сторонах Академічній життя і готовий зробити припущення, що реформа торкнулася і біографічного словника» [165, арк.7].

Окупаційна влада послідовно нищила історичні установи, створені М. С. Грушевським. Невтішну інформацію К. В. Харлампівичу переказували вчені, які часто бували в Києві. Тому він звертався до Наталії Дмитрівни за поясненнями про події у ВУАН. «Я не можу навіть домогтися точних відомостей, що взято у Михайла Сергійовича і що у нього залишилося. Наприклад, Археографічна комісія» [165, арк.7].

У той період учений з'ясував, що в Ніжині зовсім недорого можна придбати гетьманські універсали. Передусім він вирішив запропонувати їх метру української історії та своєму товаришу М. С. Грушевському. У своєму дорученні К. В. Харлампівич чітко пояснював, як і що потрібно зробити Н. Полонській-Василенко: «1) Якщо Михайло Сергійович не візьме універсалів гетьманських, то я просив би Вас повернути їх через К. Ф. Штепу» [167, арк.9]. З наступного листа Костянтина Васильовича до Наталії Дмитрівни довідуємось, що гетьманські універсали М. С. Грушевський отримав та передав за них відповідні кошти.¹⁰² Цей випадок є яскравою ілюстрацією того, що у ті часи в архівах радянської України панувала анархія. У вільному обігу такі цінні архівні матеріали могли бути тільки в час війни та повоєнної розрухи. Менш ніж через місяць після отриманого від К. В. Харлампівича гетьманського універсалу, а саме – 7 березня 1931 р., М. С. Грушевський був вимушений переїхати до Москви.

Співпрацював К. В. Харлампівич і з директором Центрального архіву давніх актів у Києві Віктором Олександровичем Романовським: «Мені вони знадобляться для роботи, замовленої В. А. Романовським» [167, арк.9], – та просив Наталію Дмитрівну запитати у В. А. Романовського про час його повернення з Москви: «Мені важливо знати, коли Віктор Олександрович поїде в Москву і коли вернеться. Сам я не здогадався його запитати, а тим часом

---

¹⁰² «Дуже Вам вдячний за виконання моїх прохань. Гроші отримав і колишньому власнику універсалів їх передав. Про збільшенні плати звичайно й мови не може бути: 5 карбованців за штуку просив власник. Він і не міг мріяти про щось більше, так як один тутешній історик давав йому тільки по 1 рублю за універсал» [168, арк.10].

хотілось би підігнати нову свою поїздку до Києва до його повернення» [167, арк.9].

Вчений повідомив свою колегу по ПКБСУ, що надіслав до Комісії список діячів для першого тому та заявив про готовність працювати над підбором біографій українських діячів до другого тому.¹⁰³ К. В. Харлампівич знав про брак фінансування Комісії та жалкував, що перший том не здали в типографію: «Але поки I том не зданий до друк – [...] чорнило переводити. Тим часом, писав я Михайлу Михайловичу, зараз я порівняно вільний» [168, арк.10].

Листування К. В. Харлампівича та Н. Д. Полонської-Василенко демонструє, що головну увагу в ньому вчені приділяли дослідницькій тематиці. Взаємна допомога в проведенні наукових досліджень сприяла їхньому подальшому особистому знайомству. Між вченими встановилися дружні стосунки, це простежується в декількох останніх листах Костянтина Васильовича. Співпраця двох відомих дослідників в ПКБСУ переросла у справжню дружбу.

Предметом листування між К. В. Харлампівичем і М. М. Могилянським, котрий займав єдину штатну посаду керівничого Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України, були поточні питання, звіти, біографічні довідки, підготовлені на замовлення, різна інформація, особисті бачення розвитку біографічної справи. Тут присутні усі найважливіші проблеми. Спробуємо виокремити їх.

Уже з першого листа К. В. Харлампівича дізнаємось, що керівничим Комісії визначено фахівців для написання біографічних статей. К. В. Харлампівича, вочевидь, вважали фахівцем з історії церкви та історії шкільництва XVI XVII ст., однак запрошення йому прийшло вже після розподілу головного блоку статей. Це означало, що визначеного авторства статей у нього не було, тому періодично воно змінювалось. Учений самостійно обирав біографії для дослідження та подавав їх для затвердження Комісією, але

---

¹⁰³ «Одночасно з цим надсилаю в Комісію біографічного словника українських діячів невеликий список доповнень всього лише 165 імен. З цього II тому міг би взяти собі не менше 50 діячів» [168, арк.10].

з тією умовою, що на вказані ним біограми немає претендентів. Кожну біограму вчений супроводжував поясненням, що характеризує К. В. Харлампівича як педантичного дослідника, який «хворів» будь-якою науковою справою, за яку брався: «Якщо в надісланих мною нарисах інші герої залишилися без дати народження і смерті, значить не можна було встановити» – писав вчений М. М. Могилянському в листі від 19 квітня 1931 року [676, с.202]. Пропозиція К. В. Харлампівича щодо розміщення в Словнику духовних осіб (за ім'ям чи за прізвищем) свідчить про відсутність єдиної думки Комісії з цього приводу. Вчений відразу ж надіслав список українських діячів, якими хотів би займатися, та незабаром отримав на це згоду комісії. Крім того, вчений порадив керуючому справами залучити до роботи ніжинських професорів Володимира Івановича Резанова, Євгена Антоновича Рихлика, Миколу Неоновича Петровського, Анатолія Григоровича Єршова, Дмитра Івановича Абрамовича.

К. В. Харлампівич виступає як вчений-організатор: він пропонує Комісії залучити до роботи ніжинських учених та клопоче про гідну оплату їхньої праці. Серед нештатних співробітників гостро стояло питання розподілу діячів на так звані розряди. Комісією не було зроблено стратифікації діячів на першоступеневих, другоступеневих та третьоступеневих, хоча, згідно з інструкцією, для написання біографічної статті відповідно відводилося: один аркуш першоступеневим, $\frac{1}{2}$ аркуша – другоступеневим та $\frac{1}{4}$ аркуша – третьоступеневим. Тому К. В. Харлампівич запропонував Комісії при складанні наступного блоку статей (список імен починався на літеру Т) розбити прізвища діячів на три розряди. Таким чином, знімався б конфлікт між Комісією та співробітниками з приводу суб'єктивної оцінки ступеня досліджуваного діяча авторами біограм [676, с.193]. Очевидно, що з нештатними співробітниками не укладались робочі договори, вказана процедура обмежувалася згодою майбутнього співробітника взяти участь в роботі Комісії. Тому питання оплати за надані біографічні статті ставиться К. В. Харлампівичем як одне з ключових у розв'язанні проблем, пов'язаних з

невиконанням співробітниками своїх зобов'язань та прискоренням друку Словника.

У листуванні між вченими питання оплати за надіслані матеріали займає друге місце після тих, що стосуються безпосередньої роботи з укладання словника. У листі від 19 лютого 1931 року К. В. Харлампівич застерігає М. М. Могилянського про своєчасну оплату авансу за виконану роботу.¹⁰⁴ В іншому листі до М. Могилянського вчений також активно вирішував питання оплати за виконану роботу.¹⁰⁵ К. В. Харлампівич зазначав, що керівники відділів навмисне не подавали списки діячів на затвердження керівничому, а Комісія ж в цілому, яка багато разів призначала термін подання матеріалів до друкарні так і не зробила остаточного редагування написаних біограм. Він вносить свої пропозиції щодо ведення дослідницької роботи та не припиняє нагадувати М. М. Могилянському про необхідність друку словника.¹⁰⁶ Вчений не втрачає надію на те, що словник буде надрукований, тому продовжує дослідження. У листуванні обговорювалися питання, пов'язані із закріпленням за К. В. Харлампівичем та ніжинськими вченими запропонованих ними кандидатур українських діячів.¹⁰⁷

---

¹⁰⁴ «Приступаю однак до роботи не раніше того, як отримаю від Вас гарантію, що за нарис Ви зможете компенсувати авансами, як в 1929 р. До того ж тут бажають з'ясування, який тепер гонорар за лист встановлений. Справа в тому, що восени в одній з українських газет було надруковано Постанова уряду про мінімумі плати за друковані роботи – 100 карбованців. Ми поки не бачимо, щоб ця постанова виконувалася» [676, с.201].

¹⁰⁵ «Вельмишановний Михайле Михайловичу. Посилаю ще 24 мікроскопічних нариси, а з ним бланк, підписаний для нового рахунку 15 крб., що Ви вислали перекладом 17/VII я отримав. Своєчасно не повідомив через Ваш від'їзд до Ленінграда. Видалося замало за три десятка нарисів, хоча і мікроскопічних. Але бачу, як нелегко даються Вам і такі гроші, і потім обіцяєте, що це не останні» [676, с.202].

¹⁰⁶ «Вельмишановний Михайле Михайловичу. Лист №197 отримав. У мене склалося таке враження, що сама Комісія засумнівалася в можливості зрушити з місця зібраний нею вантаж або, точніше, тих людей, які все ще не виконали своїх зобов'язань перед «Словником». Дуже шкода! Якщо «хороший початок – половина справи», то чого варто поганий початок!» [676, с.197].

¹⁰⁷ «Повідомляю Комісію про свою згоду взяти складання біографічних нарисів наступних діячів: Аскоченский В. І., професор; Адріан, патріарх; Адамович Симеон, протопоп; Адамацькій Єпіфаній, ректор; Андрієвський Геннадій; Андрієвський Амвросій; Антонській Гедеон, ректор; Аскаронській Дамаскін, єпископ. Що стосується запропонованих мною Антонія Печерського, Агапіта лікаря і Аліпія живописця, то їх бере на себе Дмитро Іванович Абрамович: ми обидва знайшли, що це буде краще. Так як головне, майже єдине джерело

Зі свого боку, М. М. Могилянський писав у листі до К. В. Харлампівича, що на 1932 р. не затверджений план роботи комісії. Водночас гостро стоїть питання друку І-го тому словника.¹⁰⁸ Зважаючи на невтішні заяви керівничого комісією, К. В. Харлампівич вважав, що затримка не в останню чергу пов'язана з недбалим ставленням до праці деяких співробітників М. М. Могилянського.¹⁰⁹ М. Могилянський розумів, що радянська влада згортає роботу комісії та намагавсь більш делікатно пояснити це К. Харлампівича.¹¹⁰

Невизначеність у роботі Комісії спонукала вченого до пошуку роботи в інших установах УАН: він відвідує засідання Комісії соціально-економічної історії України, Комісії історії Близького Сходу, Археографічної Комісії. Учений співпрацює з Держвидавком, де він коректує журнали “Історик-марксист”, та “Економіст-марксист”, – це дає йому можливість існувати [65, арк.3]. Безкоштовно він займається комплектуванням бібліотеки для створеного в 1931р. Науково-дослідного інституту педагогіки в надії зайняти посаду бібліотекаря [67, арк.5]. Перед смертю вчений підробляв коректором у Державному видавництві [66, арк.6]. За свідченням сина Бориса, К. В. Харлампівич помер 24 березня на роботі о 15.45 [138, арк.2]. Цю дату смерті підтверджує й запис зроблений в життєписі вченого.¹¹¹

Проаналізувавши епістолярну спадщину, можемо стверджувати, що М. С. Грушевський залучив К. В. Харлампівича, який перебував у Казахських степах, до активної участі в науковому житті УАН – вчений був зарахований до складу двох комісій ВУАН: Старої історії України та Археографічної. Такі

відомостей про них – Патерик Печерський, який професором Абрамовичем і досліджений і виданий» [676, с.192].

¹⁰⁸ «До цього часу нічого не можу сказати про терміни друкування. Можливо, що А і Б підуть до друку одночасно. Мені зовсім не подобається намір об'єднати букву Б з А: це означає відкласти друкування А. При таких умовах навіть у мене руки опускаються» [100].

¹⁰⁹ «Ваші найближчі співробітники, начальники відділів, не тільки не дозволяють Вам сказати Б, а й А крикнути не дають. Двоє не надали списків на Б, а третій не налагодив начерків по відділу мистецтва. Але і Комісія в цілому, яка вже багато разів призначала терміни для подання матеріалів в друкарню (одного разу це було при мені, в березні), досі не відредагувала того, що вже написано. Зваживши на все це, я впав духом» [676, с.202–203].

¹¹⁰ «Справи нашої Комісії не добрі: під час моєї відсутності не затверджений план на 1932 рік» [101].

¹¹¹ «Помер К.В. Харлампівич від завороту кишок 24 березня 1932 року» [59, арк.34].

заходи М. С. Грушевського підтримали родину вченого матеріально, дало змогу залучити вченого до наукової роботи. М. С. Грушевський надсилав необхідну спеціальну літературу, допомагав оволодіти українською мовою, робив критичні зауваження та висловлював побажання щодо рецензій. К. В. Харлампівич надсилав М. С. Грушевському рецензії й розвідки для «Записок історико-філологічного відділу» та журналу «Україна». Свої рецензії вчений супроводжував листами з критичним ставленням до своїх рецензій. У листуванні простежується жваве обговорення праць українських істориків В. І. Щербини, О. П. Оглобліна, білоруського дослідника О. А. Савича, взаємодовіра між вченими, зокрема в бажанні М. С. Грушевського схилити К. В. Харлампівича на свій бік в академічному протистоянні з А. Кримським і С. О. Єфремовим. М. С. Грушевський розглядав можливість призначення К. В. Харлампівича на посаду голови Комісії українсько-білоруських зв'язків. Впродовж усього часу перебування К. В. Харлампівича у засланні М. С. Грушевський залишався його послідовним захисником та клопотався про його звільнення.

Листування К. В. Харлампівича з Н. Д. Полонською-Василенко проливає світло на наукові контакти вчених і відображають особистий аспект їхніх взаємин. З епістолярію помітно, що стосунки вчених базувались на взаємодопомозі у розв'язанні поставлених наукових цілей. Наталя Дмитрівна прохала вченого допомогти встановити місце знаходження Потьомкінської бібліотеки, в свою чергу К. В. Харлампівич просив Н. Д. Полонську-Василенко повідомити його, про приїзд до Києва В. О. Романовського та домовитись з Л. О. Окіншевичем про зустріч з вченим. Наталя Дмитрівна, допомагала вченому з необхідною для дослідницької праці літературою. Учені були співробітниками ПКБСУ, тому обговорення поточних справ Комісії займає домінуюче місце в листуванні. К. В. Харлампівич повідомляв Наталію Дмитрівну про вільний продаж гетьманських універсалів в Ніжині та просив передати вже отримані ним для М. С. Грушевського. Цей випадок є яскравою ілюстрацією того, що у вільному обігу такі цінні архівні матеріали могли бути

тільки під час війни та повоєнної розрухи. У взаєминах з Н. Д. Полонською-Василенко Костянтин Харлампівич виявляв особливу теплоту і повагу, а гостинність, з якою зустрічали його Н. Д. Полонська-Василенко та М. Василенко, підкреслювала довірливість у їхніх взаєминах.

У листуванні К. В. Харлампівича з М. М. Могилянським висвітлено наукові контакти вчених. К. В. Харлампівич активно долучився до вирішення важливих проблем у роботі Комісії. К. В. Харлампівич залучили до роботи в Комісії як фахівця з історії церкви та освіти в українських землях XVI – XVII ст. Підкреслимо, що запрошення вченому прийшло після розподілу статей між авторами, що свідчило про відсутність визначеного авторства статей, яке періодично змінювалось. К. В. Харлампівич самостійно обирав біографії та подавав їх на розгляд Комісії, за умови, що на них ніхто з авторів не претендував. К. В. Харлампівич був ініціатором включення до Словника церковних діячів, що свідчило про відсутність єдиної стратегії Комісії щодо підбору біографій. Учений був ініціатором залучення до роботи ніжинських професорів, не залишився осторонь у вирішенні гострого питання, яке стосувалось нештатних співробітників з приводу розподілу біографій українських діячів на так звані розряди. Комісією не було зроблено стратифікації діячів на першоступеневих, другоступеневих та третьоступеневих. Для вирішення цієї проблеми, К. В. Харлампівич запропонував керівничому Комісії розбити прізвища діячів на три розряди. Таким чином, знімався б конфлікт між Комісією та співробітниками з приводу суб'єктивної оцінки ступеня досліджуваного діяча авторами біограм. В листуванні відсутні згадки про укладення трудових договорів, натомість чітко простежується спрощена процедура прийняття майбутнього співробітника до роботи в Комісії за усною згодою. Не останнім для вченого та інших нештатних співробітників було питання оплати за надані біографічні статті. К. В. Харлампівичем часто піднімав це питання перед М. М. Могилянським як одне з ключових у розв'язанні проблем. Піклуючись про вчасне завершення роботи над Словником, К. В. Харлампівич неодноразово повідомляв

керівничого Комісією про явний саботаж з боку керівників відділів, які навмисне не подавали списки діячів на затвердження керівничому та не зробили остаточного редагування написаних біограм, призначених до друку. Співпраця Костянтина Васильовича з М. М. Могилянським в комісії для складання біографічного словника діячів України була останньою фаховою працею вченого, яку невтомний дослідник поклав на вівтар української науки.

У такий спосіб гоніння на гуманітаріїв продовжувалися протягом усього першого десятиліття існування УАН-ВУАН. К. В. Харлампівича та багатьох інших академіків були визнані радянською владою як «ідеологічно ненадійні». Гуманітарії не могли повністю розкрити свій потенціал, оскільки вважалися буржуазними націоналістами, багатьох знаних науковців було репресовано.

Отже, К. В. Харлампівич був визнаним викладачем і науковцем одного з найстаріших університетів Російської імперії – Імператорського казанського університету та був запрошеним Радою Санкт-Петербурзької духовної академії на посаду завідувача кафедри історії російської церкви. Імператор Микола II особисто дозволив приват-доценту К. В. Харлампівичу виконувати обов'язки екстраординарного професора ІКУ по кафедрі церковної історії. Після здобуття К. В. Харлампівичем наукового ступеня доктора церковної історії він був призначений ординарним професором ІКУ. Апробації своїх наукових досліджень К. В. Харлампівич проводив у Товаристві археології, історії та етнографії. Загальні зібрання Товариства стали для вченого науковою лабораторією, де він виголошував свої доповіді та публікував у «Ізвестіях ТАІЕ». Членство в ТАІЕ сприяли швидкому входженню Костянтина Васильовича Харлампівича до наукової еліти Казані. Діяльність на посаді секретаря ТАІЕ та головного редактора двомісячника «Ізвестія ТАІЕ» значно розширила можливості спілкування вченого.

Наукова активність вченого яскраво відобразилась у численних наукових експедиціях та відрядженнях. Зібраний в експедиціях матеріал вчений використав для дослідження діяльності українців серед вищого духовенства, місіонерів, настоятелів храмів, монастирів, керівників духовних консисторій.

Рецепція наукових досліджень К. В. Харлампівича в УАН-ВУАН, його взаємини з академічною спільнотою відтворені в листуванні вченого з М. С. Грушевським, Н. Д. Полонською-Василенко, М. М. Могилянським. Листування К. В. Харлампівича з Н. Д. Полонською-Василенко проливає світло на академічну співпрацю вчених і відображає особистий аспект їхніх взаємин. Вчені були співробітниками ПКБСУ, тому обговорення поточних справ Комісії займає домінуюче місце в листуванні. З епістолярію помітно, що стосунки вчених базувались на взаємодопомозі у розв'язанні поставлених наукових цілей. В листуванні К. В. Харлампівича з М. М. Могилянським висвітлено діяльність вченого в ПКБСУ. К. В. Харлампівич був ініціатором включення до Словника церковних діячів, та залучив до роботи ніжинських професорів, приймав активну участь у вирішенні гострого питання про оплату нештатним співробітникам за надані біографічні статті.

Відтворена нами викладацька і наукова діяльність К. В. Харлампівича в ІКУ, ТАІЕ ІКУ, ВУАН висвітлила в особі вченого невтомного працівника на науковій ниві, не тільки кабінетного, але й польового дослідника, активного громадського діяча.

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ НАУКОВИХ ПОШУКІВ

К. В. ХАРЛАМПОВИЧА

4.1. Концепція К. В. Харламповича про започаткування нового типу школи в українських і білоруських землях кінця XVI – початку XVII ст.

Призначення в Казань територіально віддалило К. В. Харламповича від міст, де були розміщені архіви з матеріалами по темі його дослідження. Тому для завершення збору архівних документів влітку 1895 р. вчений поїхав до Києва: «Влітку 1895 року він їздив до Києва для занять в бібліотеці Київської духовної академії, Софійського собору і Печерської Лаври» [134, арк.70 зв.], – повідомляє його науковий керівник П. М. Жукович. З осені 1895 р. К. В. Харлампович зайнявся аналізом та опрацюванням першоджерел для написання магістерської дисертації: «Земляки мені розповідали, що Ви зовсім пішли у свою вчену працю, – писав 23 листопада 1895 р. у листі до К. В. Харламповича чиновник Святійшого Синоду і його земляк Матвій Михайлович Дем'янович. – Від душі бажаю Вам скоріше закінчити його і славно захистити. А все-таки не дуже заривайтеся: бережіть здоров'я» [34, арк. 88 зв.]. Висока інтенсивність роботи К. В. Харламповича над магістерською дисертацією мала невтішні наслідки. У листі від 14 квітня 1896 р. М. М. Дем'янович писав до Костянтина Васильовича: «Дуже шкода, що Ви допрацювались вже до хвороби очей, і горе буде Вам, якщо Ви всю науку здобудете ціною єдиного Вашого [...] і наука, право не варто того, бо перш за все жити, а потім все інше» [35, арк.85]. Учений продовжує займатися переважно дослідженням розвитку освіти в Україні і Білорусі. У цей час він пише низку статей, присвячених вказаній тематиці. У 1895 р. в «Литовских епархиальных ведомостях» опублікована «Библиографическая заметка о первопечатной словянской грамматике, изданной в Вильне в 1586 году» [352, с.480–481].

У перші чотири місяці 1896 р. вчений завершив написання магістерської дисертації та подав її рукопис 23 травня того ж року на розгляд ради Санкт-Петербурзької духовної академії [240, с.207]. Учений не мав наміру зменшувати інтенсивність наукової праці – він підготував до друку дві наукові розвідки, пов'язані із темою дисертації. Про те, в якому періодичному виданні було б краще і дешевше їх розмістити, К. В. Харлампівич радився зі своїм земляком і академічним товаришем Афанасієм Вікентійовичем Ярушевичем: «Якщо питаєте, де друкувати уривки Вашої дисертації, то можу відповісти Вам наступне, – пише А. В. Ярушевич в листі від 22 листопада 1896 р., – раджу частину, може, якщо вдасться, помістити в Читаннях Імператорського товариства історії і старожитностей російських при Московському університеті – безкоштовно – в «Київській Старині» – з маленької платою» [1, арк.91]. Костянтин Васильович прислухався до дружньої поради та подав до журналу «Київська старовина» свою четверту друковану працю під назвою «Острожская православная школа», а п'яту розвідку – «К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» – до «Литовських єпархіальних відомостей». У листопаді 1896 р. К. В. Харлампівич писав у листі до М. М. Дем'яновича, що такому ритму життя, який він сам собі задав, позаздрити важко: «Ви пишете, що життя Ваше незавидне» [1, арк.72].

В 1897 р. в журналі «Киевская старина» у травневому і червневому випусках, а згодом і окремою книгою було надруковано дослідження «Острожская православная школа (Историко-критический очерк)» [517; 518].

Праця К. В. Харлампівича дає цілісну картину заснування, шкільної програми, діяльності та занепаду православної школи в Острозі. Вона складається із чотирьох розділів, в перших двох – автор аналізує доробок дослідників історії Острозької школи про час заснування школи та її статус. К. В. Харлампівич зробив висновок, що школа в Острозі була заснована в 1577 році: «таким чином, якщо вірні наші припущення про вплив друкарні Острозької і твору Скарги на заснування в Острозі школи, то доведеться

визнати 1577 г., *terminus ante quem non* острозького училища» [517, с.184]. Стосовно статусу школи вчений доводив, що в Острозі була середня школа, гімназія, в якій викладали сім вільних наук та мови, з намаганнями князя К. Острозького піднести її до рівня академії.

Досліджуючи взаємодію греко-слов'янської та латино-польської течії в Острозькій школі, К. В. Харлампівич висунув концепцію про започаткування в українських землях в кінці XVI ст. нового типу школи – слов'яно-греко-латинської. К. В. Харлампівич цитує твір Симона Пенкальського «*De bello Ostrogiano ad Pianthos cum Nissoviis libri quatuor*» (Краков, 1600), автор якого закликає Волинь радіти: «острозький дім дає тобі тримовний лицей (*trilingue Lusaeum*). Прийми початки, можливо, з'явиться щось більше» [517, с.200]. Як відомо, Острозьку школу називали тримовним слов'яно-греко-латинським колегіумом, побудованим на зразок західноєвропейських шкіл, де викладали «сім вільних наук» – граматику, риторика, діалектика, арифметика, географія, музика, астрономія [664, с.57]. Прерогативою вищих навчальних закладах, на відміну від середніх, було викладання філософії та теології. За наявності цих предметів навчальний заклад прирівнювався до вищого та міг називатись академією. У третьому і четвертому розділі автор прослідкував історію та організацію шкільної освіти, подав інформацію про видатних вчителів та учнів школи.

Праця молодого вченого не залишилися без уваги тогочасних учених, розвідка про Острозьку православну школу викликала помітний резонанс серед науковців Російської й Австро-Угорської імперій. Схвальні відгуки на цю працю оприлюднили Степан Григорович Рункевич у «Церковных ведомостях», Ян Марек Антоній Гіжицький (псевдоніми *Wołyniak*, *Марек Гоздава*) у «*Kwartalnik historyczny*», Іван Якович Франко у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» [317, с.73–75].

С. Г. Рункевич позитивно оцінив розвідку К. В. Харлампівича «Острожская православная школа (Историко-критический очерк)», зазначивши, що автору, шляхом критичного розгляду спірних питань, вдалося встановити

дату відкриття Острозької школи князем К. Острозьким: «не раніше 1577 року» [317, с.73]. Крім того, рецензент звернув увагу на інший принциповий висновок автора: «п. Харлампівич приходиться до висновку, що Острозька школа мала характер середнього учбового закладу і ніколи не була вищим - академією» [317, с.74]. Він зауважив, що розвідка К. В. Харлампівича базується на неопублікованих архівних матеріалах: «З уніатського архіву п. Харлампівич витягнув матеріали до історії викладання в Острозькій школі (про вчителів-іновірців) і до характеристики засновника школи К. К. Острозького» [317, с.74].

Ян Марек Антоній Гіжицький підтримав тези автора про рік заснування Острозької школи та про середній рівень навчального закладу. Ян Марек зауважив, що автор не вказав, чи викладалась у школі польська мова нарівні з грецькою, латинською, старослов'янською: «Чи й польська мова була в переліку предметів шкільної науки? На те питання не знайшли відповіді» [333, с.369]. Він також підкреслив той факт, що автор використав значний історичний матеріал для написання своєї розвідки та зробив критичний аналіз: «Потрібно визнати, що автор озброєний критичним поглядом та обізнаний з великою кількістю історичних матеріалів, ретельно досліджує та переконує» [333, с.370]. Рецензент наголосив, що К. В. Харлампівич не подав нових відомостей про викладачів Острозької школи: «п. Харлампівич не дає нової інформації про острозьких вчених, але він уважно збирає всі стародавні про них деталі» [333, с.370]. Проте Ян Марек визнав, що робота має багато позитивних сторін. Зокрема, він акцентував увагу на тому, що автор завжди обережно ставився до своїх висновків, підтверджуючи їх історичними свідченнями, та добре справився з розкриттям поставленої проблематики: «Ця робота має багато позитивних сторін, автор завжди дуже мудро висловлює свої висновки, свої твердження, підтверджує історичними доказами, словом, він добре виконує своє завдання» [333, с.370].

Іван Якович Франко вважав, що головне у праці К. В. Харлампівича – це звід і критична перевірка думок, висловлених досі в літературі про Острозьку школу. І. Я. Франко підкреслив, що автор не дав нових, не введених до

наукового обігу матеріалів. І. Я. Франко звертає увагу на те, що за браком архівних документів автору розвідки часто доводилося підкріплювати свої твердження відповідною інтерпретацією коротких згадок або натяків у роботах сучасних і попередніх дослідників: «Вдовольнитися навіть посередніми доказами *per negationem* противних думок» [328, с.30]. І. Я. Франко заявив, що не погоджується із твердженням К. В. Харлампівича про те, що Острозька школа не була академією. Рецензент впевнений, що для з'ясування того, чим була Острозька школа та що дала руському суспільству, може допомогти лише публікація невідомих документів: «Треба бажати, щоби публікація Сангушківського архіву якнайшвидше дійшла до того часу» [328, с.31]. І. Я. Франко вважав найціннішим четвертий розділ праці К. В. Харлампівича, де автор критично порівнює звістки про вчителів та учнів Острозької школи. Не оминув рецензент і виявлених помилок, зокрема він вказав, що К. В. Харлампівич ідентифікує професора берлінського університету, поляка О. М. Брюкнера з небіжчиком Брікнером, російським істориком, німцем [328, с.31].

Отже, твердження К. В. Харлампівича про середній освітній рівень Острозької школи викликало полеміку не тільки серед тогочасних науковців, але й серед сучасних істориків. Сучасний історик О. М. Дзюба довела, що «про вивчення філософії в Острозькій школі опосередковано можна судити по згадках в Київському літописі, який був складений в першій половині XVII ст., про “філософські студії” в Острозі, а також з поглядів острозьких вчених і письменників. У боротьбі проти католицької реакції вони спиралися на патристичну літературу IV–VI ст., творчо розвиваючи у своїх працях ідеї неоплатонізму, використовували твори Псевдо-Діонісія Ареопагіта» [641, с.64]. Для підтвердження своєї тези О. М. Дзюба посилається на видатного випускника Острозької школи – «Клирика Острозького». «Цей “Клирик Острозький”, автор листів-відповідей уніату Іпатію Потію, який називав його “учнем академії Острозької”. Клирик Острозький був освіченою людиною свого часу, знайомий з візантійським богослів'ям, з творами італійських

гуманістів. У своїх відповідях Іпатію Потію він цитував антиватиканські твори Ф. Петрарки «Листи без адреси» [641, с.64–65]. Це свідчить про те, що в Острозькій школі було поєднано середній і вищий рівні навчального закладу. За програмою викладання та освітнім рівнем випускників Острозької школи можемо стверджувати, що в Острозі наприкінці XVI і на початку XVII ст. функціонував перший український вищий навчальний заклад. Л. Медовкіна зробила огляд чотирьох розділів праці «Острожская православная школа (историко-критический очерк)» та підтвердила думку К. В. Харлампівича про час заснування школи, її освітній рівень, викладацьку корпорацію [706, с.120–121]. В іншій своїй розвідці, О. М. Дзюба проаналізувала праці істориків освіти в Україні та доводить вірність концепції вченого: «І сучасні дослідники, вводячи в науковий обіг нові документальні свідчення, підтверджують тезу К. В. Харлампівича про взаємодію вже в Острозькій школі греко-слов'янських і «латино-польських» культурних традицій» [642, с.399].

У тому ж 1897 р. в «Литовських єпархіальних відомостях» в 16, 17, 19, 20, 21, 22 номерах та окремою книгою друкується розвідка К. В. Харлампівича «К истории Западно-Русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования» [456, с.142–147, с.165–167, с.175–178, с.180–184, с.192–196; 455]. К. В. Харлампівича дослідив історію утворення та початковий етап діяльності Віленської братської школи у зв'язку з історією православного Віленського братства, яке й заснувало цю школу.

На згадану розвідку з'явилися рецензії С. Г. Рункевича у «Церковных ведомостях», І. В. Любарського в «Историческом вестнике», протоієрея Юхима Йосиповича Сіцінського у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» [309; 316, с.73–75; 322, с.19]. С. Г. Рункевич як знавець архіву Святійшого Синоду жалкував, що К. В. Харлампівич зупинився лише на історії заснування та перших роках діяльності Віленської братської школи. Рецензент зауважив, що в синодальних архівах є значна кількість документів з історії цього навчального закладу, починаючи з кінця XVII до кінця XVIII ст. У той же час, С. Г. Рункевич позитивно оцінив залучені К. В. Харлампівичем нові архівні

документи: «п. Харлампівич [...] мав у своєму розпорядженні архівні матеріали, які тільки ще готуються до друку (акти Львівського братства), черпав матеріал з рукописних скарбів Публічної бібліотеки, Києво-Печерської лаври, Києвософійського собору і архівів західно-російських уніатських митрополитів, що зберігаються в архіві Святійшого Синоду» [316, с.74]. Він виокремлює цілу низку нових документів, залучених К. В. Харлампівичем до наукового обігу.¹¹² С. Г. Рункевич звертає увагу на те, що К. В. Харлампівич зумів віднайти власний науковий підхід до розв'язання поставлених завдань: «Кращою рекомендацією йому може служити те, що в рішенні питань про шкільну освіту в південно-західній Русі в кінці XVI і початку XVII століття він зумів не загубитися серед цих імен (проф .: Брикнер, Голубев, Левицький, Петров)» [316, с.75].

І. В. Любарський звернув увагу на хронологічні рамки праці К. В. Харлампівича: від часу заснування Віленської братської школи до початку правління польського короля Владислава IV [309, с.331]. Рецензент визнав незаперечним науковим здобутком розвідки наявність великої кількості архівних документів.¹¹³ Проте він також вказує на недотримання автором визначених ним же хронологічних рамок: «Автор запропонував простежити долю віленської братської школи в перші півстоліття її існування, як зазначено в заголовку книги, але розповів історію її на просторі більше 2-х століть (1585–1793)» [309, с.334].

У своїй рецензії Ю. Й. Сіцинський звернув увагу на використаний К. В. Харлампівичем важливий документ для історії Віленської братської

---

¹¹² «Документами уніатського архіву п. Харлампівич користувався для встановлення точної дати заснування у Вільні уніатської семінарії і заснування Віленського Троїцького православного братства: «Для характеристики багатьох діячів православ'я і латинства того часу: Стефана Зизанія, Карповича, Мелетія Смотрицького, Антонія Грековича»; «Про розорення віленськими латиняни православної друкарні, про напад єзуїтів на православну школу», «про неповернення Мелетієм Смотрицьким книг в братську школу після її залишення»» [316, с.74–75].

¹¹³ «Не можна не поставитися з повагою до праці молодого вченого, який для освітлення цікавої епохи з історії західно-російської освіти повинен був ретельно черпати матеріал з різних архівів і бібліотек, судячи з посиланням на ті численні історичні дані, на підставі яких складена його книга» [309, с.334].

школи – книгу патріарха Мелетія Пегаса «Διάλογος Ὁρθοδόξος», надруковану у Вільно в 1596 р. [322, с.19]. Рецензент вказує, що ця книга невідома бібліографам і єдиний її примірник зберігається в Британському музеї. Ю. Й. Сіцинський зазначає, що вказівку на цю книгу К. В. Харлампівич знайшов у виданні Еміля Лєграна «Bibliographie Hellenique». Рецензент зауважив, що у присвяті до «Διάλογος Ὁρθοδόξος» написано: «Видавці цієї книги називають себе студентами Віленської братської академії (назва братської школи академією в інших документах того часу не зустрічається) і що ректором цієї Віленської школи був Кирил Лукаріс, потім патріарх Александрійський і Константинопольський» [322, с.19]. Він підкреслив, що розвідка К. В. Харлампівича, крім основного тексту, має в додатках декілька шкільних промов і проповідей, запозичених із збірника Києво-Софійської бібліотеки.

З проблемою історії Острозької школи безпосередньо пов'язана рецензія К. В. Харлампівича на монографію А. В. Ярушевича «Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время» (Смоленськ, 1896) [400, с.235–236]. Афанасій Вікентійович Ярушевич був товаришем Костянтина Васильовича по Литовській духовній семінарії та Санкт-Петербурзькій духовній академії. Науковим керівником їхніх магістерських дисертацій був П. М. Жукович. У листуванні між собою К. В. Харлампівич і А. В. Ярушевич жваво обговорювали проблематику дисертаційних досліджень. Платон Миколайович Жукович, співставив результати їхніх досліджень щодо діяльності Костянтина Костянтиновича Острозького, повідомляв А. В. Ярушевичу про розбіжність у висновках.¹¹⁴

Свою дисертацію про «Западнорусские, по преимуществу православные школы XVI и начала XVII века» К. В. Харлампівич доповнив зібраним в

---

¹¹⁴ «Вказав він мені на те, що в оцінках К. К. Острозького ми розійшлись вкрай діаметрально, – писав А. В. Ярушевич до К. В. Харлампівича в листі від 25 лютого 1897 р., – чому радив згладити мої різкості, чого я, по совісті, ніяк зробити не можу, маючи на увазі Сказання кн. Курбського і додатки з Історії Воз'єднання Русі – Куліша. Відгук мій про К[остянтина] К[остянтиновича] заснований на його приватному листуванні, а не на відгуках сучасників-дармоїдів, так само на історії його сімейного життя і переході в латинство двох його синів» [2, арк.72 зв.].

архівах Києва, Вільно і Санкт-Петербурга матеріалом та, доопрацювавши, подав її рукопис до Санкт-Петербурзької духовної академії на здобуття вченого ступеня магістра богослів'я.¹¹⁵

Протоіерей П. Ф. Ніколаєвський дав позитивну оцінку розвідці К. В. Харлампівича, зазначивши, що автор повністю впорався з дослідженням тематики [311, с.207–208, с.209]. Рецензент висловив деякі зауваження, які запропонував виправити перед поданням дисертації до друку.¹¹⁶

П. М. Жукович звернув увагу на те, що К. В. Харлампівич для написання першого розділу про латинські школи вперше використав рукописну «*Historia Leopoliensis Archiepiscopatus*», що містилася в Імператорській публічній бібліотеці, та нещодавно опубліковане «Описание иностранного рукописного отделения Виленской публичной библиотеки» [187, с.209]. В той же час, П. М. Жукович зауважив, що К. В. Харлампівич докладно розповідає тільки про дві латинські школи – Віленську і Львівську, а про інші наводить тільки загальні відомості [187, с.210]. У розділах про єзуїтські школи опонент виокремив тезу К. В. Харлампівича про єдину єзуїтську вищу школу у Вільні. Магістрант посилався на архівні матеріали з Імператорської публічної бібліотеки, які вказували на викладання у Віленській школі філософії, а серед

---

¹¹⁵ «Слухали пропозицію преосвященного епископа Іоанна такого змісту: «23 травня 1896 року викладач Казанської духовної семінарії, кандидат богослів'я Констянтин Харлампівич, предав мені разом з проханням на здобуття ступеня магістра богослів'я твір в рукопису під назвою: «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви». Зазначений твір був переданий мною на розгляд екстраординарному професору П. Жуковичу і прот[оіерею] П. Нікольському. У даний час обидва рецензента, кожен окремо, надали свої відгуки про твір п. Харлампівича. Ними визнано, що твір заслуговує допущення на здобуття ступеня магістра богослів'я. Відгуки про твір і сам твір при цьому честь маю надати Раді Академії» [240, с.207].

¹¹⁶ «Твір має недоліки у формі викладу матеріалу, які полягають головним чином у відсутності ретельної літературної обробки: 1) автор часто вже не дотримується правил граматичної побудови чистої російської мови, яка у нього побудована більше за правилами латинської мови, ніж російської; 2) автор любить вживати слова і вирази іноземні, хоча і поширені в російській літературі, але такі, що можна легко замінити російськими; 3) автор без особливої потреби запровадив до тексту твору масу виписок з документів і посібників на мовах латинській, польській та західно-руській, залишаючи не тільки без перекладу їх на російську мову, а й без з'ясування технічних слів і виразів, мало або зовсім незрозумілих для звичайного читача; 4) виклад в деяких місцях розтягнуто, особливо в тих випадках, коли автор хоче вичерпати увесь зміст того або іншого документу і ввести його в текст твору» [311, с. 208, с.209].

богословських дисциплін – гомілетики, що було не характерно для загального єзуїтського навчального плану [187, с.211]. П. Жукович наголосив, що в багатьох пунктах внутрішнього життя православних шкіл магістранту довелося стати фаховим спеціалістом. На думку П. М. Жуковича, особливо важливим і цікавим є розділ, присвячений першим руським навчальним книгам. Оponent акцентував увагу на останньому розділі дисертації, де розглядались уніатські школи. П. М. Жукович підкреслив, що до появи магістерської дисертації К. В. Харлампівича в історичній науці питання уніатських шкіл було мало висвітленим. Наостанок він підкреслив, що завдяки архівним матеріалам рукописного відділу Імператорської публічної бібліотеки, греко-уніатських митрополитів у архіві Святійшого Синоду, рукописній книзі Миславського в бібліотеці Києво-Печерської лаври магістранту вдалося знайти нові факти з історії латинських, протестантських та уніатських шкіл, невідомих польським та західним історикам [187, с.219].

Згідно з §145 Статуту православних духовних академій здобути вчений ступінь магістра богослів'я можна лише після друку магістерської дисертації і задовільного захисту на Раді академії у присутності запрошених сторонніх осіб (колоквіум) [268, с.31]. На підставі рецензій професора, протоієрея П. Ф. Ніколаєвського [311, с.207–208, с.209] і професора П. М. Жуковича [298, с.209–219] професорська Рада академії 11-го червня 1897 р. схвалила до друку магістерську дисертацію «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви» під цензурою ректора [186, с.197–353] і за умови, що автор зробить деякі виправлення згідно з вказівками професора протоієрея П. Ф. Ніколаєвського. В ухвалі зазначалось, що питання про допущення К. В. Харлампівича до магістерського колоквіуму буде вирішуватися після публікації книги [241, с.219]. Матвій Михайлович Дем'янович підбадьорював Костянтина Васильовича щодо захисту магістерської дисертації: «Успішно закінчуйте Вашу дисертацію і приїжджайте на бенефіс. З нетерпінням чекаю на Ваш бенефіс, заздалегідь упевнений у

блискучому захисті Вами Вашого дітища. Я чув, що муки народження вже закінчилися, отже чекати недовго» [38, арк. 86-87]. Магістерська дисертація була опублікована в Казані на початку 1898 р. З'явилася вона під таким заголовком: «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и церкви» [429]. Після виходу монографії одним із перших свій епістолярний відгук надіслав преосвященний Анастасій, єпископ Балахнінський, вікарій Нижньогородської єпархії.¹¹⁷

Перед від'їздом до Санкт-Петербурга на магістерський колоквиум, який був призначений Радою академії на 10 січня 1899 р., К. В. Харлампівич отримав запрошення від свого земляка М. М. Дем'яновича зупинитися в його помешканні на час захисту дисертації: «Ви обіцяли через місяць або два бути в Петербурзі. З нетерпінням чекаю Вас і прошу з вокзалу прямо попрямувати до мене. У мене Ви можете прожити скільки Вам завгодно часу, якщо і без особливих зручностей (сподіваюся, втім, що Ви ще перебуваєте спартанцем), то все таки спокійно і не нудно, а головне – по-домашньому» [39, арк.75].

Магістерський колоквиум відбувся в актовому залі Санкт-Петербурзької духовної академії [196, с.56–63; 197, с.80–84]. Офіційними опонентами були призначені протоієрей П. Ф. Ніколаєвський і професор П. М. Жукович [189, с.38]. На колоквиумі були присутні високопреосвященний Володимир, митрополит Московський, високопреосвященний Дмитрій, архієпископ Тверський і Кашинський, ректор Санкт-Петербурзької духовної академії – преосвященний Іоан, преосвященний Антоній, управляючий синодальною типографією О. В. Гаврилов, член-ревізор духовно-навчального комітету

---

¹¹⁷ «Вельмишановний Костянтин Васильович. Отримавши повноцінний план Вашої вченої праці, вважаю приємною справою подякувати Вам за цей цікавий сюрприз. Я читав Вашу книгу в різних місцях, які особливо мене цікавили, і відчув потребу прочитати весь цей фоліант, згадуючи при цьому Михайла Йосиповича Кояловича. Ось, здається мені, поради́в би він, побачивши такий багатий внесок у скарбницю науки про Західний край Росії. Так нехай подякує Вам за вчені праці гарненька магістерська! Хотілося б знати, коли Ви вирішили відправити її в Петербург для colluviuma. Не забудьте, будь ласка, надіслати мені свою промову, яку скажете перед захистом Вашої вченої праці. Думаю, що не буде сильних нападів на нього, і захист буде для Вас дуже легким» [22, арк.66].

П. І. Нечаєв, професорська корпорація академії, студенти та багато вільних слухачів [196, с.56–57]. Помічник секретаря академії В. Тихомиров прочитав біографію К. В. Харлампівича та вказав на його професійні навички. Перед захистом Костянтин Васильович виголосив промову «Западно-русские православные братства и их просветительная деятельность в конце XVI и начале XVII века» [430, с.342–390].

Після виступу магістранта розпочалися наукові дебати. П. М. Жукович дав високу оцінку дисертації, зазначивши, що магістрант справився з поставленими завданнями.¹¹⁸ Крім того, професор висловив ряд зауважень та доповнень. Зокрема він вказав наступне: для висвітлення діяльності Красноставської школи магістрант міг би скористатися архівними документами, опублікованими професором Вержбовським в *Uchansiana*, а для оцінки єзуїтської педагогічної системи та її результатів – вимогами обмежити поширення єзуїтських шкіл, які висувалися русько-литовськими делегатами під час сеймової боротьби; проміжок часу 1606 між 1609 рр. потрібно було висвітлити докладніше, оскільки саме тоді відбулася спроба православних поставити питання про свої школи на рівні загального сеймового законодавства; опонент заперечив тезу К. В. Харлампівича про спільний виступ Івана Вишенського і єпископа Гедеона Балабана з волинською шляхтою проти домінування світських наук у братських школах, пояснюючи це тим, що волинська шляхта переслідувала свої власні інтереси і прагнула збагачення за кошт митрополічії і єпископської кафедри; посилаючись на думку митрополита Макарія про час заснування київської братської школи в 1589 р. у праці «История Киевской Академии», магістрант забув вказати, що в пізнішому дослідженні – «История Русской церкви» – цей автор відмовився від попередньої тези, вказавши, що Київська братська школа була заснована в

---

¹¹⁸ «Головним завданням магістранта в даному випадку було дати загальне зведення історичних даних і наукових висновків щодо всіх сторін церковно-шкільної справи в західній Росії в потрібну йому епоху, і з цим завданням магістрант справився цілком успішно» [196, с.59].

1615 р.; відсутня в дослідженні чітка вказівка, де й за яких обставин отримав наукову ступінь перший руський доктор богослів'я Ісаія Трофимович.

Протоієрей П. Ф. Ніколаєвський висловив низку зауважень, зазначивши, що у вступі диспутант не дав належного огляду й оцінки використаної літератури; в розділі про Острозьку школу відсутні висновки; головному предмету дослідження – православним школам – відведено 5 розділів, а школам інших конфесій – 8 розділів. Позитивно опонент оцінив розділ про церковні та братські школи, вказавши, що автору вдалося відтворити різницю розвитку братських шкіл; у 12 розділі він звернув увагу на докладний опис внутрішнього устрою братських шкіл – програм викладання, підручників і навчальних посібників, педагогів, шкільної адміністрації. Підсумовуючи свій огляд, професор, протоієрей П. Ф. Ніколаєвський передбачив майбутній успіх книзі К. В. Харлампівича «як хорошого довідкового посібника, висловив за неї авторові щирі вдячність» [196, с.62].

Неофіційним опонентом виступив колишній професор Духовної академії М. І. Барсов. Він висловив магістранту зауваження щодо відсутності в дисертації згадки про Амоса Коменського – видатного діяча тієї епохи [196, с.63]. Рада Санкт-Петербурзької духовної академії визнала захист магістерської дисертації задовільним, а К. В. Харлампівича достойним звання магістр богослів'я [187, с.207–219; 211, с.494]. Науковий ступінь був затверджений Святійшим Синодом 20 березня 1899 р. [145, арк.3]. За магістерську дисертацію автор дістав дві премії – Уварівську від Академії наук, на підставі рецензії професора П. М. Жуковича [297; 298], і Карпівську від «Общества истории древностей Российских при Московском университете», на підставі рецензії професора С. Т. Голубєва [293, с.1–20]. Але сам К. В. Харлампівич вважав, що ці премії йому було присуджено саме завдяки рецензії С. Т. Голубєва: «Вельмишановний Степан Тимофійович. Знайомство з Вашими працями благотворно позначилося на моїх «західноруських школах», зустріч же з Вами в Москві повела до увінчання моєї першої дисертації двома преміями» [98, арк.1].

Магістерська дисертація К. В. Харлампівича всесторонньо висвітлювала тенденції розвитку православної шкільної освіти в українських, білоруських і литовських землях в складі Речі Посполитої, починаючи з XVI ст. до 30-х років XVII ст. та її взаємозв'язок з школами інших конфесій. У передмові до дисертації автор помістив детальну бібліографію, а наприкінці книги – вказівник власних імен і географічних назв та освітніх закладів, що згадуються в розвідці. К. В. Харлампівич висунув і обґрунтував тезу про те, що школа – це найкращий засіб для пропаганди ідей [429, с.144]. Свою тезу про ефективність пропаганди ідей через школу вчений підтвердив, висвітливши історію поширення католицизму на українських та білоруських теренах, історію становлення католицьких приходських і кафедральних шкіл [429, с.1-37], духовних семінарій і академій [429, с.119-125], а також їхній устрій та систему заохочень. Історію єзуїтських шкіл К. В. Харлампівич розпочав коротким нарисом про поширення єзуїтського ордену в Речі Посполитій з подальшим дослідженням освітніх програм та устрою єзуїтських училищ [429, с.38-118]. Другий розділ присвячено історії протестантських шкіл, автор спочатку з'ясовує умови поширення протестантизму, передусім через освіту, а потім повідомляє про внутрішній устрій лютеранських, кальвіністських, соціанських шкіл [429, с.141-184]. Третій розділ містить спеціальне дослідження історії православних шкіл. Спочатку К. В. Харлампівич дає загальний нарис розвитку освіти та появи шкіл до XII ст., а потім наводить відомості окремо про кожен православну школу. Автор висвітлює історію виникнення та розвитку братських шкіл, їхнього внутрішнього устрою, навчальних програм і підручників, подає детальну інформацію про ректорів і шкільних учителів [429, с.185-476]. У четвертому розділі своєї розвідки К. В. Харлампівич дослідив історію виникнення та розвитку уніатських шкіл [429, с.477-524].

У магістерській дисертації, К. В. Харлампівич, опираючись на свою концепцію про започаткування в українських землях в кінці XVI ст. нового типу школи – слов'яно-греко-латинської, доводить незворотність поступу західної освіти в українських православних школах, започаткованого в

Острозькій школі та довершеного в Києво-Могилянському колегіумі: «Усвідомлення необхідності багатьох елементів західної науки – і для захисту віри, і для цілей цивільних – настільки дозріло, що повернути наше просвітництво назад виявилось неможливим» [429, с.235]. З 1633 року Києво-Могилянський колегіум за своєю навчальною програмою наближався до західноєвропейських університетів: «Ми першого вересня починаємо по старому, – писав ректор Ісаія Трофимович до священника Феофіла Леоновича в листі від 30 серпня 1630 р., – я курс філософії, о. Косів риторичу, котрий теж став священником (до цього Косів був простим ченцем), отець Пацевський поетику [...] в березні 1633 року, коли король Владислав IV підтвердив права всіх православних училищ, Петро Могила виклопотав у короля для своєї колегії привілеї і титул академії, але затвердити їх підписами відмовились канцлер і підканцлер» [429, с.363]. Безумовно, запозичення європейських джерел освіти сприяло успішному захисту православного віросповідання та підвищувало культурний рівень українців. Дослідження К. В. Харлампівича побудоване на детальному та критично перевіреному зводі праць попередніх дослідників шкільництва. Цінність дисертації в тому, що вчений віднайшов і запровадив до наукового обігу велику кількість матеріалів, що надало дослідженню характер авторитетного довідника.

Вихід у світ монографії став справжньою науковою сенсацією в інтелектуальному середовищі Російської, Австро-Угорської, Німецької імперій. У періодичних виданнях з'явилася велика кількість рецензій на фундаментальну працю вченого. Рецензії офіційних опонентів П. М. Жуковича і протоієрея П. Ф. Ніколаєвського були опубліковані в «Протоколах Совета Санкт-Петербургской духовной академии» та «Христианском чтении», в «Историческом вестнике» – І. В. Любарського, відгук без автора – в «Журнале Министерства народного просвещения» за 1899 р., редакційний відгук без автора – в «Журнале Министерства народного просвещения» за 1901 р., рецензія без автора – в «Киевской старине», С. Г. Рункевича – в «Прибавлениях

к Церковным ведомостям»¹¹⁹, М. І. Попова – в «Русской школе», О. М. Брюкнера – в «Archiv für Slavische Philologie», протоієрея Ф. І. Титова – в «Чтениях исторического общества Нестора-Летописца», І. Я. Франка – в «Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка», Яна Марека Антонія Гіжицького під псевдо Wolyniaka – в «Kwartalnik historyczny», П. М. Жуковича – у «Звіті про XLII присудження нагороди графа Уварова», С. Т. Голубєва – в «Чтениях в Московском обществе истории и древностей российских», С. Т. Голубєва – в «Отчетах о седьмом присуждении премии Г. Ф. Карпова Императорского общества истории и древностей российских при Московском Университете», Ф. А. Курганова – в «Ученых записках Императорского казанского университета», Д. О. Корсаков – в «Ученых записках Императорского казанского университета» [301, с.256–278].

О. М. Брюкнер звернув увагу на велику кількість архівних матеріалів, використаних у магістерській К. В. Харлампівича: «Заслуговує на мою цілковиту вдячність, як за об'єктивність її зображення, так і через зусилля, які було зроблено, а також надання всіх можливих матеріалів, рукописів та друківаних, книг та записів» [332, с.63]. Підсумовуючи свої висновки про працю К. В. Харлампівича, О. М. Брюкнер стверджує, що «критичний автор знищує деякі легенди, усуває всілякі непорозуміння» [332, с.63].

Ф. А. Курганов висловив низку критичних зауважень: «1) книга неправильно розділена за розділами; 2) велика кількість матеріалу, який недостатньо проаналізований» [305, с.189–204].

М. І. Попов зазначав, що праця К. В. Харлампівича відтворює історичне тло розвитку тогочасної шкільної освіти: «Він всюди, особливо щодо шкіл більш-менш значних, намагається викликати перед нами образ даної школи в дану епоху, – образ цілком живий і реальний. Для цього він не нехтує нічим: ні великим, ні малим, ні великими фактами, ні історичними дрібницями. Він

---

¹¹⁹ «Эта библиографическая полнота сообщает книге г. Харламповича то достоинство, что книга оставляет в читателе уверенность, что после нея нет уже надобности тратить дорогие часы научных занятий на раскапывание той литературной руды, которая в массе мусора дает только небольшие крупы драгоценного металла. В этом и состоит научное значение книги г. Харламповича». [318, с.171–172].

говорить про взаємовпливи між суспільством і школами, знайомить з основними принципами та ідеалами шкільних статутів і з порядком звичайного практичного життя в школах [...] Завдяки такій постановці справи книга Харлампівича дає читачеві картину внутрішнього і зовнішнього життя школи даного часу і місця, картину, повну живих і яскравих фарб» [313, с.4–7].

Ян Марек Антоній Гіжицький зазначав, що К. В. Харлампівич, досліджуючи школи католицькі, «для котрих у автора природньо немає симпатій», не використав праці Карбов'яка та найновіші розвідки про Академію Замойську: «Він не знає роботи Карбов'яка, та зупинився на тому, що написали з цього питання Лукашевич, Ярошевич, Нарбутт, Мацеєвський та інші; він не знає останньої роботи про академію в Замості». Ян Марек зазначає, що в декотрих поглядах він не погоджується з К. В. Харлампівичем, проте визнає наукову цінність його праці: «Хоча ми не можемо погодитися з багатьма думками автора (і ми не маємо наміру вести полеміку), тим не менше ми готові визнати, що все це вивчення історії школи дуже добре випрацюване і написане» [313, с.313–315].

С. Г. Рункевич акцентував увагу на тому, що працю К. В. Харлампівича по праву можна вважати довідковою: «ця бібліографічна повнота надає книзі п. Харлампівича ту гідність, що книга залишає в читача впевненість, що після неї немає вже потреби витратити дорогий час наукових занять на розкопування тієї літературної руди, яка в масі сміття дає тільки невеликі крупичі дорогоцінного металу. В цьому і полягає наукове значення книги п. Харлампівича» [318, с.171–172].

Протоієрей Ф. І. Титов вважав, що магістрант зробив вдалий вибір теми: «Повинно визнати щасливою думку автора поставити питання про стан православних західно-російських шкіл в зв'язок з питанням про стан інославних (католицьких і протестантських). [...] Порівняльний метод вивчення предмета вельми помітно сприяв ясності уявлення, яке дає про нього розглянутий твір, яке сподіваємося, з'явиться дуже корисним і навіть

необхідним посібником для знайомства з історією шкільної освіти в Західній Росії в XVI-XVII ст.» [326, с.10–13].

На думку С. Т. Голубєва, завдання, яке поставив перед собою К. В. Харлампівич, є «надзвичайно складним» з огляду на «мало розроблене історичне минуле західно-руських шкіл кінця XVI і початку XVII століть. Завдання це полягає в найширшому ознайомленні з першоджерелами, що мають те чи інше відношення до предмету дослідження» [293, с.7]. С. Т. Голубєв зазначає, що перевага дослідження К. В. Харлампівича полягає в ретельній перевірці історичних свідчень в працях попередників [293, с.15].

П. М. Жукович, зупинившись на недоліках тодішньої системи освіти, яка відставала від вимог часу, зазначав, що «автор вміло справився зі своїм нелегким в даному випадку завданням, правильно схопивши характеристичні риси кожного з цих впливів і з'ясувавши в зв'язку з загальними історичними обставинами ступінь відносної сили кожного з них – польської культури, латинської і протестантської стихій, московського і грецького (східного) просвітницького плинів» [298, с.209–219].

Сучасна дослідниця О. М. Дзюба проаналізувавши полемічну літератури, яку широко використав К. В. Харлампівич, зробила висновок, що «у суспільстві поступово переборювалось упереджене ставлення до латино-польської школи як такої, що неминуче веде до окатоличення» [642, с.399].

Подальші студії К. В. Харлампівича, були пов'язані з університетською Казанню та християнським місіонерством серед народів Поволжя, Уралу та Сибіру. Тому значна кількість наукових розвідок вченого, видана у першому десятилітті ХХ ст., присвячена дослідженню місцевої історії та діяльності місіонерів серед народів Поволжя та Сибіру. Він опублікував багато записок, листів, біографій цих діячів, історію державних, релігійно-культурних, громадських та національних відносин на європейському та азіатському сході Російської імперії [466, с.1–91; 531, с.365–376; 438, с.251–276; 527–529; 548, с.49–65; 510, с.1–38; 444–446; 345; 489]. Наукові праці К. В. Харлампівича здебільшого базувалися на вивченні історії окремої особистості в контексті

минувшини Казанської і Сибірської місіонерської місії, духовних шкіл та церковного життя Російської імперії. Досліджуючи діяльності місіонерів серед народів Поволжя, Уралу та Сибіру та перших вчителів КазДС, вчений звернув увагу на питому вагу освічених українців у згаданих місіях та новозаснованих школах. К. В. Харлампівич поставив собі за мету з'ясувати роль освічених українців у розбудові суспільства Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року.

Отже, праці К. В. Харлампівича про стан освіти в українських, білоруських та литовських землях XVI–XVII ст. доби їхнього входження до складу Речі Посполитої підняли цілий комплекс тогочасних дискусійних проблем і викликали відчутний резонанс серед наукової громадськості Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій.

Доведено, що К. В. Харлампівич створив і обґрунтував концепцію про створення в українських землях кінця XVI – початку XVII ст. нового типу школи – слов'яно-греко-латинської, – яка вперше була започаткована в Острозькій школі внаслідок взаємодії греко-слов'янської та латино-польської культурної традиції та продовжила свій розвиток в Києво-Могилянському колегіумі. В українських землях в складі Речі Посполитої та й у всій Східній Європі, Острозька школа була першою навчальною установою, де наприкінці XVI ст. відбулось поєднання досягнень освіти православного Сходу в грецько-слов'янській та католицькій Європі в латино-польській шкільній традиції. Таке поєднання вдосконалило систему православної освіти та було покликане виконувати першочергове суспільне завдання – утверджувати православне віровизнання. Поза увагою К. В. Харлампівич залишив Київський літопис, складений у першій чверті XVII ст., де є згадка про філософські студії в Острозі. Саме викладання філософії та теології підносить школу до рівня вищих навчальних закладів. Отже, за програмою викладання та освітнім рівнем випускників школа в Острозі наприкінці XVI – на початку XVII ст. була першим українським вищим навчальним закладом.

З'ясовано, що К. В. Харлампівич висунув і обґрунтував тезу про те, що школа – це найкращий засіб для пропаганди ідей. Учений простежив поширення реформаційних і контрреформаційних ідей в українських, білоруських і литовських землях XVI–XVII ст. на прикладі протестантських і єзуїтських шкіл. Він зазначав, що толерантне ставлення в протестантських школах до учнів православного віровизнання, слугувало заохоченню останніх до навчання, а як наслідок – до співчутливого ставлення до їхніх ідей або й до переходу в протестантизм. Натомість єзуїти утверджували католицизм, розхитаний реформаційними рухами, свої ідеї впроваджували під гаслом поширення освіти і знань. Дискусійність публікацій К. В. Харлампівича про шкільництво в українських, білоруських та литовських землях XVI – початку XVII ст. в складі Речі Посполитої підтверджують численні рецензії. В періодичних виданнях за п'ять років з'явилося 25 рецензій, дві з яких були передруковані двічі в інших виданнях. Загалом їхні автори високо поцінували доробок К. В. Харлампівича, зазначивши його високий професійний рівень, новизну та залучення великого масиву невідомих раніше документів.

4. 2. Вплив української культури на російське церковне життя в історичних дослідженнях К. В. Харлампівича

Наукові студії з історії освіти і розвитку шкільництва в українських, білоруських, литовських землях в складі Речі Посполитої і Поволжя, дослідження історії християнського місіонерства серед народів Сибіру і Алтаю спонукали К. В. Харлампівича звернути увагу на феноменальне явище в історії українського та російського народів – двохсотлітній вплив освічених українців на політичну, соціальну, духовну, економічну, культурну сфери суспільства Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. К. В. Харлампівич започаткував концепцію органічного зв'язку між розвитком освіти і шкільництва в українських, білоруських, литовських землях в складі Речі Посполитої (XVI – XVII ст.) та подальшим впливом українців на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762

року [137, арк.1]. У своєму дослідженні К. В. Харлампівич велике значення приділяв об'єктивності як головній умові фаховості наукової праці. Використавши численні архівні матеріали, Костянтин Васильович поставив собі за мету з'ясувати роль, яку відіграли українці, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Московському царстві, а з 1721 року в Російській імперії від середини XVII ст. до 1762 р.

Історіографія даного дослідження висвітлена в працях науковців другої половини XIX – початку XX ст., зокрема в розвідках П. О. Безсонова [618], І. О. Шляпкина [789], В. Й. Ейнгорна [645], М. М. Щербатова [791], М. І. Петрова [726], М. Ф. Каптерева [675], дослідників другої половини XX початку XXI ст., зокрема Ф. Б. Корчмарика [686], А.П. Богданова [620], Б. Л. Фонкіча [773], О. А. Фефелова [770].

Для досягнення своєї мети К. В. Харлампівич цілеспрямовано працював у архівах Священного Синоду, Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ, відділі рукопису Імператорської публічної бібліотеки в Петербурзі. Використовуючи евристичні прийоми й методи, вчений опрацював значну кількість опублікованих матеріалів у бібліотеках Вільно, Києва (Софійській і Печерській), а також Петербурзької і Казанської православних духовних академій та Петербурзької римо-католицької духовної академії. На працю в архівах К. В. Харлампівич витрачав чимало часу. Протягом шести років (з 1909 по 1914 рр. включно) Костянтин Васильович брав літні двомісячні відрядження до Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Вільно для роботи в архівах і бібліотеках. Так, 4 березня 1909 р. вчений подав на розгляд ради історико-філологічного факультету ІКУ звернення про надання йому наукового відрядження до Москви і Санкт-Петербурга для роботи в архівах і бібліотеках з 15 червня по 15 серпня. Рада факультету схвалила звернення К. В. Харлампівича, та передала його на розгляд ради університету [234, с.81]. Після позитивного рішення ради ІКУ, 18 березня 1909 р. попечитель Казанського навчального округу задовольнив звернення вченого [144, арк.119 зв.–120]. Наступного року вчений продовжив підготовку до написання своєї докторської дисертації. Для досягнення

поставленої мети К. В. Харлампівич влітку 1910 р., як і в попередні роки, відвідував архіви Москви та Санкт-Петербурга.¹²⁰

Творчі пошуки нового матеріалу в архівах приносили свої результати. Для прискорення процесу пошуку архівних матеріалів Костянтин Васильович просив додаткове відрядження посеред навчального року.¹²¹ На засіданні історико-філологічного факультету 19 березня 1911 р. вчений знову звертається з проханням про літнє відрядження.¹²² Рада університету задовільнила прохання К. В. Харлампівича про відрядження наказом від 9 травня за №8903 [236, с.249]. Клопотання було підтверджене у травні попечителем Казанського навчального округу зі збереженням за вченим його службового окладу [144, арк.120 зв.–121].

Великий обсяг неопрацьованих матеріалів, спонукав К. В. Харлампівича написати до історико-філологічного факультету ІКУ клопотання на відрядження з науковою метою терміном на один рік. Принципово важливим для вченого було вирішення питання про свій службовий оклад на період цього відрядження. Тому навесні 1912 р. він звернувся до історико-філологічного факультету з проханням документально підтвердити збереження за ним зарплати на час поїздки [207, с.14]. З протоколів засідання ради ІКУ дізнаємося, що історико-філологічний факультет декілька разів звертався до ради з проханням про збереження за К. В. Харлампівичем повної заробітної плати на час відрядження [237, с.293]. З цього приводу рада ІКУ зверталася до керівника Казанського навчального округу. Останній повідомив, що в законі нема

---

¹²⁰ «За пропозицією п. Управляючого Казанським навчальним округом від 4 квітня 1910 р., за №5275, відправлений у відрядження до міст Москви і СПб для роботи в місцевих архівах, терміном з 1 червня по 15 серпня 1910 р., із збереженням отримуваного ним окладу. З відрядження повернувся вчасно» [144, арк.120 зв.–121].

¹²¹ «Хід моїх вчених занять по розробці теми моєї докторської дисертації вимагає подальших розвідок у московських архівах. І так як успіх всієї роботи залежить від можливо швидкого використання тамтешніх рукописних скарбів, то я уклінно прошу історико-філологічний факультет виклопотати мені двомісячне відрядження, з 1 грудня 1910 року по 1 лютого 1911, зі збереженням заробітної плати» [235, с.355].

¹²² «Моя робота над дослідженням малоросійського церковного впливу вимагає продовження архівних пошуків в московських і петербурзьких бібліотеках, музеях і архівах. Тому маю честь просити Історико-філологічний факультет виклопотати мені нове відрядження терміном на два місяці (з 15 червня по 15 серпня), зі збереженням заробітної плати» [236, с.21].

положення про позбавлення зарплати на час відрядження осіб, які перебувають на державній службі, тому професору ІКУ К. В. Харлампівичу заробітну плату зберегли [237, с.292]. Навесні 1912 р. вчений отримав дозвіл від заступника Міністра народної освіти, пана товариша міністра В. Шев'якова, на відрядження з науковою метою в межах імперії терміном на один рік з 1 вересня 1912 по 1 вересня 1913 р.¹²³ Своє відрядження вчений розпочав з Москви, обравши для проживання готель Карпенка на вулиці Рождественській [134, арк.120–120 зв.]. Навесні 1913 р. дослідник завершив роботу над архівними та опублікованими матеріалами для своєї докторської дисертації на тему: «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь». На початку травня в Казані вчений уклав оферту з книговидавцем М. Голубєвим про друк своєї монографії та передав йому рукопис.¹²⁴

Після укладення угоди з книговидавцем Костянтин Харлампівич вирушив з Казані до Санкт-Петербурга, а вже 24 травня знову прибув до Москви та зупинився в Донському монастирі. Добрі стосунки з духівництвом і академічні зв'язки допомогли йому під час відрядження вирішити житлові проблеми. У Петербурзі вчений проживав у своїх земляків, які завжди були раді йому, а в Москві зупинявся в Донському монастирі у владики Олексія: «Вашу іменинну телеграму я отримав тільки 24 травня після повернення з Петербурга. [...], – писав К. В. Харлампівич до Олексія Афанасійовича Дмитрієвського в листі від 31 травня 1913 р., – після завершення праці в Пітері, я ненадовго переїхав сюди, в Донський монастир, звідки Вам шле привітання з переведенням в столицю пр[еосвящений] Олексій і Кібардіни» [47, арк.15–16]. Редагування та підготовка до друку монографії К. В. Харлампівича почалися достатньо швидко. Вже 4 червня вчений отримав лист від книгодрукаря

---

¹²³ «Від 30 квітня 1912 р., за №18321, відправлений у відрядження з науковою метою в межах Імперії, з 1 вересня 1912 р., терміном на один рік» [144, арк.121 зв.–122].

¹²⁴ «Книжковий магазин М. А. Голубєва. 7 травня 1913 року «П. професор К. В. Харлампівич передав мені, Голубєву, для видання свою книгу під назвою «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» з тим, щоб книга ця була видрукувана в кількості шестисот примірників, за мій, Голубєва, рахунок. З цих 600 примірників я зобов'язуюсь видати К. В. Харлампівичу сто п'ятдесят примірників у вигляді гонорару за право видання, а решта 450 примірників надходять в мою, Голубєва, користь» [144, арк.8–8 зв.].

М. Голубєва з проханням надати пропозиції коректору. Він поспіхом відреагував на це прохання і 7 червня вони вже були отримані видавцем [134, арк.143]. Отже, намагання вченого швидко надати відповідь на цей та інші запити є свідченням того, що він намагався видати свою книгу чимскоріш [134, арк.142].

На початку 1914 р. побачила світ монографія К. В. Харлампівича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» [480]. Одним з перших, кому К. В. Харлампівич надіслав щойно надрукований примірник книги, був професор Київської духовної академії С. Голубєв.¹²⁵ Як ми вже згадували, саме завдяки рецензії Степана Тимофійовича на магістерську дисертацію та його дієвій підтримці К. В. Харлампівич отримав дві престижні премії. Тому закономірно, що він звернувся до свого «хрещеного батька», розраховуючи на його підтримку.

Костянтин Харлампівич надіслав свою монографію «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» [480] на здобуття наукового ступеня доктора церковної історії на засідання Вченої ради Санкт-Петербурзької духовної академії, яке відбулося 12 лютого 1914 р. [184, с.237]. Рада прийняла рішення доручити розгляд цього дослідження ординарному професору П. Жуковичу та екстраординарному професору Б. Титлінову [184, с.237]. Згідно з §153 Статуту православних духовних академій, докторант, який мав ступінь магістра богослів'я, здобував ступінь доктора богословських наук після друку, без нового усного випробування і без захисту на колоквіумі. За напрямком досліджуваної тематики докторант отримував докторський ступінь або доктора богослів'я, або доктора церковної історії, або доктора церковного права [268, с.33]. Відповідно до положень Статуту православних духовних

---

¹²⁵ «Вельмишановний Степан Тимофійович, – писав К. В. Харлампівич до київського професора в листі від 19 січня 1914 р., – відправивши Вам свою нову книгу, я перенісся думкою до кінця минулого століття, коли я мав задоволення вперше зустрітись з Вами в Києві і вдруге в Москві. Згадуючи старе, вельми зацікавлений питанням, як буде зустрінуте моє нове дітище саме Вами: Ви завжди доброзичливо ставилися до мене, Вам більше ніж кому знайомі і предмет моєї нової книги, і архіви, за рукописами і справах яких вона була написана» [98, арк.1].

академії, К. В. Харлампівич опублікував свій автореферат на докторську дисертацію в «Новом историческом журнале» [336, с.136–141].

12 травня о 6 годині вечора відбулось засідання Вченої ради Санкт-Петербурзької духовної академії. Одним з питань порядку денного було слухання відгуків щодо роботи К. В. Харлампівича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», поданої на здобуття вченого ступеня доктора церковної історії [170, арк.7]. На засіданні Вченої ради були заслухані відгуки ординарного професора П. М. Жуковича [299, с.266–287] та екстраординарного професора Б. В. Титлінова [325, с.287–304, с.305]. П. М. Жукович повідомив, що не буде присутнім на засіданні Вченої ради [170, арк.8]. Після слухання рецензій відкритим голосуванням К. В. Харлампівич одноголосно був визнаний достойним наукового ступеня доктора церковної історії [185, с.265]. Це рішення мав затвердити Священний Синод [185, с.266]. Вчена рада просила Його Високопреосвященство звернутися до Синоду з клопотанням про затвердження К. В. Харлампівича у науковому ступені [185, с.266]. Відповідь Синоду була позитивною: 4 липня 1914 р. вчений офіційно здобув ступінь доктора церковної історії [146, арк.63]. 23 серпня 1914 р. він отримав звання ординарного професора Казанського університету [146, арк.63 зв.].

Завдяки позитивній рецензії С. Т. Голубєва, яка відтворювала дві офіційні рецензії, за монографію «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» К. В. Харлампівич був нагороджений двома престижними преміями. Від Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті він отримав Карпівську премією [146, арк.73 зв.] в сумі 500 крб.¹²⁶ Від Імператорської академії наук дослідник отримав велику

---

¹²⁶ «Императорское общество истории и древностей российских при Московском Университете в чрезвычайном заседании своем 24 апреля сего года присудило Вам премию Г. Ф. Карпова за I-й том Вашего исследования «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь». Препровождая при сем переводный билет Московской Конторы Государственного Банка, за №460935, на пятьсот рублей, прошу Вас, Милостивый Государь, принять уверение в истинном почтении и преданности» [133, арк.3].

Уварівську премію в сумі 500 крб.¹²⁷ 30 вересня 1915 р. К. В. Харлампівич повідомив канцелярію правління Імператорської академії наук про отримання 500 крб. премії графа Уварова [135, арк.4.].

К. В. Харлампівич розпочав вивчення впливу українців на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року, попередньо напрацювавши великий науковий матеріал про історію освіти в українських, білоруських та литовських землях в XVI–XVII ст. і місіонерської та просвітницької діяльності українців на Поволжі, Уралі, Сибіру: «Найдавніша в Казани і в усьому Середньому і Нижньому Поволжі школа – Казанська духовна семінарія – створена саме цими малоросами, які ще довгий час впливали на постановку освіти в цій місцевості» [481, с.783]. Концепція вченого полягала в тому, що з появою в українських землях в складі Речі Посполитої нового типу школи – слов'яно-греко-латинської (кінець XVI – перша третина XVII ст.), відбувся якісний стрибок у системі української православної освіти, що мав органічне продовження у подальшому всеохоплюючому впливі освічених українців на культурне життя Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року: «Вони з'явилися тут піонерами освіти в тій формі, яка ще в XVII ст. утвердилася в Києві і потім стала панівною у Великоросії, де духовні школи трималися її до середини XIX ст.» [481, с.783]. Розвиток науки сприяв піднесенню культурного рівня українців, що не залишилось поза увагою уряду Російської централізованої держави. З середини XVII ст. Московський уряд, визнав потребу мати учених людей та почав запрошувати київських вчених до Москви, і з цього часу, як вважав вчений, українці розпочали культурну колонізацію суспільства Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року.

---

¹²⁷ «Глубокоуважаемый Стефан Тимофеевич, – писал К. В. Харлампівич до С. Голубева в листі від 9 травня 1915 р., – Только на днях я получил официальное извещение о присуждении мне за мое «Малороссийское влияние» Карповской премии. Сопоставляя с ним частные откровения, идущия, впрочем, не из Москвы, и из Петрограда, о рецензенте, давшем благоприятный отзыв о моей работе, я вижу, что и в этот раз победой своей над конкурентами, моральным и материальным успехом я обязан Вам. Сейчас получил письмо от А. И. Соболевского, сказывающего, что Академия наук присудила мне 500 рублей. Но и тут Ваша рука, – и я шлю Вам сугубую благодарность» [99, арк.1].

Актуалізуючи свою мету, К. В. Харлампівич стверджував: «При настільки різноманітній діяльності південнорусів в північно-східній Росії питання про малоросійський церковний вплив на Великоросію у всій його широті, глибині й історичному значенні досі не поставлене в нашій літературі» [480, с.ІІІ]. Вчений взявся висвітлити діяльність не тільки відомих київських вчених Арсенія Сатановського, Єпіфанія Славинецького, Симеона Полоцького, Дмитрія Ростовського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича, Арсенія Мацієвича, які займали значні державні та церковні посади в Московському царстві, а з 1721 року в Російській імперії, але й багатьох тисяч інших українських діячів. Це стосувалося не лише архієреїв православної церкви, але значною мірою приходських, придворних, військових та закордонних священиків, діячів церковної адміністрації різних рівнів, вчителів читання, правопису, ораторського мистецтва, церковного та світського співу, богослів'я, іноземних мов (насамперед грецької та латинської), друкарів, іконописців, граверів, бібліотекарів, місіонерів та ін.

Історичний проміжок, охоплений К. В. Харлампівичем у монографії, становить приблизно два століття – від середини XVI ст. до середини XVIII ст., і поділений дослідником на три періоди: 1) від середини XVI ст. до 1654 р., 2) від 1654 р. до 1700 р., 3) від 1700 р. до 1762 р. Перший період (від середини XVI ст. до 1654 р.) позначає початок українського впливу на московитів і закінчується підписанням військово-політичного союзу Гетьманщини з Російською централізованою державою. Другий період (від 1654 р. до 1700 р.) ознаменувався масовими викликами царським урядом українських церковних діячів до Російської централізованої держави (особливо, на архієрейські кафедри). Третій період (від 1700 р. до 1762 р.) характеризується суперечливими тенденціями в українсько-московських взаємозв'язках. Російський цар Петро I віддавав перевагу українцям, у порівнянні з росіянами: «заявили себе, подібно патріарху Адріану, і незначною освіченістю, і малою гостротою думки, і відсутністю волі» [481, с.789]. На незначний час зменшення українського впливу за Петра I відбулось після поразки І. Мазепи та після нього

при фактичних правителях Російської імперії – остзейських німцях Мініху та Біроні, а пізніше – його посилення при імператриці Єлизаветі Петрівні. Прихід до влади Катерини II різко послабив українські впливи на російську політику, культуру, церкву, освіту, і заклав діаметрально протилежні тенденції.

К. В. Харлампівич визначив, що надзвичайно важливими чинниками, які визначили спрямування українсько-російських політичних та культурних процесів були: 1) політичне об'єднання Великого князівства Литовського з Королівством Польським в єдину державу Річ Посполиту, коли більшість українських земель відійшла переважно до Польщі, а білоруські (та українське Полісся) залишилися під Литвою. Це створило якісно нову ситуацію не лише в Україні, але й у всій Східній Європі, тому що з XVI ст. Польща стала оплотом агресивної європейської контрреформації, яка сформувалася в Європі під час запеклої боротьби католицизму з протестантизмом; 2) Берестейська церковна унія спричинила розкол Київської митрополії. Противники унії опинилися поза законом у своїй державі; 3) отримання у 1589 р. московською церквою автокефалії у формі патріархату. Після цього суттєво змінився зовнішній вектор в церковному житті Східної Європи. Константинополь дедалі більше втрачав роль головного центра православ'я, водночас зростав вплив Москви – молодого патріаршого центру, який поступово набирав нових сил та авторитету, опираючись на військово-політичний потенціал централізованої московської держави.

Другу половину XVII ст. К. В. Харлампівич визначив як час зростання впливу українського просвітництва на суспільство Російської централізованої держави. Цьому передувала широка культурна діяльність князя К. Острозького, який заснував в Острозі значний культурно-освітній центр і, разом з Іваном Федоровим, котрий утік на Волинь з Москви, видрукував там знамениту «Острозьку Біблію». Цей випадок був не поодиноким, бо з Москви сюди ж втекли князь А. Курбський з великою кількістю вірних йому людей, ігумен Артемій та низка інших політичних і церковних діячів, незгодних з жорстокою авторитарною політикою московського царя Івана IV Грозного.

В українських, білоруських та литовських землях на теренах Речі Посполитої виникла широка мережа друкарень. Російська централізована держава гостро потребувала не лише освічених людей, але й теологічної літератури, яка у великих кількостях видавалася на українських та білоруських землях в складі Речі Посполитої. На думку К. В. Харлампівича, на шляху використання московською церквою цієї літератури і богословських кадрів стояла підозра, а інколи і вороже ставлення до інших православних церков, зокрема, до української і грецької як начебто заражених «латинством». У 20-х рр. XVII ст. книги «литовського друку», тобто видані в Речі Посполитій, зазнавали переслідувань, було заборонено читати їх і тримати у себе, бо вони нібито містили в собі «латинські ересі». Православних вихідців із Речі Посполитої (тобто українців та білорусів) навіть перехрещували. Таким же підозрілим було ставлення і до греків. До Російської централізованої держави книги українського та білоруського друку потрапляли через численних вихідців, прохачів милостині, через московітських купців, що купували їх як крам для торгівлі та безпосередньо презентувались самими видавцями: «Архимандрит Захарий Копистенський і митрополит Іов Борецький висилали деякі з лаврських видань в подарунок московському царю і патріарху з нарочитим посольством: напр., в р. 1625 таким послом від митр. Іова був відомий вчений мовознавець (відома його праця «Лексикон славеноросскій і імен толкование») і «книго-печатний майстер» ієромонах Памво Беринда» [633, с.246]. Безпосередній контакт з живими людьми та знайомство з книгами українського та білоруського друку змушували московських інтелектуалів звернути свої погляди до православного Києва. Але в Москві не були готовими розділити точку зору українських науковців: «Зокрема обурювалися духовні представники московського суспільства, коли в 1627 році прибув до Москви один з найвизначніших представників «київської науки» – Лаврентій Зизаній, який, у своєму «Великому Катехизисі», для пояснення планетарної системи, впровадив звірине коло. Прислуховуючись до його нового вчення про всевіт, москвичі казали: «Зірки рухаються не звірами, а ангелами Божими..., по своєму

розуміючи нове вчення та захищаючи старе» [686, с.19]. Захист московським духовенством, включно з патріархом Никоном, старих звичаїв був спричинений малограмотністю церковних ієрархів Російської централізованої держави. Як повідомляв К. В. Харлампівич, в Москві у 1627 р. з'явилося «Учительне Євангеліє» Кирила Транквіліона-Ставровецького [686, с.108]. Спочатку оцінити його з богословської точки зору патріарх доручив ігуменові Никітського монастиря Афанасію, а потім оцінка цього твору була доручена двом московським книжникам – богоявленському ігумену Іллі та соборному ключарю Івану Шевелю, які не знали мови, на якій було написано книгу. Негативний відгук Іллі та Івана визначив сумну долю «Учительного Євангелія». Наприкінці 1627 р. від імені царя Михайла Федоровича всім воєводам була розіслана грамота, з наказом спалити твори Транквіліона, адже вони містять ересь. У самій Москві було спалено 60 примірників: «примірники якого наказано було в 1627 р. всенародно «на пожарах спалити, щоб ересь і смута в світі не була», після чого вийшли накази московського уряду р. 1627 і 1628 із заборonoю купувати і продавати книги «литовської печаті» [633, с.247].

Це свідчить, що книга Лаврентія Зизанія «Великий Катехизис» і Кирила Транквіліона «Учительне Євангеліє» були піддані знищенню через московське невігластво та закостенілість релігійної, наукової та політичної думки серед провідних верств. У Московському царстві духовенство послуговувалося творіннями святих отців IV-X століть, будь-які відмінності у вченні, сприймалися як не православні, «латинські» – тобто єретичні.

Такі заходи з боку московської влади не зменшили потоку православних біженців, які тікали від переслідувань уряду Речі Посполитої. К. В. Харлампівич вказував, що ставлення до українців у Москві змінилось після того, як українські козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним в складі армії Речі Посполитої брали активну участь у військовому поході проти Російської централізованої держави. Вчений дає досить розлогий список українських ченців та білого духовенства, які перебралися до Російської централізованої держави від 1623 по 1653 рр. включно [480, с.30–31, 58]. Серед

них були і відомі в Москві церковні півчі, які стали новим чинником українського впливу на релігійне життя Російської централізованої держави, що тривав понад сотню років. Рятуючись від репресій польської влади після низки козацьких повстань, в Російську централізовану державу на незаселені північно-східні терени масово втікало як мирне населення, так і ченці. Зокрема в 1638 р. до Брянського та Путивльського воєвод зверталися із проханням про захист ченці Лубенського Мгарського, Прилуцького Густинського та черниці Лебединського (поблизу Прилук) Покровського жіночого монастирів [480, с.54]. К. В. Харлампівич пояснював, що: «Втеча густинських ченців і ладинських черниць була результатом угоди ігумена Василя і Мефодія з Мгарським лубенським настоятелем Калістратом, який перед тим був заарештований з декількома ченцями і осуджений в польському таборі за звинуваченням у злочинних стосунках з козаками» [480, с.55]. К. В. Харлампівич дає детальні списки українського чорного та білого духовенства, а також наводить перелік прохачів милостині на церковні потреби, які відвідували Москву (з 1622 по 1653 рр.). У той же час він згадує низку великоросів, які зупинялися в українських монастирях та відвідували Київ з його численними монастирями як прочани: «Особливо цінні для культурних взаємовідносин і церковного впливу явища другого роду – постригу або переходи ченців – великоросів в південні обителі, які почастишали в першій половині XVII ст.» [480, с.75].

К. В. Харлампівич стверджував, що патріарх Філарет (Нікітіч) був привітний до українських прибульців: «Людина державного розуму, Філарет не міг потім не бачити, наскільки корисні переходи в Москву освічених західноросів» [675, с.21]. Хоча саме за правління цього патріарха, постановою від 16 грудня 1620 р., було прийняте рішення про перехрещення православних українців і білоросів: «вирішено було піддавати новому хрещенню і тих православних західноросів, які при розпитуванні скажуть, що хоча в своїй землі хрещені в християнську віру грецького закону, але не в три занурення, а через обливання» [675, с.22]. Варто зазначити, що вимога перехрещування зовсім не

була проявом національної антипатії з боку московитів. Вона стосувалися не тільки українців чи білорусів, але й греків, південних слов'ян, волохів та самих московитів, які побували у польському чи татарському полоні. Це означає, що патріарх Філарет з недовірою ставився не тільки до українців і білорусів, але й до інших націй, підозрюючи їх в прихильності до католицтва. Крім того, цензурі підлягали усі православні книги, надруковані в Речі Посполитій.

К. В. Харлампівич докладно проаналізував причини, які призвели до зростання прихильності тодішніх православних українців та білорусів до Московської держави, зупинився на певних симпатіях князя К. Острозького та київських митрополитів Іова Борецького, Захарії Копистенського та Петра Могили до московського православ'я як союзника одновірців Речі Посполитої. Маємо визнати, що думка Костянтина Васильовича щодо позиції митрополита Іова Борецького у відносинах з Московією є безпідставною. Вчений був переконаний, що «митрополит Іов виступав як людина, яка ясно усвідомлює чергові найбільші завдання московської політики, як старанний провідник в свідомість московського уряду ідеї національного і церковного об'єднання і як агент по виконанню політичних доручень цього уряду» [480, с.27]. Митрополит Іов дійсно вів перемовини про отримання підданства Російської централізованої держави, але зовсім не був тим, ким описав його К. В. Харлампівич. Віталій Ейнгорн дослідив причини, які спонукали митрополита Іова звернутися до Російської централізованої держави. Зокрема, це сталося через те, що він та увесь єпископат відновленої в 1620 р. православної ієрархії були зовсім не схожі на владик, які очолювали Київську митрополію. Ті були за походження шляхтичами та отримували духовні посади від короля, а представники відновленої церковної ієрархії були благочестивими ченцями, вибраними народом: «Київським митрополитом став тепер не знатний шляхтич, а лиш недавній бідний, пресвітер храму Воскресіння в Києві, єпископами стали вчені і благочестиві монахи» [645, с.20]. Саме за святительства митрополита Іова Борецького запорозьке козацтво стало на захист православної віри та єпископату. Підтримана військовою силою, відновлена православна ієрархія

відтоді продовжувала підтримувати відносини з Москвою, які набули партнерського характеру.

Не можна також погодитись з твердженням К. В. Харлампівича щодо іншого київського митрополита Петра Могили. Він полемізував з іншими дослідниками, які вбачали в митрополиті Петрі представника польської культури, прихильника громадського та політичного устрою Речі Посполитої. К. В. Харлампівич доводив, що митрополит Петро Могила симпатизував Московському царству [480, с.50]. Порівнюючи з попередниками, ставлення митрополита Петра Могили було діаметрально протилежним. Він не тільки не збирався шукати прихистку в Російській централізованій державі, але й публічно визнавав, що: «в Московській державі панують свавілля і жорстокість» [645, с.24]. Тому такі твердження Костянтина Васильовича суперечать його власним принципам, серед яких положення про те, що думку треба засновувати на великій кількості фактів. Дійсно, митрополит Петро пропонував царю відкрити в Москві школу, але цей випадок мав розглядатись К. В. Харлампівичем не як дрейфування до Російської централізованої держави, а як місіонерський акт поширення просвіти. Так, зокрема 3 квітня 1640 р., через намісника митрополита, архімандрита Ігнатія Оксеновича-Старушича, митрополит Петро Могила звернувся до царя: «зволив цар казною своєю монастир впорядкувати в Москві, в якому б старці й братія спільножитнього Київського братського монастиря живучи, Бога молячи за здоров'я царської родини та дітей боярських і простого чину грамоти грецької і слов'янської вчили» [633, с.248]. К. В. Харлампівич стверджує, що в 1640-і рр. твори українських авторів починають друкуватися в Москві.

Започатковуючи реформи, московський уряд був поставлений перед необхідністю використовувати науковий, літературний та ідейний потенціал українців, тому московська влада змінила до них своє ставлення: «В 1648 р. вже сам московський уряд звернувся до київських вчених із закликом на науково-педагогічну службу» [480, с.117]. 14 травня 1649 року московський цар Олексій Михайлович звернувся до Київського митрополита Сільвестра Косова з

пропозицією відправити з Києва в Москву для перекладу Біблії Арсенія і Дамаскіна Птицьких. Сільвестр Косів згодився на пропозицію московського царя, митрополитом були направлені викладач риторики ієромонах Феодосій Баєвський та молодші викладачі колеґії Єпіфаній Славенецький та Арсеній Сатановський: «з числа вчителів посилаються Арсеній і Єпіфаній – «до всякого служіння, в якому царська величність повелить собі служити», і Феодосій – з молебним проханням» [480, с.120-121].

Українські та грецькі вчені ченці дедалі частіше залучалися до перекладацької та літературної роботи, а також до організації шкіл і викладання в них. Визнання авторитету українських та грецьких богословів у питаннях віровчення вело до перегляду традиційних уявлень про переваги московського православ'я, що не могло пройти безболісно для самої церкви. Консервативно налаштовані кола духовенства вбачали в цих заходах, особливо в схоластичній освіті, небезпеку проникнення «латинства». Російський сенатор М. М. Щербатов часів Катерини II писав, що в середині XVII ст. при царському дворі з'явилося двісті чоловік «латинян», які добре знали грецьку філософію [791, с.17]. Суперечки, які виникли у зв'язку з цим всередині самої церкви, особливо загострилися під час проведення церковно-обрядової реформи Никона і суттєво ускладнили і без того нелегке становище церкви. Свідченням цього є розлога двотомна праця професора МДА та член-кореспондента ІАН М. Ф. Каптерєва «Патриарх Никон и цар Алексей Михайлович». Зокрема, М. Ф. Каптерєв стверджував, що з появою в Москві українців, цар Олексій Михайлович почав усувати з царського двору впливових архієреїв, що належали до московської церковної традиції [675, с.177]. Отже, твердження К. В. Харлампівича щодо протистояння серед московської еліти були загальноновизнаними. Звісно, такі заходи царської влади змусили консервативну частину вельмож і архієреїв піти на відкриту конфронтацію проти київських діячів.

Слід зазначити, що київських інтелектуалів від московських відрізняли дві головні засади: 1) знання європейських мов (грецької, латини, польської та

ін.), 2) відсутність релігійного фанатизму, готовність і вміння вести релігійну полеміку з католиками та протестантами (до цього вони звикли в умовах релігійної ситуації в багатонаціональній та багатоконфесійній Речі Посполитій). Лише ці якості, попри те, що київські інтелектуали були переконаними борцями за православ'я, робили їх ледь не еретиками в очах неосвічених московських ортодоксів. Великі підозри у московських фанатиків виникали навіть через володіння іноземними мовами, особливо латинською, тому що «латинство» традиційно вважалося найбільшим обманом з усіх, які загрожували православію.

Масово переселяючись в Російську централізовану державу, українці принесли з собою нові поняття, погляди, звички, і все це, зазвичай, відображали у своїй діяльності. Українські книги широко використовувалися у Московському царстві: читали їх рядові священики і високопоставлені єпископи, купці і дворяни, бояри і князі, царі і прості грамотні люди: «Через відносини малоросійського духовенства з московським урядом українська література отримала в другій половині шістдесятих років XVII ст. щедрого покровителя в особі великого государя. З іншого боку, представники малоросійського духовенства, приїжджаючи в Москву, привозили з собою свої твори і поширювали їх з дозволу уряду серед московського суспільства» [645, с.368]. Популярними в Росії були публіцистичний твір Лазаря Барановича «Меч духовний»: «представляв собою об'ємний том в 900 з гаком сторінок з безліччю малюнків, які ілюструють текст, і з досить майстерно виконаною «Фортою» на честь царя Олексія Михайловича» [645, с.354].

Через українців нові погляди поширилися та проникли в законодавчу сферу московського суспільства. Як зазначав К. В. Харлампівич, порівнюючи з попереднім періодом, роль українських сил в Московському царстві істотно посилилася в другій половині XVII ст. Особливо значні зміни в Московському царстві відбулись під впливом видатних представників Києво-Могилянського колегіуму – Єпіфанія Славинецького та Симеона Полоцького: «Здавня проживали в столиці найвизначніші представники київської науки Єпіфаній

Славинецький і Симеон Полоцький, які зробили очевидною для уряду думку про багатостороннє значення і користь київської освіти» [480, с.375]. Це були яскраві послідовники відродженої української науки. Вони перші зустрілися з відсталою на п'ять століть московською літературою, про яку російський дослідник Ф. І. Буслаєв писав: «Російська література навіть в першій половині XVII ст. стояла на тому ж рівні, що й в XII ст.» [686, с.22].

Для розкриття проблематики українського впливу на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року потрібно було проаналізувати літературну творчість зазначених діячів. Але в першому томі монографії К. В. Харлампівич подав тільки біографії деяких з них, списки тих, хто переселився в Російську централізовану державу та умови їхньої еміграції, зазначивши, що літературний доробок буде розглянутий у другому томі дослідження.

Розглянемо діяльність видатних представників української школи та їхній вплив на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. За визначенням попередника К. В. Харлампівича, професора М. І. Костомарова, «Вихованець Києво-Могилянської колегії, Єпіфаній завершив свою освіту за кордоном, а потім був викладачем в тій же київській колегії, де вчився сам. Важко було знайти людину, більш гідну для того, щоб відкрити собою в Москві ряд вчених. Єпіфаній мав хорошу як на свій час освіту: чудово знав грецьку та латинську мови, орієнтувався в європейським мовах; він вивчив писання св. отців і всю духовну, грецьку і латинську літератури, гарно знав історію і церковну археологію. Він був спокійного характеру, зосередженим, надавав перевагу усамітненому життю кабінетного вченого всяким пошукам пошестей, не терпів ніяких життєвих чвар, був всім серцем відданим науці... був, словом, одним з тих вчених, які, живучи кабінетними самітниками, працюють, одначе, не безплідно для сучасних потреб свого суспільства. Єпіфаній Славинецький вмів вживатися з усіма, нікого не дратуючи заявами про свою розумову перевагу, і своєю бездоганною чесністю отримав загальну пошану» [687, с.315]. В Чудівському монастирі при

московському Кремлі, а також в архієрейському домі в Крутицях, разом зі своїми помічниками Є. Славинецький прожив все своє життя, виконуючи завдання царя по виправленню книг. Йому допомагали земляки-українці з Києва, передусім, вчені монахи Арсеній Сатановський та Данило Птицький, а також Арсеній Грек та кілька росіян. На початковій стадії роботи на Схід було направлено Арсенія Суханова, який очолив місію по збиранню старих грецьких і слов'янських православних рукописів. Під керівництвом Єпіфанія Славинецького були відредаговані і надруковані богослужбові книги. Саме ці варіанти редакції використовуються до цього часу, і не лише в Росії, але й на православних землях слов'янського світу. До цих книг належать «Служебник» (з передмовою Є. Славинецького), «Часослов», дві «Триоди» (цвітна та пісна), «Следованная Псалтырь», «Общая Минея», «Ирмолог» [480, с.375]. В 1656 р. вийшла з друку перекладена з грецької мови книга «Новая Скрижаль», де пояснювалася літургія та інші обряди східної церкви. Були також видані наступні виправлені книги церковних законів: «Правила св. Апостол», «Правила вселенских и поместных соборов», «Номоканон», «Собрание церковных правил и византийских гражданских законов» (складене Костянтином Арменопулом) [480, с.375]. Є. Славинецький наново переклав кілька популярних в народі житій святих, відомих в перекручених попередніх перекладах – Олексія чоловіка Божого, Федора Стратілата, великомучениці Катерини, а також з латинської кілька світських книг з педагогіки, історії, географії, анатомії. Під його керівництвом було створено два словники (лексикони): «До цієї серії відносяться Лексикон греко-слов'яно-латинський, в якому дано до 7 т[исяч] слів, Філологічний словник, що пояснює слова церковні вживанням їх у батьків церкви, редагований Єпіфанієм Буквар 1657 р.» [480, с.378]. Створення цих словників стало можливим на базі видатних досягнень кївської школи інтелектуалів, зокрема знаменитого «Лексикона славянороського и имен толкование» 1627 року Памво Беринди [633, с.246].

Єпіфаній Славинецький також писав проповіді та повчання (створив їх близько 60), що було для Російської централізованої держави зовсім новим

явищем (там вважали, що проповіді можуть давати привід для вільнодумства та ересей: «Проповідей з ім'ям Славинецького дійшло до нас не менше шістдесяти» [480, с.376]. За дорученням патріарха Нікона, Є. Славинецький переклав з грецької «Повчання отцов церкви» та зачитував їх у московських храмах. За підрахунками К. В. Харлампівича перу Єпіфанія Славинецького належить близько 150 творів, написаних в Російській централізованій державі [480, с.375].

Як писав К. В. Харлампівич, Єпіфаній Славинецький був автором близько 150 книг, «у всякому разі з-під його пера вийшло близько 150 робіт» [480, с.375]. Він переклав твір Еразма Роттердамського «De civilitate morum puerilium». У переробленому вигляді книга була опублікована під назвою «Гражданство обычаев детских» [480, с.378]. Цей твір став одним з найбільш значних в Московському царстві XVII ст. у галузі з педагогіки. У ньому містилися правила поведінки в школі та особистої гігієни. Трактат рекомендував розвивати у дітей скромність, доброзичливість, любов до музики та співу, засуджував азартні ігри, але закликав виховувати дітей через рухливі ігри та працю. Усі 165 питань та відповідей, з яких складалася книга, мали багато прикладів із життя людей та тварин, написаних з гумором. Великою мрією Єпіфанія Славинецького був новий переклад Біблії, але цю велетенську роботу йому здійснити не вдалося. Натомість в 1663 р. була передрукована Острозька Біблія з незначними виправленнями у тексті. У 1674 р. церковний собор, в якому брав участь цар Олексій Михайлович, доручив Є. Славинецькому зробити новий переклад Біблії, але смерть великого українського подвижника, яка настала 19 листопада 1675 р., не дала реалізувати ці плани: «но до своей смерти Епифаний успел перевести только Новый Завет и Пятикнижие Моисеево и то вчернь» [480, с.376]. Єпіфаній Славинецький віддав 26 плідних років свого життя справі підйому освіти і культури в Московському царстві, назавжди вписавши своє ім'я в історію українсько-російських взаємовпливів.

Велику роль у культурно-освітньому житті Російської централізованої держави другої половини XVII ст. відіграв Симеон Полоцький. К. В. Харлампівич встановив, що С. Полоцький мав значний вплив у Московському царстві після Є. Плетенецького: «Впливовішим виявився в Москві молодший сучасник Славинецького – Симеон Полоцький, частково в силу більшої жвавості характеру, більшою товарищесті і запобігання перед сильними людьми, а почасти по більшій різноманітності талантів» [480, с.379]. Після навчання в Києво-Могилянському колегіумі (1637–1651 рр.) та Віленській єзуїтській колегії (1651–1653 рр.) він викладав в Полоцькій Богоявленській братській школі (1656–1663 рр.), а в 1656 р. прийняв чернецтво під іменем Симеон [633, с.254]. В 1660 р. Симеон вперше приїздить до Москви і звертає на себе увагу читанням віршів «Стихов краесогласных» перед царською сім'єю в Кремлі.¹²⁸ Потім він повертається до Полоцька, а липні 1663 р. знову їде до Москви, де його разом із супроводом розміщують у Спаському монастирі за іконними рядами [480, с.379–380]. Там він викладав латину та граматику (грецької мови він не знав зовсім) у державній Заіконоспаській школі, заснованій ним у 1664 р. Перші випускники його школи пішли на дипломатичну роботу, їх у 1668 р. разом з боярином А. Л. Ордином-Нащокіним направили з дипломатичною місією до Курляндії.¹²⁹ Виконуючи доручення царя, Симеон Полоцький у 1669 р. передав школу своєму учневі і послідовнику Сильвестру Медведєву: «Уже сучасники відзначали ступінь впливу Полоцького на Медведєва, коли називали останнього «учнем і спадкоємцем» першого, одnodумцем з ним в науках» [480, с.382]. Прозахідно орієнтованій групі, представленій переважно вихідцями з української та білоруської Речі Посполитої, протистояло прогрещке угруповання на чолі з московським патріархом Іоакимом (Савеловим).

---

¹²⁸ «Ще під час свого приїзду до Москви в 1660 р. він виявив здатність писати з різних нагод вірші, хоча важкі за формою, але приємні по вкладеним в них думках і почуттях і адресовані багатьом членам царського дому» [480, с.386].

¹²⁹ «Це були Сенько Медведєв, Ілля і Семен Казанці і малорос Василь Репській. Школа ця припинила своє існування із висилкою в травні 1668 року в Курляндію її учнів для практики до дипломатичної діяльності під час мирних переговорів (в якості перекладачів)» [480, с.381].

На часі постало питання про заснування вищого навчального закладу. Симеон Полоцький переконав свого учня, царя Федора Олексійовича, започаткувати в Москві вищу школу та отримав від нього «повеління» написати статут школи: «відомо, що Симеону було доручено государем складання загального плану цього училища» [480, с.398]. Найбільш вірогідно, що Симеон Полоцький не встиг написати «Академические привилегии», які були свого роду описовим попереднім варіантом статуту майбутньої академії і визначали її права, – їх автором був його учень Сільвестр Медведєв [480, с.398]. Відповідно до цього документу в академії повинні були викладати не лише церковні, але й світські науки, планувалося вивчення слов'янської, грецької, латинської, польської мов, граматики, поетики, риторики, діалектики, філософії, богослів'я. Відповідальні державні пости в майбутньому мали право займати лише випускники академії, можливість вступу до якої була доступна всім охочим але, звичайно, лише православного віросповідання [773, с.22]. Ідея цього програмного документа, на основі якого була заснована Московська духовна академія – перший вищий навчальний заклад в Московському царстві, – належить саме Симеону Полоцькому.

Слов'яно-греко-латинська духовна академія створювалася на базі школи Заіконоспаського монастиря в Китай-городі, заснованої Симеоном Полоцьким. Вона почала функціонувати лише у жовтні 1687 р. [480, с.398]. Її очолили греки – брати Сафроній та Іоанікій Ліхуди, які закінчили Падуанський університет в Італії, тобто отримали класичну західно-європейську освіту: «Зроблено було два кроки до того, щоб підсилити перевагу грецького напрямку, – в запрошенні для відкриття академії греків – братів Ліхудів» [480, с.403]. Строкатим був і національний склад учнів. Окрім росіян, тут були українці та білоруси, вихідці з Речі Посполитої (в документах вони названі поляками та литовцями), татари (звичайно, хрещені), молдавани, грузини та греки. У 1694 р. брати Ліхуди змушені були покинути академію, але сам заклад продовжував успішно працювати впродовж XVIII ст., причому в її стінах викладало і навчалось багато вихідців з України. Окрім того, Симеон

Полоцький увійшов до історії як відомий поет, драматург, богослов, публіцист. До нас дійшов складений ним у 1648 р. конспект теорії поезії, курс якої він вивчав у Києво-Могилянській колегії, а також перший відомий вірш, написаний польською мовою [480, с.390]. В 1666 р., в присутності царя та східних патріархів – Паїсія Александрійського та Макарія Антіохійського, відбувся суд над патріархом Никоном (офіційно його звинуватили в зазіханні на верховенство церковної влади над царською та самовільному залишенні престолу) [633, с.255]. Складання програмних документів собору було доручено саме Симеону Полоцькому. З 1667 р., коли царевичу Олексію виповнилося 13 років, його урочисто було названо спадкоємцем престолу, а С. Полоцького – учителем царевича та інших дітей царя Олексія – царівну Софію та царевича Федора [480, с.382].

Як перший (і на той час єдиний) придворний поет, Симеон Полоцький «був піонером на Московщині й сценічних вистав, чи театру, у формі тодішньої духовної драми» [633, с.255]. За наказом патріарха Йосифа в 1667 р. вийшла друком книга Симеона Полоцького «Жезл правления» [480, с.385], а в 1670 р. великий богословський трактат «Венец веры католическия» [480, с.392]. Він зарекомендував себе як майстерний проповідник, видав дві книги своїх проповідей – «Обед душевный» та «Вечеря душевная» [480, с.388], в яких відчувається вплив Єпіфанія Славинецького, зробив поетичний переклад Псалтиря («Псалтырь рифмотворная», пізніше – улюблена книга М. Ломоносова), написав збірки релігійно-алегоричних поезій «Вертоград многоценный», «Рифмологион» (панегірична поезія), твори «Глас» (на смерть царя Олексія Михайловича) та «Гусль доброголасная» (поздоровлення царю Федору Олексійовичу зі сходженням на престол 18 червня 1676 р.) [480, с.391].

Окрім того, він є автором «Комидии притчи о блудном сыне» та «О Навходоносере царе, о теле злате, и о трех отроцех, в печи не сожженных» – перших московитських п'єс, написаних в 1670-і рр. [633, с.255]. З рукописного насліддя Симеона Полоцького збереглися повний і короткий Катехизис (датований 1671 р.) [687, с.160].

Будучи надзвичайно продуктивним у творчості та маючи величезний вплив при царському дворі після сходження на престол свого вихованця Федора Олексійовича (1676 р.), Симеон Полоцький звертається до царя з проханням відкрити для видання власних творів ще однієї друкарні. У 1678 р. на другому поверсі царського двору була заснована нова, так звана «Верхня», друкарня, яка єдина мала право друкувати книги без попередньої цензури патріарха. Першою друкованою книгою цієї типографії був «Букварь языка словенска», який вийшов 1678 р. і призначався для семилітнього царевича Петра I (хоча наклад книги був значний і розійшовся далеко за межі царського палацу). У цій же друкарні С. Полоцький незадовго до своєї смерті видав і «Тестамент» – книгу повчальних бесід імператора Василя Македонянина з його сином Левом Філософом, а також «Повесть о Варлааме и Иоасафе» (вийшла вже після смерті Полоцького, який підготував її до друку) – духовний роман з елементами моралізаторства та «Книга пастырского попечения» [480, с.393]. Окрім того, Симеон Полоцький зробив свій внесок і в розвиток російської педагогіки. Педагоги тієї доби приділяли особливу увагу моральному вихованню учнів, тому не дивно, що думками щодо цього питання пронизані практично усі твори Симеона Полоцького, зокрема «Книга вопросом и ответом, иже во юнотчи сущим, зело потребни суть» (1677 р.), «Обед душевный» (1682 р.), «Вечеря душевная» (1683 р.) [480, с.388].

Справу Єпіфанія Славинецького та Симеона Полоцького в Московському царстві продовжили видатні українці – Дмитрій Ростовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович. Дмитро Ростовський був одним з найпродуктивніших письменників кінця XVII – початку XVIII ст. Митрополит Дмитро Туптало був автором низки відомих творів: 1) «Читїї Мінеї або життя святих, в 12-ти місяцях»; 2) «Алфавіт духовний або морально-повчальні повідомлення по алфавіту»; 3) «Розгляд про розкольників Бринської віри, про їх вчення і справи, в 3-х частинах»; 4) «Літопис келейний»; 5) «Повчальні слова, богословські роздуми»; 5) «Запитання і відповіді про віру»; 6) «Дзеркало православного ісповідання» [686, с.28]. Водночас, останні дві мали надзвичайно

велике значення для Московської церкви, зокрема в боротьбі з старообрядцями. Митрополит Стефан Яворський був одним з найосвіченіших українських діячів Російської централізованої держави. З особою патріаршого намісника, вихованця Києво-Могилянського колегіуму, митрополита Стефана Яворського пов'язані докорінні зміни в Слов'яно-греко-латинській академії. У 1701 р. московський цар Петро I призначив митрополита Стефана проректором Московської академії. Виконуючи наказ царя, Стефан Яворський реформував навчальний процес у Московській академії на зразок Києво-Могилянської академії [608, с.31–118]. Видатний проповідник, митрополит Стефан у промовах підтримував реформи царя Петра I щодо поширення освіти, розвитку промисловості, реорганізації армії. Стефан Яворський був автором літературних, філософських і теологічних праць. Його твори, зокрема «О Пресвятой Троице», «О церкви», «Камень веры», відіграли помітну роль в релігійному і культурному житті Російської централізованої держави до двадцятих років XVIII ст. [686, с.29].

К. В. Харлампівич констатував, що значна частина українських архієреїв приймали активну участь у реформуванні Російської централізованої держави та називав Феофана Прокоповича помічником реформ царя Петра I.¹³⁰ Митрополит Феофан Прокопович був сподвижником царя у реформі православної церкви, був першим членом Св. Синоду і фактично очолював церковне управління: «через його руки проходили, ним складалися або принаймні редагувалися всі найважливіші законодавчі пам'ятники, що стосуються церковного управління» [480, с.469]. Крім того, митрополит Феофан був одним із засновників РАН. Його перу належать праці «Апостольская география», «Короткая книга обучения отроков», «Духовный регламент» [633, с.120].

---

¹³⁰ «Відомий цілий ряд архієреїв-малоросів, що служили Петру і його справі не зі страху, не для користі, а по щирому переконанні в корисності та необхідності його реформ для Росії і навіть для церкви. Звичайно, в їх ряду на першому місці стояв Феофан Прокопович» [480, с.468–469].

Докторська дисертація не вичерпувала проблему в усій її повноті, тому К. В. Харлампівич зібрався продовжувати дослідження. У процесі роботи над I томом «Малороссийского влияния» автор зібрав чимало додаткового матеріалу, що дало йому змогу вже тоді запланувати продовження цієї монографії.¹³¹ У II томі К. В. Харлампівич планував подати огляд літературної та наукової діяльності українців, що працювали в галузі освіти, зокрема, таких визначних діячів, як Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович та багатьох інших менш відомих наших співвітчизників. III том дослідження, за задумом автора, мав підсумувати всю працю і присвячуватися розгляду церковно-адміністративного, місіонерського, догматичного та наукового впливу українців на всі сфери культурного, освітнього та духовного життя в Росії [133, арк.11–11 зв.]. Для продовження збору архівних матеріалів К. В. Харлампівич використав ще одне літнє відрядження в архіви Москви та Санкт-Петербурга¹³².

Перша світова війна, жовтневий переворот і громадянська війна, а потім – ув'язнення і заслання, завадили планам вченого. Навіть у важкі часи голоду на Поволжі вчений не залишав думки про продовження написання II і III томів «Малороссийского влияния» та звертався до наукового відділу Народного комісаріату освіти з проханням, про виділення субсидії для подальшої архівної роботи над третім том дослідження.¹³³

---

¹³¹ «II-й том мого “Малороссийского влияния” міг би через рік бути зданий в друкарню, якби приступити до роботи з колишньою енергією. Енергія ж ослабла у мене і тому, що природно було відпочити після напруги, і тому, що я чекав появи відгуків, Вашого і інших близьких до моєї теми дослідників, щоб вести подальшу роботу в міркуванні з їх вказівками. Навіщо, наприклад, я став би займатися бібліографією праць Іоасафа Хотунцевського, якби мені довели, що він – великорос?» [99, арк.1].

¹³² «Перебуваю у відрядженні з науковою метою в Москві і Санкт-Петербурзі, на час з 15 червня по 1 серпня 1914 року, із збереженням заробітної плати» [144, арк.121 зв.–122].

¹³³ «Кілька років тому я приступив до виконання великої історичної роботи – виявлення впливу малоросійської культури на великоруську. Том другий, для якого вже зібрано значний матеріал, чекає редакторської обробки. Він присвячений греко-латинським працям письменників-малоросів у Великоросії. У числі цих письменників Єпіфаній Славенецький, Симеон Полоцький, Димитрій Ростовський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович. Матеріал для другого тому майже весь виданий, потрібно буде ще раз поїхати в Москву для доповнення його даними з рукописів, що надійшли в московські архіви, бібліотеки, музеї. Попутно буду підшукувати матеріал для третього тому дослідження, що підводить підсумки

Вихід на початку 1914 р. першого тому трилогії «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» став помітним явищем в науковому середовищі українських та російських істориків. Крім офіційних відгуків П. М. Жуковича в «Христианском чтении» та «Библиографической летописи» [296], і Б. В. Титлінова в «Христианском чтении» [325], в періодиці з'явилися відгуки С. В. Ркліцького в «Украинской жизни» [315], С. Т. Голубєва в «Церковных ведомостях» [292], священника Є. Ф. Сосунцова в «Известиях по Казанской епархии» [324], відгук без автора в «Русском архиве» [285], відгук редактора в «Церковных ведомостях» [314], під криптонімом «С» в «Историческом вестнике» [319], М. П. Василенка в журналі «Голос минувшего: журнал истории и истории литературы» [291].

П. М. Жукович зауважував, що в книзі К. В. Харлампівича досліджена зовнішня сторона українського впливу на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року, подано список діячів, без якого неможливо дослідити прояви цього впливу. Офіційний рецензент висловився про невідповідність терміну «малороссийское влияние», оскільки сам К. В. Харлампівич писав, що серед діячів, які працювали в Московському царстві, були й білоруси.¹³⁴ Рецензент визнавав, що К. В. Харлампівич вперше в історичні науки поставив за мету дослідити кількісний склад українських діячів в Московському царстві та Російській імперії.¹³⁵ П. М. Жукович звернув увагу на велику кількість імен і прізвищ в списку діячів, які були внесені К. В. Харлампівичем для загальної статистики.¹³⁶ Проте треба визнати слушним його зауваження щодо не зовсім коректної назви книги. Найбільш відповідною могла бути назва «українсько-

---

роботи малоросів у всіх сферах культурної роботи в Великоросії. Я прошу науковий відділ допомогти мені в здійсненні задуманої мною роботи видачею субсидії» [133, арк.11].

¹³⁴ «З пояснень автора про встановлення ним чисельного складу носіїв малоросійського впливу в Великоросії дізнаємося ще, що в цей склад він увів і білорусів» [299, с.267].

¹³⁵ «Автор перший поставив собі за мету і, наскільки це можливо було за станом історичних джерел, досяг мети – дав повний перелік західноросів, які прибули в XVI-XVIII ст. в Великоросію з тими чи іншими культурними завданнями» [299, с.285].

¹³⁶ «Звичайно, щодо багатьох сотень західноросів, які потрапили до переліків, йому довелося обмежитися простим констатуванням факту перебування їх на великоруської території в той чи інший момент» [299, с.286].

білоруські впливи». Не оминув рецензент і слабкого місця дисертації К. В. Харлампівича – переобтяженості книги великою кількістю невідомих діячів.

Б. В. Тітлінов підкреслив, що К. В. Харлампівич переконливо довів незаперечний факт потужного українського впливу на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року.¹³⁷ Б. В. Тітлінов ставив авторові запитання щодо розділення біографій діячів з їхнім творчим наробком: «але видається незрозумілим, чому автор ізолює матеріал першого тому від передбачуваного другого. Але щоб мати поняття про їхнє значення, про характер і силу можливого їх впливу, необхідно познайомитися з їх духовним багажем, виразом якого служать перш за все їх літературні твори» [325, с.293]. Рецензент вважав, що розподіл К. В. Харлампівичем монографії на три частини був не на користь самого дослідження. Він доводив своє твердження наступними аргументами: «Назва праці зобов'язує спрямовувати увагу в цю сторону, і вся «підготовча робота» виправдовується єдиними законними науковими вимогами: позитивно, документально обґрунтувати церковно-культурні результати малоросійського впливу шляхом з'ясування особистості, якостей і культурного розвитку малоросійських діячів» [325, с.294]. Б. В. Тітлінов вважав, що для з'ясування індивідуального впливу українських діячів треба дослідити культурне середовище, з якого вони походили: «Герої історії своїми справами кажуть, що вони дали, що вони могли дати. Але "статисти" історії самі не кажуть: їх роль пояснюють лиш загальні фактори історичного життя, на тлі яких вони з'являються» [325, с.295], і констатував, що в роботі відомості про культурне середовище відсутні: «Ось питання, які цілком законно входять в рамки дослідження К. В. Харлампівича в першій же його частині. Але автор цих питань не ставить і на них не відповідає» [325, с.295]. З огляду на свої твердження, рецензент зробив висновок, що через відсутність відповідей на ці запитання значна частина

---

¹³⁷ «Малороси принесли в Москву вперше систематичну освіту, і хоча у них намагалися оскаржувати цю честь греки, але одиниці останніх потонули в набагато більш потужному струмені малоросійського впливу» [325, с.288].

матеріалів опублікованого першого тому втрачає стосунок до мети дослідження. Б. В. Тітлінов не заперечував, що вони будуть мати цінність самі собою, але у контексті виконання безпосередніх завдань дослідження ці матеріали стануть зайвими, якщо автор, опираючись на них, не доопрацює роботу відповідно до поданих рецензентом рекомендацій і не включить отримані результати до третього тому. Застереження Б. В. Тітлінова виявилось для К. В. Харлампівича пророчим: «Про що особливо доведеться пошкодувати, якщо енергії автора не дістане для повного завершення твору, або якщо обставини завадять йому виконати свій план в повному обсязі» [325, с.295].

Член Полтавської губернської вченої архівної ради С. В. Рклицький у своєму відгуку висловив подив щодо того, що К. В. Харлампівич не вказав прізвищ вчених, які звинувачували українських діячів XVI–XVIII ст. у Московському царстві та Російській імперії: «Хто ці вчені? Де докази цих звинувачень?» [315, с.109]. Тим паче, що саме ці звинувачення спонукали Костянтина Харлампівича до написання монографії: «Наявність цих та подібних звинувачень на адресу малоросів – церковних діячів XV–XVIII ст., при відсутності в літературі вичерпної відповіді, спонукали нас до праці» [480, с.V]. С. В. Рклицький пояснював, що бажано було б К. Харлампівичу вказувати на висновки вчених, які звинувачували українських діячів.¹³⁸ С. В. Рклицький зауважив, що К. Харлампівич уникнув вирішення питання про національну окремність українців та самобутність їхньої культури та запропонував вченому дати відповідь на ці питання в наступній публікації.¹³⁹ К. В. Харлампівич не дав відповіді С. В. Рклицькому, хоча вчений

---

¹³⁸ «Але припустимо справедливість звинувачень проти малоросів і запитаємо себе: загальна сума культурного впливу південноросів як малюється обвинувачами – «вченими XIX століття»? Врахували вони її? Підвели підсумок? Не треба забувати, що в Московії XVII століття в священники присвячують таких невігласів, що «інші і худоби пасти не вміють, не тільки людей» (Соловйов, т. III, стор. 739). І це свідчення членів собору!» [315, с.109].

¹³⁹ «На жаль, автор не дає відповіді на питання про ступінь самобутності української культури, її розвитку; не приєднується, судячи з роботи, до того чи іншого з існуючих в науці думок і з питання про національну оригінальність самих південноросів як нації. Хоча ці питання і належать, як стверджує автор, до розряду «спірних», своє ставлення, думаємо ми, до того чи іншого рішення цих «жагучих» питань професору не завадило б друковано визначити. Адже кут зору так важливий...» [315, с.110].

неодноразово публікував відповіді щодо інших рецензій на його праці. Вірогідно, що запитання С. В. Рклицького залишилося без відповіді не через заклопотаність К. В. Харлампівича, адже він очікував на конструктивні зауваження, щоб використати їх у подальшій роботі: «Я чекав появи відгуків Вашого та інших близьких до моєї теми дослідників, – писав Костянтин Васильович в листі до С. Т. Голубєва від 9 травня 1915 р., – щоб продовжувати подальшу працю, згідно з їхніми вказівками» [99, арк.1]. Найімовірніше, дослідник свідомо обійшов це ключове питання, адже визнання українців нацією суперечило імперській доктрині про «єдиний народ».

Український історик М. П. Василенко у своєму відгуку підтвердив, що в першому томі К. В. Харлампівич намагався дати вичерпний список українських і білоруських діячів, але здебільшого ці люди були маловідомі або й зовсім невідомі: «Імена їх важливі для статистики відвідин малоросами Великоросії, і не більше» [291, с.250]. М. П. Василенко критично оцінив спосіб складання списків українців, які відвідували Російську централізовану державу: «Для читача, без сумніву було б зручніш, якби автор звів усі імена за місцем виходу, за професіями, за місцем розселення і т.п.» [291, с.250]. З огляду на це, рецензент визнає, що несистематизоване складання списків у монографії буде займати багато часу для того, щоб розібратись у змісті великої кількості опублікованого матеріалу.¹⁴⁰ Водночас рецензент визнав, що перший том сам по собі має немало цінність саме через великий перелік імен і прізвищ українських діячів, які перейшли в Російську централізовану державу.¹⁴¹ Відгук М. П. Василенка засвідчує, що в своїй монографії Костянтин Васильович виклав матеріал гамузом, без аналітичного підбору найважливіших джерел, які б сприяли максимально ефективному вирішенню поставлених ним

---

¹⁴⁰ «Матеріал в його праці не відрізняється за важливістю і значенням: найважливіше стоїть поруч зі другорядним, сумнівним або навіть немаючим серйозного значення. Завдяки цьому книга захаращена. Це навряд чи принесе істотну користь п. Харлампівичу і іншим дослідникам, коли їм доведеться робити наукові висновки з зібраних автором матеріалів» [291, с.251].

¹⁴¹ «Для складання його п. Харлампівич поклав такий колосальний труд і використовував так багато матеріалу, що в майбутньому результати його роботи зі складання списку навряд чи будуть піддаватись яким-небудь суттєвим змінам» [291, с.251].

дослідницьких завдань. Книга К. В. Харлампівича дійсно перевантажена безліччю фактів, що принципово ускладнює загальний аналіз першого тому докторської дисертації вченого.

Водночас професор С. Т. Голубєв визнав самодостатність і цінність першого тому дослідження.¹⁴² С. Т. Голубєв високо оцінив монографію К. В. Харлампівича та охарактеризував її наступним чином: «Сумлінна, багаторічна, багата різними даними, хоча в значній мірі деталізована, праця проф. Харлампівича має безсумнівно наукову гідність та представляє в нашій церковно-історичній науці явище вельми приємне» [292, с.1063].

У відгуку без автора, опублікованому в «Русском архиве», найбільш лаконічно пояснено, що фактично назві докторської дисертації К. В. Харлампівича буде відповідати лише задуманий автором третій том.¹⁴³ Це свідчить про те, що книга з такою назвою не відповідала своєму змісту. Вірогідно, що у такий спосіб К. В. Харлампівич бажав привернути увагу до своєї праці, поширивши назву третього тому на увесь тритомник.

Рецензент під криптонімом «С» визнавав, що К. В. Харлампівич вивчав тему, яка вже давно потребувала ґрунтовного дослідження. Він зацентрував увагу на чисельних архівних матеріалах, використаних Костянтином Васильовичем в монографії. Віддаючи шану великій праці вченого, рецензент зауважив: «Віддаючи належне величезній працьовитості і старанності професора Харлампівича, не можна не відзначити, що в першому томі автор ще не виявив наукової творчості, яка могла б наблизити його до плеяди відомих російських церковних істориків – Голубинського, Знам'янського,

---

¹⁴² «Праця професора Харлампівича має велике наукове значення не стільки як вступ до дослідження про малоросійський вплив на великоруської церковне життя та такий, що з'ясував великий притік на північ південнорусів [...] а як взагалі робота з області церковно-історичної» [292, с.1062].

¹⁴³ «Автор взяв на себе обов'язок розробити питання про вплив малоросів-вихідців XVII і XVIII ст. на церковне життя Великоросії. Дослідження його має посісти 3-й том твору. У 2-му томі він обіцяв дати нарис науково-літературних творів цих вихідців. А в 1-му томі, що вийшов у світ він дає великий список малоросів-вихідців-архієреїв, монахів, місіонерів, перекладачів, вчителів, співочих і т.п., супроводжуючи його біографічними даними і зазначенням місця діяльності. Матеріал величезний і чудовий, з друкованих, рукописних, архівних джерел» [285, внутр. обл.].

Малишевського та інших» [319, с.636]. Він повторив слова автора про те, що перший том тільки допоміжний для двох наступних. Тому рецензент мав небезпідставні сумніви щодо завірянь К. В. Харлампівича про написання другого та третього томів дослідження та підкреслив важливість саме третього тому: «Тут перераховані лиш окремі діячі малоросійського впливу на великоруської церковне життя, але їх різнобічний культурний вплив, їх участь в культурній творчості, їх ідеї та ідеали в індивідуальному прояві і в колективному історичному будівництві ще підлягають обстеженню автора, і при тому тільки в третьому томі» [319, с.636]. Рецензент довів, що очікування наукової спільноти щодо виходу в світ монографії К. В. Харлампівича не підтвердились і що оприлюднення його висновків щодо українського впливу на суспільство Російської централізованої держави було відкладено на невизначений термін. Проте перший том монографії був визнаний добротним довідниковим посібником.

Д. І. Багалій назвав докторську монографію вченого біографічним і бібліографічним Словником українських діячів у Великоросії. Д. І. Багалій підкреслив, що головним здобутком дослідження вченого були історичні висновки про еволюцію та стадії українського впливу на Великоросію та розробка другорядних питань, пов'язаних із висвітленням цього впливу [644, с.272].

О. М. Дзюба висловила думку, що К. В. Харлампівич тенденційно, в дусі офіційної історіографії свого часу, трактував масовий вплив духовної еліти з України на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. Натомість, дослідниця посилаючись на сучасних дослідників і зокрема на Ю. В. Шевельова спростовує твердження К. В. Харлампівича та головними причинами цього явища вважає вирішальним дух місіонерства, властивий українцям, які йшли просвітити «одновірний народ» [642, с.407].

П. В. Добров, А. В. Гедь, Л. Ю. Медовкіна акцентували увагу на величезній евристичній праці К. В. Харлампівича: «Зібраний ним величезний фактичний матеріал з історії питань, які він розглядав, маса довідникової

інформації, критичний аналіз праць попередників і сучасників, ґрунтовні власні висновки К. В. Харлампівича обумовили високу оцінку монографії як сучасниками, так і нащадками» [644, с.156].

У докторській дисертації «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» К. В. Харлампівич довів істинність своєї концепції про взаємозв'язок між розвитком освіти і шкільництва в українських, білоруських, литовських землях в складі Речі Посполитої (XVI–XVII ст.) та подальшим впливом представників української науки на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. Вчений висвітлив зустріч в Російській централізованій державі двох традицій – московської, побудованої на основі східної патристики, та української, з адаптованими до православ'я елементами західної освіти. Київські вчені принесли в суспільство Російської централізованої держави нову систему освіти, що ґрунтувалася на величезному масиві раціональних знань, практику міркування, побудовану на засновках і висновках, вмінні чітко формулювати свої погляди, вести дискусію з опонентами. Вчений довів, що в Москві з ініціативи Симеона Полоцького була започаткована Слов'яно-греко-латинська академія, а реорганізацію школи у вищий учбовий заклад за зразком Острозького та Київського слов'яно-греко-латинського колегіуму, здійснив митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський. Двохсотлітнє домінування українців у життєво необхідних галузях Російської централізованої держави стало початком перетворення її з азійської деспотії на європейську імперію. Перебування українців на ключових державних і церковних посадах Російської централізованої держави упродовж двох століть сприяло запозиченню політичних, економічних, соціальних, релігійних, культурних норм Гетьманщини та застосуванню їх в суспільному житті Російської централізованої держави. Українська освіта та культура стали столичними, поклавши фундамент для розбудови російської політичної, філософської, наукової та релігійної думки. Завдяки українцям сформувалася нова московська інтелектуальна еліта, яка за формою включала в себе елементи європейського раціоналізму та освіченості, а за змістом продовжувала зберігати

азійську ментальність. За постановкою проблематики назві докторської дисертації К. В. Харлампівича «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» мав би відповідав задуманий автором третій том. Бо в третьому томі дослідження К. В. Харлампівич збирався висвітлити результати двохсотлітнього впливу українців на всі сфери інтелектуального життя суспільства Російської централізованої держави. К. В. Харлампівич мав би дати відповіді на певне коло запитань: «Який комплекс ідей принесли українці? Хто був носієм цих ідей? Які методи застосовували українці у своїй діяльності? Як на українців та їхню діяльність реагувало московське суспільство? Що українцям вдалося досягнути? Які зміни в старий московський побут, освіту, політичне та церковне життя вніс їхній світогляд?». Відповіді на ці запитання допомогли б усвідомити український вплив на всі сфери життя суспільства Російської централізованої держави. Проте К. В. Харлампівич їх не надав, натомість в першому томі він звузив рамки свого дослідження, обмежившись переліком вихідців з українських земель у Російську централізовану державу протягом двох століть. Перший том монографічного дослідження К. В. Харлампівича, підтверджений тисячами архівних одиниць збереження, докладно відтворив глибину проникнення українців у всі без винятку сфери буття суспільства Російської централізованої держави. Але сам по собі, без з'ясування головної мети дослідження, що полягала у виявленні українського впливу на московське суспільство, перелік діячів не може бути самодостатнім. План, що передбачав розподіл дослідження на три томи, від самого початку був програшним для К. В. Харлампівича. Вчений штучно розірвав зв'язок між біографіями авторів та їхніми творами, адже висвітлення біографій відомих українських діячів окремо від їхнього літературного доробку робить їх біднішими, незавершеними, а дослідження літературних творів без зв'язку з життєвим шляхом авторів також не дає змогу повністю осягнути їхній зміст та значення для сучасників. Розділення дослідження на три томи, надзвичайно велика фактологічна захаращеність першого тому знівельовали грандіозну концепцію К. В. Харлампівича про вплив представників київської науки на

суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. В силу різних обставин К. В. Харлампівича не завершив розпочате дослідження та залишився в тіні своїх непересічних колег, таких як Є. Є. Голубинський, П. В. Знаменський, І. І. Малишевський.

Отже, К. В. Харлампівич довів, що новий тип навчального закладу в українських землях з'явився наприкінці XVI ст. в Острозькій школі внаслідок взаємодії греко-слов'янської та латино-польської культурної традиції та був довершений в Києво-Могилянському колегіумі. Вчений обґрунтував концепцію про започаткування в українських землях нового типу школи – слов'яно-греко-латинської. К. В. Харлампівич зробив висновок, що Острозька школа була першою навчальною установою Східної Європи, де наприкінці XVI ст. відбулось поєднання досягнень освіти православного Сходу в грецько-слов'янській та католицької Європи в латино-польській шкільній традиції. Вдосконалення системи православної освіти сприяло утвердженню православного віровизнання. К. В. Харлампівич довів свою концепцію про зв'язок між появою в українських землях в складі Речі Посполитої (XVI–XVII ст.) нового типу школи та подальшим впливом представників Києво-Могилянського колегіуму на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року. К. В. Харлампівич частково досяг своєї мети щодо вивчення ролі, яку відіграли вихідці з України, зокрема вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Російській централізованій державі від середини XVII ст. до 1762 року. К. В. Харлампівич стверджував, що українці принесли в суспільство Російської централізованої держави адаптовану для православ'я єзуїтську систему освіти та створили якісно нову школу.

ВИСНОВКИ

Підсумовано результати дослідження, узагальнено основні положення дисертації, що виносяться на захист:

Доведено, що визначена тема не знайшла цілісного розгляду в історіографії. В повній мірі не були вирішені питання стосовно первинної соціалізації вченого в батьківській родині, формування його наукових уподобань в середній і вищій духовних школах, з'ясуванні впливу на світогляд К. В. Харлампівича і тематику його наукових досліджень ідеології «західнорусизму», сімейного життя вченого, сутності його ідейно-теоретичних поглядів і концепцій. До нині відсутня комплексна праця, яка дала б узагальнюючу характеристику історичних аспектів різноманітної творчої діяльності К. В. Харлампівича.

Схарактеризовано джерельну базу дисертації, яка вводить значну кількість документальних джерел за змістом і типом: корпус діловодної документації, джерела особового походження, чималий пласт яких зберігається в архівосховищах України, Республіки Білорусь, Республіки Польща, Російської Федерації. Їх презентабельність значною мірою посприяла збагаченню знань про життя і творчість К. В. Харлампівича. Архівні матеріали 11 архівосховищ вперше залучені до наукового обігу. Опрацювання великої кількості архівних матеріалів дозволило конкретизувати і розв'язати завдання визначені темою дослідження.

Обґрунтовано, що найбільш придатною для реконструкції головних віх життя та дослідження творчого спадку К. В. Харлампівича є теоретико-методологічні принципи інтелектуальної історії, яка досліджує усі види творчої діяльності та соціокультурне оточення вченого. Аргументовано, що інструментом конструювання інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича є уявна мапа особистості, яка включає перелік місць, імен, подій, як наслідок взаємодії К. В. Харлампівича із навколишнім просторовим середовищем. Відтворення інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича дозволило

розглянути наукову діяльність вченого, збагатити уяву про інтелектуальне та соціокультурне середовище, що вплинуло на формування дослідницьких уподобань, простежити домінуючі ідеології та суспільний клімат, їх обумовленість зі зміною наукових переконань. Реконструкція інтелектуальної біографії К. В. Харлампівича опирається на висвітлені всі граней діяльності вченого, створені об'ємної картини соціокультурного середовища, яке стала складовою частиною життя вченого.

Детально розкрито сутність факторів, які мали вплив на розвиток світогляду Костянтина Харлампівича в батьківській родині. Вагомими чинниками початкового формування особистості Костянтина Харлампівича в батьківській родині були: суспільний статус батька – голови релігійної громади п'яти навколишніх сіл, тісне переплетіння родинного та парафіяльного життя, особливий морально-психологічний клімат в церковній громаді, пов'язаний з наслідками ліквідації уніатської церкви. Костянтин Харлампівич успадкував від батька такі риси характеру, як прямолінійність, відвертість, рішучість, сміливість, працелюбність. Прищеплена батьком любов до історії рідного краю та дитяче знайомство з працями по історії Білорусі Михайла Кояловича були вирішальними у виборі майбутньої професії. Батьківський дім був місцем, де збиралися члени громади для обговорення релігійних, культурних, громадських потреб, епіцентром вирішення складних і суперечливих переплетінь двох християнських конфесій і двох етносів на теренах Берестейщини. Конфесійна належність спонукала К. В. Харлампівича й до етнічного самовизначення за принципом: якщо католик – то поляк, якщо православний – то «західнорус». Отже, батьківська родина і церковна громада справили значний вплив на формування світогляду Костянтина Харлампівича.

З'ясовано, що наукові зацікавлення вченого, його світогляд витворилися під час навчання в духовних освітніх закладах. Роки навчання у Віленському духовному училищі та семінарії, негативно вплинули на релігійність К. В. Харлампівича, – він не став атеїстом, але й не особливо ходив на церковні

служби. До позитивних сторін початкової та середньої духовної освіти можна віднести поглиблене вивчення грецької, латинської, французької, німецької мови та загальноосвітніх предметів. Систематичне написання вихованцями творів сприяло відпрацюванню літературного стилю, логічної будови тексту та загальному інтелектуальному розвитку К. В. Харлампівича. Прогресивною складовою семінарського навчання були практичні заняття для старшокласників з самостійного читання лекцій в молодших класах, що сприяло виробленню лекторських навиків вченого. За час навчання в Санкт-Петербурзькій духовній академії Костянтин Васильович сформувався як допитливий дослідник. Започаткована професором М. Й. Кояловичем та розбудована П. М. Жуковичем Санкт-Петербурзька школа церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» стала помітним явищем кінця ХІХ – початку ХХ ст. Школа мала й своє ідеологічне підґрунтя – «західнорусизм». К. В. Харлампівич розділяв погляди цієї громадсько-політичної течії та визнавав себе «західнорусом». Творчість К. В. Харлампівича базується на положеннях «західнорусизму» про етнічної єдності білорусів і росіян, спільності православного віровчення та шануванні місцевих етнографічних звичаїв, мови, народного побуту. Завдяки наполегливій праці М. Й. Кояловича та П. М. Жуковича, школа випустила цілу плеяду відомих науковців-дослідників історії України і Білорусі в складі Речі Посполитої. К. В. Харлампівич під керівництвом П. М. Жуковича оволодів методологією та характерними для школи церковної і цивільної історіографії «Західної Русі» високою вимогливістю до результатів досліджень і виваженістю висновків, глибиною проникнення в події церковної історії, широтою бачення горизонтів церковної дійсності, ставши яскравим послідовником школи.

Сімейні відносини в родині Харлампівичів, відобразили позитивний психологічний клімат в родині. За соціальним становищем та достатком Костянтин Васильович Харлампівич мало чим відрізнявся від Віри Петрівни Масловської. Обоє належали до священничих родин та рано втратили своїх батьків, здобули освіту в духовних школах та працювали викладачами. Їхне

обопільне рішення про одруження значною мірою ґрунтувалося на засадах соціальної рівності, подібності родинного середовища, в якому вони зростали та спільності світогляду. Важливо зазначити, що Костянтин Васильович Харлампівич на час свого одруження вже мав ступінь магістра богослів'я, отримав чин колезького асесора, крім викладацької практики в КазДС отримав дозвіл на викладацьку практику в ІКУ в якості приват-доцента. Тобто на той час вчений міг забезпечити своїй майбутній родині відносно стабільне матеріальне становище. Характерною рисою К. В. Харлампівича у спілкуванні з дітьми, було вміння переконувати, він ніколи не сварив дітей, не підвищував голосу, він співчутливо і терпляче слухав та з'ясовував причину того чи іншого вчинку. Як голова сімейства, Костянтин Васильович був незаперечним авторитетом для дітей, своїм прикладом виховав у них любов до навчання – усі троє дітей здобули вищу освіту. Для дітей батько запам'ятався добрим, але вимогливим. У родинному колі панувала атмосфера певної опозиційності до домінуючих в соціумі інститутів, зокрема до політичного режиму та православної церкви, характерна для прогресивної університетської інтелігенції. Події громадянської війни засвідчили, що за вдачею К. В. Харлампівич був сміливим і рішучим чоловіком, вмів відстоювати свої погляди.

К. В. Харлампівич успішно реалізував себе як педагог і викладач КазДС та одного з найстаріших університетів Російської імперії – ІКУ. Вчений впродовж 22 років (1900–1922 рр.) викладав в ІКУ, та 15 років (1895–1909 рр.) – в КазДС. Уже на початку ХХ ст. К. В. Харлампівич був визнаним викладачем і науковцем. Зокрема цю тезу підтверджує той факт, що, крім участі у конкурсі на заміщення вакантної кафедри церковної історії в ІКУ, Рада СПбДА запропонувала К. В. Харлампівичу посаду завідувача кафедри історії російської церкви в столичній академії. Партиїне протистояння серед професорів ІКУ під час проведення конкурсу на заміщення вакантної кафедри церковної історії завершилося для вченого позитивно – 29 липня 1909 р. імператор Микола II особисто дозволив приват-доценту К. В. Харлампівичу

виконувати обов'язки екстраординарного професора ІКУ по кафедрі церковної історії. Після здобуття К. В. Харлампівичем наукового ступеня доктора церковної історії, його було призначено ординарним професором Казанського університету.

Визначено роль і місце К. В. Харлампівича в науковій спільноті Російської імперії. К. В. Харлампівич посів заслужене місце історика церкви та освіти в українських, білоруських, литовських землях у складі Речі Посполитої в XVI – XVII ст. Фундаментальна праця вченого «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» – одна з самих грандіозних спроб відтворити двохсотлітній культурний та інтелектуальний вплив представників Києво-Могилянського колегіуму на суспільство Російської централізованої держави з середини XVII ст. до 1762 року, – в минулому столітті. В силу різних обставин К. В. Харлампівича не завершив розпочате дослідження та залишився в тіні своїх непересічних колег, таких як Є. Є. Голубинський, П. В. Знаменський, І. І. Малишевський. Визначаючи роль і місце вченого в науковій спільноті Російської імперії маємо визнати, що К. В. Харлампівич належав до яскравих істориків церкви другого плану.

К. В. Харлампівич реалізувався й як активний громадський діяч. Його організаторські здібності, лідерські якості, ініціативність проявились з перших років перебування в Казані, зокрема наприкінці дев'яностих років XIX століття як член опікунського комітету при Казанській єпархіальній училищній раді К. В. Харлампівич займався збором коштів для голодуючих вчителів та учнів церковно-прихідських шкіл в Казанській губернії. У часи Першої світової війни вчений співпрацював з Петроградським слов'янським благодійним товариством. К. В. Харлампівич спершу був наглядачем за збором коштів в Казані на користь поранених воїнів Сербії та Чорногорії, а з часом – самостійно організовував «карнавки» збори на користь збіднілих слов'ян. Після звільнення Казані від більшовиків К. В. Харлампівич як відомий громадський діяч був ініціатором збору коштів для побудови пам'ятника герою визволення

Казані – сербському майору Матія Благотичу. На початку двадцятих років ХХ ст., під час голоду на Поволжі, К. В. Харлампівич як нештатний співробітник АРА допомагав постраждалим від голоду.

В інтелектуальні біографії К. В. Харлампівича значне місце займає його багатопланова діяльність в ТАІЕ. На початку ХХ ст. ученого визнано авторитетом у галузі місіонерства. Його студії відрізнялись ґрунтовністю вирішення наукових проблем. Як секретар ТАІЕ та головний редактор «Ізвестій ТАІЕ» (18 березня 1904 р. – 18 березня 1908 р.) він організував співпрацю ТАІЕ з 150 науковими закладами в межах імперії та 50 за кордоном. Завдяки його був створений музей ТАІЕ. За ініціативою вченого, Імператорська археологічна комісія передала музею товариства предмети старовини, знайдені в межах Казанської губернії. Вчений здійснив кропітку працю по упорядкуванню та каталогізації музейних експонатів та фондів бібліотеки товариства. З'ясовано, що К. В. Харлампівич проявив себе як активний пошуковець і збирач книг, манускриптів, ревізьких описів, сповідальних розписів, парафіяльних витратних книг, відомостей про реконструкцію храмів, метричних книг із записами про народження, хрещення, вінчання, смерть, описів церковного майна, описів церковних ризниць, церковних бібліотек, перепису прибутків храмів, благодійних карнавкових зборів, зібрань різноманітних указів, списків жертводавців. Активна участь вченого у численних наукових експедиціях позначилась на його наукових студіях. Як підсумок, К. В. Харлампівич почав дослідження присутності українських діячів середини XVII – кінця XVIII ст. серед місіонерів, засновників шкіл і семінарій, настоятелів храмів, монастирів, керівників духовних консисторій Поволжя та Сибіру.

Проаналізовано епістолярій вченого, який є цінним джерелом для реконструкції його інтелектуальної біографії. Листування вченого до М. С. Грушевського, Н. Д. Полонської-Василенко, М. М. Могилянського допомогло відтворити діяльність К. В. Харлампівича в ВУАН. Зокрема завдяки М. С. Грушевському вчений був зарахований до складу двох комісій

ВУАН: Старої історії України та Археографічної. У такий спосіб М. С. Грушевський підтримав К. В. Харлампівича та його родину матеріально і залучив вченого до наукової роботи. Свої рецензії вчений супроводжував листами з критичним ставленням до своєї рецензії. У листуванні простежується жваве обговорення праць українських істориків В. І. Щербини, О. П. Оглобліна, білоруського дослідника О. А. Савича. Листування демонструє взаємодовіру між вченими, зокрема в бажанні М. С. Грушевського схилити вченого на свій бік в академічному протистоянні з А. Ю. Кримським і С. О. Єфремовим. М. С. Грушевський розглядав можливість призначення К. В. Харлампівича головою Комісії українсько-білоруських зв'язків. Впродовж усього часу перебування К. В. Харлампівича у засланні М. С. Грушевський залишався його послідовним захисником та клопотався про його звільнення. Листування К. В. Харлампівича з Н. Д. Полонською-Василенко проливає світло на академічну співпрацю вчених і відображає особистий аспект їхніх взаємин. З епістолярію помітно, що стосунки вчених базувались на взаємодопомозі у розв'язанні поставлених наукових цілей. Через листування К. В. Харлампівича з М. М. Могилянським висвітлена діяльність вченого в ПКБСУ. К. В. Харлампівич активно долучився до вирішення важливих проблем у роботі Комісії. Вченого залучили до роботи в Комісії як фахівця з історії церкви та освіти в українських землях XVI–XVII ст. Підкреслимо, що запрошення вченому прийшло після розподілу статей між авторами, що свідчило про відсутність визначеного авторства статей, яке періодично змінювалось. К. В. Харлампівич самостійно обирав біографії та подавав їх на розгляд Комісії за умови, що на них ніхто з авторів не претендував. К. В. Харлампівич був ініціатором включення до Словника церковних діячів, що свідчило про відсутність єдиної стратегії Комісії щодо підбору біографій. К. В. Харлампівич був ініціатором залучення до роботи ніжинських професорів. Не залишився вчений осторонь у вирішенні гострого питання, яке стосувалось нештатних співробітників з приводу розподілу біографій українських діячів на так звані розряди. Комісією не було зроблено

стратифікації діячів на першоступеневих, другоступеневих та третьоступеневих. Для вирішення цієї проблеми, К. В. Харлампівич запропонував керівничому Комісії розбити прізвища діячів на три розряди. Таким чином знімався б конфлікт між Комісією та співробітниками щодо суб'єктивної оцінки ступеня досліджуваного діяча авторами біограм. У листуванні відсутні згадки про укладення трудових договорів, натомість чітко простежується спрощена процедура прийняття майбутнього співробітника до роботи в Комісії за усною згодою. Не останнім для вченого та інших нештатних співробітників було питання оплати за наданні біографічні статті. К. В. Харлампівичем часто піднімав це питання перед М. М. Могилянським як одне з ключових у розв'язанні проблем. Піклуючись про вчасне завершення роботи над Словником, К. В. Харлампівич неодноразово повідомляв керівничого Комісією про явний саботаж з боку керівників відділів, які навмисне не подавали списки діячів на затвердження керівничому та не зробили остаточного редагування написаних біограм, призначених до друку. Співпраця Костянтина Васильовича Харлампівича з М. М. Могилянським в комісії для складання біографічного словника діячів України була останньою фаховою працею вченого, яку невтомний дослідник поклав на вівтар української науки. Встановлено, що листи К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського, Н. Д. Полонської-Василенко, М. М. Могилянського відображають діяльність членів ВУАН та протистояння в академічному середовищі. Простежено жертовну працю співробітників Всеукраїнської академії наук, які своєю працею утверджували українську науку. Відтворено сімейне життя родини Харлампівичів на основі спогадів дітей К. В. Харлампівича: Дмитра, Бориса, Олени. У контексті означеної мети дослідження, вагомими виявились епістолярії А. В. Ярушевича, єпископа Анастасія (В. О. Опоцького), М. М. Дем'яновича, І. Ф. Кожича, Г. Я. Киприяновича, які в значній мірі розширили уяву про становлення наукових уподобань К. В. Харлампівича в СПбДА та в перші роки перебування в Казані.

Вперше до списку праць К. В. Харлампівича додано 127 позицій його розвідок і монографій та 52 відгуки. Уточнений і суттєво доповнений список наукових праць вченого налічує 260 позицій (з них – 151 дослідження та 109 рецензій) та 58 рецензій і відгуків сучасників на його праці.

К. В. Харлампівичу належить пріоритет у розробці концепції про започаткування в Острозі – слов'яно-греко-латинської школи. На його думку, така школа вперше з'явилась в результаті синергії греко-слов'янської та латино-польської культурної традиції та досягла свого розквіту в середині XVII ст. в Києво-Могилянському колегіумі. З'ясовано, що в українських землях в складі Речі Посполитої та й у всій Східній Європі Острозька школа була першою навчальною установою, де наприкінці XVI ст. відбулось поєднання досягнень освіти православного Сходу в грецько-слов'янській та католицької Європи в латино-польській шкільній традиції. Таке поєднання вдосконалило систему православної освіти та було покликане виконувати першочергове суспільне завдання – утверджувати православне віровизнання. Праці вченого про стан освіти на українських, білоруських та литовських землях доби Речі Посполитої не залишилися без уваги тогочасних учених та викликали значний резонанс серед наукової громадськості Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій. Чисельні рецензенти високо оцінили праці Костянтина Харлампівича, зазначивши про їхній високий науковий рівень, новизну та залучення до наукового обігу великого масиву невідомих раніше документів. Отже, відбулось вдосконалення системи православної освіти, яке було покликане виконувати першочергове суспільне завдання – утверджувати православне віровизнання.

Підсумком багаторічної творчої праці К. В. Харлампівича в галузі українсько-російських взаємовпливів стала монографія «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (Казань, 1914). К. В. Харлампівич опираючись на різноманітні джерела, започаткував концепцію про зв'язок між підвищенням рівня освіти в Україні (кінець XVI – середина XVII ст.) і подальшим впливом представників Києво-Могилянського

колегіуму на суспільство Російської централізованої держави. Доведено, що адаптована для українського православ'я єзуїтська система освіти сприяла розвою культурного рівня українців. К. В. Харлампівич частково досяг своєї мети щодо вивчення ролі, яку відіграли вихідці з України, зокрема вихованці Києво-Могилянської академії, працюючи на культурно-просвітницькій ниві в Російській централізованій державі від середини XVII ст. до початка царювання Катерини II. Масив наведених в його монографії документів та висновків підтверджують не тільки талант дослідника, але й величезний обсяг знань, накопичений на основі здобутого матеріалу. К. В. Харлампівич стверджував, що в Російській централізованій державі відбулась зустріч двох традицій – московської, побудованої на основі східної патристики, та української, з пристосованими до православ'я елементами західної освіти. З'ясовано, що українці принесли в Російську державу адаптовану до православ'я Західноєвропейську модель навчання. К. В. Харлампівич аргументував, що саме українці створили в Росії якісно нову систему освіти, що ґрунтувалася на величезному масиві раціональних знань. Обґрунтовано, що вихованці Києво-Могилянської Академії заклали фундамент для розбудови російської політичної, філософської, наукової та релігійної думки.

К. В. Харлампівич – визначний вчений, інтелектуал, громадський діяч. Творчі здобутки Костянтина Васильовича Харлампівича, відомого провідника ідей української інтелектуальної колонізації Російської централізованої держави, окреслюють його внесок в українську історичну науку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

I. Неопубліковані документи і матеріали

Відділ рукописів і рідкісних книг Наукової бібліотеки

ім. М. І. Лобачевського Казанського Федерального Університету

1. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 22.11.1896 року. *Відділ рукописів і рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. І. Лобачевського Казанського Федерального Університету (далі – ВРРК НБЛ КФУ)*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 91-92.
2. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 25.02.1897 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 93-94.
3. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 15.05.1897 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 95-97.
4. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 30.08.1897 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 98-99.
5. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 07.01.1898 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 102-103.
6. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 04.02.1898 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 100-101.
7. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 03.11.1898 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 104.

8. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 27.11.1898 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 105.

9. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 25.01.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 106-107.

10. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 13.04.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 109-110.

11. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 28.05.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 122-123.

12. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Покорново, Смоленського Повіту в Казань від 08.07.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 108.

13. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 27.09.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 113.

14. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Вільно в Казань від 25.10.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 112зв.

15. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Вільно в Казань від 26.11.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 116-117.

16. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Вільно в Казань від 25.01.1900 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 114-115.

17. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Смоленська в Казань від 02.05.1900 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 118-119.

18. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Вільно в Казань від 30.09.1900 року. *Відділ рукописів і рідкісних книг Наукової бібліотеки ім. М. І. Лобачевського Казанського Федерального Університету (далі- ВРРК НБЛ КФУ)*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 111 зв.

19. Лист А. В. Ярушевича до К. В. Харлампівича з Вільно в Казань від 10.02.1901 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 120-121.

20. Лист Г. Я. Киприяновича до К. В. Харлампівича з [...] в Казань від 20.03.[...] року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 140-141.

21. Лист Г. Я. Киприяновича до К. В. Харлампівича з [...] в Казань від [...] року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 142-143.

22. Лист єпископа Анастасія (Опоцького), до К. В. Харлампівича з Нижнього Новгорода в Казань від 08.10.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк.66-67.

23. Лист І. Ф. Кожича до К.В. Харлампівича з Казані в Рогачі від 27.06.1898 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 128.

24. Лист І. Ф. Кожича до К. В. Харлампівича з Казані в Рогачі б/ч. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 126.

25. Лист І. Ф. Кожича до К. В. Харлампівича з Казані в Рогачі від 16.07.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 136.

26. Лист І. Ф. Кожича до К. В. Харлампівича з Казані в Рогачі від 22.06.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 137.

27. Лист І. Ф. Кожича до К. В. Харлампівича з Соколки в Казань від 04.02.1900 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 129.

28. Лист І. Ф. Кожича до К. В. Харлампівича з Соколки в Казань від 29.10.1900 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 130.

29. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 17.09.1889 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 76-77.

30. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 03.01.1892 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 81.

31. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 07.01.1893 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 80.

32. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб. в Рогачі від 02.09.1894 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Од. зб. 3344. Арк. 90.

33. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 24.09.1894 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 89-90.

34. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 23.11.1895 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 88.

35. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 14.04.1896 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 85.

36. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 25.06.1896 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 78-79.

37. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 24.11.1896 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 72-73.

38. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 28.11.1897 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 86-87.

39. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 01.12.1898 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 74-75.

40. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 08.03.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 82-84.

41. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 22.11.1899 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 70-71.

42. Лист М. Дем'яновича до К. В. Харлампівича з СПб., в Казань від 10.12.1900 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 68-69.

43. Лист Н. Архангельського, священника до К. В. Харлампівича з Олександрівського чувашського жіночого монастиря Ядринського Повіту в Казань від 15/24.04. 1909 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 147-152.

44. Лист Н. Архангельського, священника до К. В. Харлампівича з Олександрівського чувашського жіночого монастиря Ядринського Повіту в Казань від 29.10.1908 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 146 зв.

45. Лист священника Н. Архангельського, до К. В. Харлампівича з Олександрівського чувашського жіночого монастиря Ядринського Повіту в Казань від 01.03.1909 року. *ВРРК НБЛ КФУ*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Спр. 3344. Арк. 144-145.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки

46. Коялович Михаил Осипович. Лекции: О западно–русских церковных братствах (1864г). *Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі – ВР РНБ)*. Ф. 52. Од. зб. 250. Арк. 1–12.

47. Письма К. В. Харлампóвича к А. А. Дмитриевскому. 1928–1929гг. *ВР РНБ*. Архив Дмитриевского А. А. Ф. 253. Спр. 659.

48. Письмо К. В. Харалмповича к И. А. Бычкову 1931 г. *ВР РНБ*. Архив Бычкова И. А. Ф. 120. Од. зб. 2165.

49. Речь при погребении заслуженного ординарного профессора Петроградской Духовной Академии Платона Николаевича Жуковича (30 ноября 1919г). *ВР РНБ*. Архив Пальмова И. С. Ф. 558. Од. зб. 121. Арк. 1–6.

Національний історичний архів Білорусі в м. Гродно

50. Дело о происшествиях за апрель 1872 год. *Національний історичний архів Білорусі в м. Гродно (далі – НІАБ м. Гродно)*. Ф 1. Оп. 23. Од. зб. 401. Арк. 1–111.

51. Дело о разрешении Михаилу Харлампóвичу содержать шрифты. Начато 19 декабря 1896 года, закончено 25 апреля 1897 года. *НІАБ м. Гродно*. Ф 1. Оп. 18. Од. зб. 565. Арк. 1–9.

52. Дело о сборе сведений о количестве приходов и православных церквей в Гродненской губернии. Начато в 1868 – закончено в 1870 году. *НІАБ м. Гродно*. Ф. 97. Оп. 1. Од. зб. 227. Арк. 1–187.

53. Клиросные ведомости за 1900 год. *НІАБ м. Гродно*. Ф. 561. Оп. 2. Од. зб. 11. Арк. 1–134.

54. Клиросные ведомости за 1901 год. *НІАБ м. Гродно*. Ф. 561. Оп. 2. Од. зб. 12. Арк. 1–134.

55. Клиросные ведомости за 1903 год. *НІАБ м. Гродно*. Ф. 561. Оп. 2. Од. зб. 13. Арк. 1–140.

56. Клиросные ведомости за 1905 год. *НІАБ м. Гродно*. Ф. 561. Оп. 2. Од. зб. 14. Арк. 1–154.

57. Клиросные ведомости за 1908 год. *НІАБ м. Гродно*. Ф. 561. Оп. 2. Од. зб. 15. Арк. 1–122.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського**

58. Бережков М. Н. Дневник. Тетрадь XLIII, 1928. *Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського* (далі – *ІР НБУВ*). Ф. XXXIII. Спр. 58.

59. К. В. Харлампівич. Життєпис. – Аркуш 1–34. *ІР НБУВ*. Ф. X. Спр. 18941.

60. Лист К. В. Харлампівича до А. Кримського від 05.11.1919 р. *ІР НБУВ*. Ф. I. Спр. 24465.

61. Лист К. В. Харлампівича до А. Кримського від 03.08.1920 р. *ІР НБУВ*. Ф. I. Спр. 24464.

62. Лист К. В. Харлампівича до А. Кримського від 02.03.1925 р. *ІР НБУВ*. Ф. I. Спр. 24466.

63. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Бережкова від 05.10.1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 55992.

64. Лист К. В. Харлампівича до М. Бережкова від 08.11.1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 55993.

65. Лист К. В. Харлампівича до М. Бережкова від 05.01.1932 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 55994.

66. Лист К. В. Харлампівича до М. Бережкова від 05.02.1932 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 55995.

67. Лист К. В. Харлампівича до М. Бережкова від 18.02.1932 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 55996.

68. Лист К. В. Харлампівича до М. Бережкова від 20.03.1932 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 55997.

69. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 25 лютого 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. X. Спр. 6475.

70. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 4 березня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6476.
71. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 12 березня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6477.
72. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 27 квітня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6478.
73. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 12 червня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6480.
74. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 1 червня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6479.
75. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 2 липня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6481.
76. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 14 липня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6482.
77. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 23 липня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6483.
78. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 27 липня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6484.
79. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 2 грудня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6485.
80. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 19 грудня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6487.
81. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 20 грудня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6486.
82. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 23 грудня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6488.
83. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 30 грудня 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6489.
84. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 2 січня 1930 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6490.

85. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 15 січня 1930 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 6491.
86. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 19 лютого 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5443.
87. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 9 березня 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5444.
88. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 3 квітня 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5445.
89. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 19 квітня 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5446.
90. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від 17 липня 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5447.
91. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського від б.д. 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5442.
92. Лист К. В. Харлампівича до М. М. Могилянського грудень 1931 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 5448.
93. Лист К. В. Харлампівича до П. М. Попова від 29.07.1924 р. *ІР НБУВ*. Ф. 285. Спр. 6472.
94. Лист К. В. Харлампівича до П. М. Попова від 10.06.1926 р. *ІР НБУВ*. Ф. 285. Спр. 6473.
95. Лист К. В. Харлампівича до П. М. Попова від 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. 285. Спр. 6474.
96. Лист К. В. Харлампівича до П. М. Попова від 9 листопада 1930 р. *ІР НБУВ*. Ф. 285. Спр. 6475.
97. Лист К. В. Харлампівича до редакції «Киевской старины» від 18.02.1902 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 7618.
98. Лист К. В. Харлампівича до С. Т. Голубєва від 19.02.1914 р. *ІР НБУВ*. Ф. III. Спр. 10757.
99. Лист К. В. Харлампівича до С. Т. Голубєва від 09.05.1915 р. *ІР НБУВ*. Ф. 194. Спр. 80.

100. Постійна Комісія до складання Біографічного словника українських діячів. Лист М. Могилянського до К. В. Харлампівича. *ІР НБУВ*. Ф. Х., од. зб. 5820.

101. Постійна Комісія до складання Біографічного Словника українських діячів. Лист М. Могилянського до К. В. Харлампівича. *ІР НБУВ*. Ф. Х., од. зб. 5824.

102. Харлампівич К. В. *ІР НБУВ*. Ф. І. Спр. 26331.

Рогачівський церковний архів Білостоцько-Гданської єпархії

Польської православної церкви в с. Рогачі

103. Літопис церкви Різдва Пресвятої Богородиці. *Рогачівський церковний архів Білостоцько-Гданської єпархії Польської православної церкви в с. Рогачі (далі – РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі)*. Спр.3. Арк. 8.

104. Метрическая книга данная из Литовской Духовной Консистории Рогачской Пречистенской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1871–1872–1873 год. *РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі*. Кн. 2.

105. Метрическая книга данная из Литовской Духовной Консистории Рогачской Пречистенской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1877 год. *РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі*. Кн. 3. Арк. 141.

106. Метрическая книга данная из Литовской Духовной Консистории Рогачской Пречистенской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1879 год. *РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі*. Кн. 3. Арк. 76.

107. Метрическая книга данная из Литовской Духовной Консистории Рогачской Пречистенской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1884 год. *РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі*. Кн. 4. Арк. 69.

108. Метрическая книга данная из Литовской Духовной Консистории Рогачской Пречистенской церкви для записи родившихся, браком сочетавшихся и умерших, на 1886–1888 год. *РЦА БГЄ ППЦ с. Рогачі*. Кн. 5. Арк. 4.

Національний архів республіки Татарстан

109. Заседание коллегии Центрального музея Татарстана. *Національний архів республіки Татарстан (далі – НА РТ)*. Ф. Р-20121. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 6, 42.

110. Список научных сотрудников Центрального музея Татарстана на получение помощи АРА. *(далі – НА РТ)*. Ф. Р-20121. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 46 зв.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині

111. Автобіографія К. В. Харлампівича 12.04.1929 (Чернетка). *Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН)*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф.Р-6214. Оп.1. Спр.1.

112. К. В. Харлампівич «Греческая колония в Нежине в XVII – XVIII вв.». *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 6.

113. К. В. Харлампівич «Греческая колония в Нежине в XVII – XVIII вв.». *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 7.

114. К. В. Харлампівич Заметки об истории церкви (Фрагменты рукописи). *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 40.

115. К. В. Харлампівич. Заметки о западнорусских школах /фрагменты черновых рукописей/. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 53.

116. К. В. Харлампівич. Заметки о рукописях. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 49.

117. К. В. Харлампівич. Заметки по богослужению (Фрагменты рукописи). *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 41.

118. К. В. Харлампівич. Заметки по истории Малороссии /чернов/. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампівича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 52.

119. К. В. Харлампóвич. Заметки по истории развития просвещения на Украине. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 47.
120. К. В. Харлампóвич. Заметки по церковной истории. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 38.
121. К. В. Харлампóвич «О материалах для истории Казанской духовной семинарии в XVIII в.», 1903. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 9.
122. К. В. Харлампóвич «О национальном составе городов Татарской республики по переписи 1923 г.». *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 5.
123. К. В. Харлампóвич. Рецензии на издания разных авторов. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 45.
124. К. В. Харлампóвич. Рецензии на издания разных авторов. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 46.
125. К. В. Харлампóвич. Рецензии на издания разных авторов. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 48.
126. К. В. Харлампóвич. Рецензии на издания разных авторов. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 50.
127. К. В. Харлампóвич. Рецензии на издания разных авторов. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 51.
128. К. В. Харлампóвич. Рецензии на издания разных авторов. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 86.
129. К. В. Харлампóвич. Рецензия на книгу Б. Титлинова «Гавриил Петров, митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский». *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 44.
130. К. В. Харлампóвич. Рецензия на научные труды государственного Минского университета. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 42.

131. К. В. Харлампóвич. Рецензия на очерк А.Ф. Арского «Современная Польша» из серии «Современная география». *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 43.

132. Лист професора О. А. Савича до К. В. Харлампóвича в Казань від 17.11.1921 р. *ВДАЧОН*. Ф.Р-6214. Оп.1.Од. зб.1. Арк.118.

133. Листи до К. В. Харлампóвича з Казанського університету, Товариства Російських старожитностей, історичних журналів щодо його наукових праць, 1914–1925 рр. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 3.

134. Листи до К.В.Харлампóвича, записки, листівки від різних осіб (1910-1930 рр.). *ВДАЧОН*. Ф. Р-6214. Оп. 1. Од.зб. 1. Арк.70 зв.

135. Листування К. В. Харлампóвича з рідними, близькими та різними установами, 1910–1931 рр. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 1.

136. Некролог К. В. Харлампóвича на смерть Петровского М. П. (1912). *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 19.

137. Список наукових праць К. В. Харлампóвича, 1892–1918 рр. *ВДАЧОН*. Особовий фонд К. В. Харлампóвича. Ф. Р-6214. Оп. 1. Спр. 2.

Приватний архів Д. Б. Карана

138. Спогади Бориса Михайловича Харлампóвича, сина К. В. Харлампóвича. *Приватний архів Д. Б. Карана*. Од. зб. 1.

139. Спогади Михайла Борисовича Харлампóвича, онука К. В. Харлампóвича. *Приватний архів Д. Б. Карана*. Од. зб. 2.

140. Спогади Ольги Всеволодівни Фотинич онуки Євгенії Василівни Харлампóвич. Сімейні фотографії, таблиця родоводу. *Приватний архів Д. Б. Карана*. Од. зб. 3.

Російський державний історичний архів

141. Департамент Народного Просвещения. Доклад 171. К. В. Харлампóвич – приват–доцент по кафедре церковной истории 1909. 29/VII. О назначении его исполняющим должность экстраординарного профессора Казанского университета по кафедре церковной истории. *Російський державний історичний архів* (далі – *РДІА*). Ф. 744. Оп. 1. Спр. 256.

142. К. В. Харлампóвич – магистр церковной истории. Казань. Автобиография, переписка, отзывы профессоров 1907г. *РДІА*. Ф. 733. Оп. 153. Од. зб. 530.

143. К. В. Харлампóвич – ординарный профессор Казанского университета, доктор церковной истории 1917г. Переписка с Департаментом Народного Просвещения об утверждении его вновь на занимаемую должность согласно избрания. Проект статьи. *РДІА*. Ф. 740. Оп. 19. Од. зб. 40.

144. Формулярный список о службе исполняющего обязанности экстраординарного профессора Императорского Казанского Университета по кафедре церковной истории, Статского Советника Константина Васильевича Харлампóвича. *РДІА*. Ф. 740. Оп. 17. Од. зб. 23.

145. Харлампóвич Константин 1909г. *РДІА*. Ф. 802. Оп. 10. Од. зб. 475.

Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук

146. Записка об ученых трудах К. В. Харлампóвича при избрании его в члены–корреспонденты, список ученых трудов. *Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук* (далі – *СПб ФА РАН*). Ф. 2. Оп. 1916. Спр. 14. Арк. 63–75зв.

147. О печатании статьи К. В. Харлампóвича. *СПб ФА РАН*. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 1099.

148. Письма К. В. Харлампóвича к А. И. Соболевскому 1918 г. *СПб ФА РАН*. Ф. 176. Оп. 2. Спр. 484.

149. Письма К. В. Харлампóвича к В. Н. Бенешевичу 1917–1921 гг. *СПб ФА РАН*. Ф. 192. Оп. 2. Спр. 183.

150. Письма К. В. Харлампóвича к И. Е. Евсееву 1913 г. *СПб ФА РАН*. Ф. 109. Оп. 3. Спр. 75.
151. Письма К. В. Харлампóвича к К. М. Пономареву 1909 г. *СПб ФА РАН*. Ф. 107. Оп. 2. Спр. 54.
152. Письма К. В. Харлампóвича к Н. К. Никольскому 1899 г. *СПб ФА РАН*. Ф. 247. Оп. 3. Спр. 716.
153. Письма К. В. Харлампóвича к Н. П. Лихачеву 1922–1924 гг. *СПб ФА РАН*. Ф. 246. Оп. 3. Спр. 390.
154. Письма К. В. Харлампóвича к П. В. Никитину 1906 г. *СПб ФА РАН*. Ф. 36. Оп. 2. Спр. 62.
155. Письма К. В. Харлампóвича к П. В. Штейну 1895–1898 гг. *СПб ФА РАН*. Ф. 104. Оп. 2. Спр. 215.

**Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України**

156. До секретара Науки НКО 13.06.1932р. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління Україн (далі – ЦДАВО України)*. Ф. 166. Оп. 10. Од. зб. 1385. Арк. 165.
157. Додаток до звіту Першомайського краєзнавчого музею за 1929/30 рік. Про склад Співробітників. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 9. Од. зб. 1508. Арк. 123.
158. Народний комісаріат освіти УРСР Управління Науки. Біографічні відомості про директорів музеїв УРСР за станом на 1 січня 1928 року. *ЦДАВО України*. Ф. 166. Оп. 8. Од. зб. 445. Арк. 1–15.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України

159. Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко від 12.12.1917 р. *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України)*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.

160. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 10.10.1929 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
161. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 30.10.1929 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
162. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 11.11.1929 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
163. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 21.11.1929 р. *ЦДАМЛМ України*. Фонд 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
164. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 25.11.1929 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
165. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 20.01.1930 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
166. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 11.01.1931р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
167. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 28.01.1931 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.
168. Лист К. В. Харлампівича до Н. Д. Полонської-Василенко від 09.02.1931 р. *ЦДАМЛМ України*. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253.

Центральний державний історичний архів Санкт-Петербурга

169. О сборе пожертвованый по разным случаям. *Центральний державний історичний архів Санкт-Петербург (далі – ЦДІА СПб)*. Ф. 119. Оп. 1. Спр. 426.
170. Сведения о профессорах Санкт-Петербургской Духовной Академии 1914 год. *ЦДІА СПб*. Ф. 277. Оп. 1. Спр. 3766.

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

171. Грушевські. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України)*. Ф. 1235. Оп. 1. Од. зб. 855.

172. Листи К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського. *ЦДІАК України*. Ф. 1235. Оп. 1. Од.зб. 806. Арк. 1,2,3,4,5,6,7,8,9,10,11,12.

II. Опубліковані документи і матеріали

173. Годичный акт в Императорском Казанском Университете за 1906 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1907. С.1–111.

174. Годичный акт в Императорском Казанском Университете за 1907 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1908. С.1–147.

175. Годичный акт в Императорском Казанском Университете за 1908 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1908. С.1–149.

176. Годичный акт в Императорском Казанском Университете за 1909 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1910. С.1–173.

177. Годичный акт в Императорском Казанском Университете за 1910 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1911. С.1–169.

178. Годичный акт в Санкт-Петербургской Духовной Академии в 1892 году. СПб., 1892. 113с.

179. Годичный акт в Санкт-Петербургской Духовной Академии в 1894 году. Санкт-Петербург, 1894. 52с.

180. Годовой отчет о состоянии и деятельности Общества за 1878 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1879. Т.2. Вып. 1. С.1–10.

181. Годовой отчет о состоянии Императорском Казанском Университете за 1908 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1908. Кн.11. С.1–149.

182. Должностные лица ОАИЭ при Казанском Университете(с 1920 г.). *Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Казанском Университете*. 1920. Т.31. Вып.1. С.87.

183. Журнал заседания Совета Императорской Петербургской Духовной Академии за 1905/06 год. *Христианское чтение*. 1906. Кн.8. С.129–176.

184. Журнал заседания Совета Императорской Петербургской Духовной Академии за 1913/14 год. *Христианское чтение*. 1915. Кн.5. С.237.
185. Журнал заседания Совета Императорской Петербургской Духовной Академии за 1913/14 год. *Христианское чтение*. 1915. Кн.6. С.265.
186. Журнал собрания Совета Академии 11 июня 1897 года. *Журналы заседаний Совета Санкт–Петербургской Духовной Академии за 1896/97 учебный год*. 1898. С.197–353.
187. Журнал собрания Совета Санкт–Петербургской Духовной Академии. *Христианское чтение*. 1898. Февраль–Март. С.207–219.
188. Журнал Совета Санкт–Петербургской Духовной Академии за 1893–1894 учебный год. Санкт-Петербург, 1894. 271с.
189. Известия и заметки. *Церковный вестник издаваемый при Санкт-Петербургской Духовной Академии*. 1899. №1. 7 января. С.38.
190. Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете. 1922. Т.31. Вып. 4. С.1–44.
191. Извещения от Казанского епархиального училищного Совета. *Известия по Казанской епархии, издаваемые при Казанской Духовной Академии*. 1897. №2. С.42.
192. Извлечение из протоколов заседания Академии. Общее Собрание. 14 января 1917 года. *Известия Императорской Академии Наук*. 1917. № 4. Серия. 6. С. 259.
193. Краткие известия из отчета о состоянии Казанской Духовной Семинарии за 1909–1910 учебный год. Казань, 1910. 6с.
194. Литовские Епархиальные Ведомости. 1881. №51. С.431.
195. Личный состав Императорского Казанского Университета за 1904 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1904. Кн.11. С.1–25.
196. Магистерский коллоквиум в духовной академии. *Церковный вестник*. Санкт-Петербург, 1899. №2. 14 января. С.56–63.

197. Магистерский коллоквиум в Спб. Духовной Академии. *Литовские епархиальные ведомости*. 1899. №7. С.80–84.
198. Материалы по этнографии Гродненской губернии. Вильна: Типография «Русский Почин» Сиротская, 1911. 238 с.
199. Обзорение преподавания в 1900–1901 учебном году. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1900. Кн.10. С.1–19.
200. Обзорение преподавания в 1901–1902 учебном году. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1901. С.3–20.
201. Обзорение преподавания в 1902–1903 учебном году. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1902. Кн.7–8. С.1–49.
202. Обзорение преподавания в 1903–1904 учебном году. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1903. Кн.10. С.1–22.
203. Обзорение преподавания в 1904–1905 учебном году. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1904. Кн.10. С.1–15.
204. Обзорение преподавания за 1909–1910 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1909. Кн.10. С.1–16.
205. Обзорение преподавания за 1910–1911 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1910. Кн.10. С.1–16.
206. Обзорение преподавания за 1911–1912 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1911. Кн.10. С.1–14.
207. Обзорение преподавания за 1912–1913 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1912. Кн.10. С.1–14.
208. Отчет о состоянии Императорского Казанского Университета за 1909 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1910. Кн.11. С.1–171.
209. Отчет о состоянии Императорского Казанского Университета за 1910 год. *Ученые записки Императорского Казанского университета*. 1911. Кн.11. С.1–169.
210. Отчет о состоянии Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1894 год. Санкт-Петербург, 1895. 15 с.

211. Отчет о состоянии Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1899 год. *Христианское чтение*. 1900. Т.79. Ч.1. С.494.
212. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1901 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1902. Т.18. Вып. 1–3. С.3.
213. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1902 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1903. Т.19. Вып. 2. С.30.
214. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1903 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1904. Т.20. Вып. 1–3. С.19.
215. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1904 год составленный секретарем К. В. Харлампóвичем. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1905. Т.21. Вып. 2. С.23–38.
216. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1905 год составленный секретарем К. В. Харлампóвичем. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1906. Т.22. Вып.3. С.33–50.
217. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1906 год составленный секретарем К. В. Харлампóвичем. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1907. Т.23. Вып.1. С.53–66.
218. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1907 год составленный секретарем К. В. Харлампóвичем. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1908. Т.23. Вып.6. С.49–60.

219. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете за 1908 год составленный секретарем К. В. Харлампóвичем. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1909. Т.25. Вып.6. С.32–34.

220. Отчет Общества Археологии Истории и Этнографии при Казанском Государственном Университете с 31 марта 1924 года по 1 апреля 1927 года. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Казанском Государственном Университете им. В. И. Ленина*. 1927. Т.33. Вып.4. С.105.

221. Отчет Церковного Историко-Археологического общества Казанской епархии за 1907–1908 год. Казань, 1908. 16с.

222. Отчет Церковного Историко-Археологического общества Казанской епархии за 1909–1910 год. Казань, 1910. 7с.

223. Памятная книжка Казанской Духовной Академии на 1904–1905 гг. Казань, 1904. 17 с.

224. Памятная книжка Санкт-Петербургской Духовной Академии на 1890–1891 учебный год. СПб, 1890. 48с.

225. Памятная книжка Санкт-Петербургской Духовной Академии на 1891–1892 учебный год. СПб, 1891. 48с.

226. Памятная книжка Санкт-Петербургской Духовной Академии на 1892–1893 учебный год. СПб, 1892. 52с.

227. Протокол экстренного заседания Совета Общества Археологии Истории и Этнографии 12.01.1919 года. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Казанском Университете*. 1919. Т.30. Вып. 2. С.9.

228. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского Университета за 1900 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1901. Кн.1. С.3; Кн.12. С.11–18.

229. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1901 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1902. Кн.2. С.4.

230. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1902 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1902. Кн.10. С.61–159.

231. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1906 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1907. Кн.4. С.334–445.

232. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского Университета за 1907 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1908. Кн.1. С.481–560; Кн.12. С.177–480.

233. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского Университета за 1908 год. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1909. Кн.1. С.417.

234. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1909 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1910. Кн.8. С.31; Кн.11. С.17; Кн.9. С.81.

235. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1910 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1911. Кн.2. С.113–208; Кн.3. С.209–368; Кн.4. С.169–374; Кн.11. С.17.

236. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1911 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1911. Кн.5. С.1–80; Кн.10. С.127–254.

237. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1912 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1913. Кн.3. С.292.

238. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1913 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1914. Кн.6–7. С.257–368.

239. Протоколы заседания Совета Императорского Казанского университет за 1915 год. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1916. Кн.3. С.1–32; Кн.4–5. С.33–80.

240. Протоколы заседания Совета Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1896/7 академический год. *Христианское чтение*. 1898. Кн.2. С.207.

241. Протоколы заседания Совета Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1896/7 академический год. *Христианское чтение*. 1898. Кн.3. С.219.

242. Протоколы заседания Совета Санкт-Петербургской Духовной Академии за 1896/7 академический год. *Христианское чтение*. 1898. Кн.2. С.207.

243. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии, Истории и Этнографии при Государственном Казанском Университете за 1919 год. *Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Казанском Университете*. 1920. Т.30. Вып.4. С.15.

244. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1899 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1900. Т.16. Вып. 4–6. С.17.

245. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1902 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1903. Т.19. Вып. 2. С.26.

246. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1903 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1904. Т.20. Вып. 1–3. С.9–14.

247. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1904 год. *Известия Общества*

Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете. 1905. Т.21. Вып. 2. С.5-19.

248. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1905 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете.* 1906. Т.22. Вып. 3. С.13–14.

249. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1906 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете.* 1907. Т.23. Вып. 1. С.31–49.

250. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1907 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете.* 1908. Т.23. Вып. 6. С.3–16.

251. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1908 год. *Известия Общества Археологи Истории и Этнографии.* 1909. Т.25. Вып.6. С.8.

252. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1909 год. *Известия Общества Археологи Истории и Этнографии.* 1910. Т.26. Вып.6. С.21–23.

253. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1910 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете.* 1911. Т.27. Вып. 5. С.3–20.

254. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1911 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете.* 1912. Т.28. Вып. 4–5. С.20–80.

255. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1912 год. *Известия Общества*

Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете. 1913. Т.28. Вып. 6. С.21–23.

256. Протоколы Общих Собраний и заседаний Совета Общества Археологии Истории и Этнографии за 1913 год. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1915. Т.29. Вып. 1–3. С.1–45.

257. Сидорова И. Б. Изучение Казани Обществом археологии, истории и этнографии при Казанском университете. *Историческое краеведение в Татарстане: материалы республиканской научной конференции 20-21 декабря 2002 года. К 70-летию со дня рождения К. Р. Синицыной*. Казань, 2004. С. 50–73.

258. Сидорова И. Б. ОАИЭ на последнем этапе своей истории (1924-1931 гг.). *Материалы краеведческих чтений, посвященных 135-летию Общества естествоиспытателей при КГУ, 110-летию со дня рождения М.Г.Худякова, 22-25 марта 2004 г.* Казань: РИЦ «Школа», 2004. С. 379–393.

259. Сидорова И. Б. Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете: основные этапы истории. *Краеведческие среды. Материалы заседаний, прошедших в Национальном музее Республики Татарстан в 2003 году*. Казань: Школа, 2004. Вып. 4. С. 6–69.

260. Сидорова И. Б. Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете: некоторые проблемы изучения. *История и историки в Казанском университете: к 125-летию Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете*. Казань, 2005. С. 7-21.

261. Сидорова И. Б. Поступают «сведения о группировке черносотенного элемента в Обществе археологии, истории и этнографии при Казанском университете»: (Об ОАИЭ в первые годы советской власти, 1917-1924). *Гасырлар авазы = Эхо веков*. 2003. № 3-4. С. 65–81.

262. Сидорова И. Б. Ученое братство: Общество археологии, истории и этнографии при Казанском университете (1878-1931 годы). Казань, 2014. Ч.1. 304с.

263. Собрание постановлений Святейшего Синода в разъяснение недоумений, возникших в духовных семинариях и училищах, а равно и на съездах духовенства, при введении в действие новых духовно-училищных уставов. Санкт-Петербург, 1868. 473с.

264. Собрание постановлений Святейшего Синода. Санкт-Петербург, 1875.–197с.

265. Список почетных членов и личного состава Императорского Казанского Университета к 5 ноября 1916 года. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1916. Кн.12. С.1–55.

266. Устав Общества Археологии Истории и Этнографии. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1878. Т.1. Вып. 1. 34с.

267. Устав православных духовных семинарий. Санкт-Петербург, 1867. 46с.

268. Устав Православной Духовной Академии. Санкт-Петербург, 1883. 36с.

269. Уставы и штаты духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 14.05.1867. Санкт-Петербург, 1871. 62с.

270. Уставы православных духовных семинарий и училищ высочайше утвержденные 22.08.1884г. с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода. Санкт-Петербург, 1888. 88с.

271. Хроника. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1920. Т.31. Вып. 1. С.249.

272. Хроника. *Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Казанском Университете*. 1921. Т.31. Вып.2–3. С.250.

273. Часть официальная. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1901. Кн.12. С.121–168.

274. Часть официальная. *Ученые записки императорского Казанского университета*. 1902. Кн.2. С.185–245.

Рецензії та відгуки на праці К. В. Харлампівича

275. А–вич Х. А. [Рецензія]. *Исторический вестник*. 1900. Рец. на: Харлампівич К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальський, бивший єпископ Владимирський и Брестський (1621–1624). *Волынские епархиальные ведомости*. 1900. №13 С.404–416; №14. С433–444; №15. С.464–477.

276. А–вич Х. А. [Рецензія]. *Исторический вестник. Историко–литературный журнал*. Санкт-Петербург, 1901. Т.LXXXIII. Январь. С.345–347. Рец. на: Харлампівич К. В. К вопросу о сущности русского раскола старообрядцев (Вступительная лекция в курсе истории русского раскола в Императорском Казанском Университете 13 сентября 1900 года). *Ученые записки Императорского Казанского Университета*. 1900. Декабрь. Кн.12. С.133–152.

277. Баржеев П. И. [Рецензія]. *Русский архив*. 1906. Т. I. С.121. Рец. на: Харлампівич К. В. Архимандрит Макарий Глухарев. По поводу 75–летия Алтайской миссии. *Христианское чтение*. 1905. II.

278. Без автора. [Рецензія]. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1899. Ч.321. С.522–523. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

279. Без автора. [Рецензія]. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1900, октябрь. Рец. на: Харлампівич К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальський, бивший єпископ Владимирський и Брестський (1621–1624). *Волынские епархиальные ведомости*. 1900. №13 С.404–416; №14. С433–444; №15. С.464–477.

280. Без автора. [Рецензія]. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1901. Ч.337. С.222–223. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

281. Без автора. [Рецензія]. *Киевская старина*. 1899. Т.64. №2. С.127. Рец. на кн.: Харлампóвич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

282. Без автора. [Рецензія]. *Литературный вестник*. 1902. Рец. на: Харлампóвич К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольський период. (По поводу взглядов В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинского). *Научно-литературный Сборник. Периодическое издание «Галицко-русской матицы»*. Львов. 1901. Т.1. С.109–230.

283. Без автора. [Рецензія]. *Мировой труд*. 1908. Июль. С.159. Рец. на: Харлампóвич К. В. Pro domo sua (По поводу конкурса 1902–1907 годов на кафедру церковной истории в Казанском университете). Казань. 1908. С. 1–55.

284. Без автора. [Рецензія]. *Православный собеседник*. 1904. Март. С.496. Рец. на: Харлампóвич К. В. Известия И. Гмелина о Казани и о казанских инородцах (1733). Известия Общества археологии, истории и этнографии. 1903. XIX, приложения вып.5 и 6. Декабрь. С. 251–276.

285. Без автора. [Рецензія]. *Русский архив*. 1914. №12. Рец. на: Харлампóвич К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С. XXIV+1–878+LXVI с.

286. Без автора. [Рецензія]. *Труды Киевской Духовной Академии*. 1905. Август. Рец. на: Харлампóвич К. В. Письма архимандрита Макария Глухарева, основателя Алтайской миссии. С биографическими очерками, портретами, видами и двумя ф... В пользу Алтайской миссии – к 75-летию ея основания. Казань. 1905. 1–72+1–587 с.

287. Без автора. [Рецензія] *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1900. №4. Рец. На: Харлампóвич К. В. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. Курбского: «От другие диалектики Иоанна Спанинберга о силлогизме вытолковано».

288. Без автора. [Рецензія] *Современная летопись*. №44. Рец. на: Харлампóвич К. В. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А.Курбского: «От другие диалектики Иоанна Спанинберга о силлогизме вытолковано».

289. Без автора. [Рецензія] *Труды и издания Общества любителей древней письменности за 1898-1899 год*. СПб.: Тип. В.С. Балашева. 1900. С.13. Рец. на: Харлампóвич К. В. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. Курбского: «От другие диалектики Иоанна Спанинберга о силлогизме вытолковано».

290. Библиолог. [Рецензія]. *Новый журнал иностранной литературы*. 1902. Апрель. С.129–130. Рец. на: Харлампóвич К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольський период. (По поводу взглядов В. Н. Татищева и Е.Е.Голубинского). *Научно–литературный Сборник. Периодическое издание «Галицко–русской матицы»*. Львов. 1901. Т.1. С.109–230.

291. Василенко Н. [Рецензія]. *Голос минувшаго*. 1916. №4. С.250–254. Рец. на: Харлампóвич К. В. Малоросийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

292. Голубев С. Т. [Рецензія]. *Церковные ведомости*. 1915. №34. С.1046–1063. Рец. на: Харлампóвич К. В. Малоросийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

293. Голубев С.Т. [Рецензія]. *Чтения в Московском обществе истории и древностей российских*. 1906. Кн.4. С.1–20. Рец. на: Харлампóвич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань, 1898. ХІІІ+524+LХІІ с.

294. Грушевский М. С. [Рецензія]. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів. 1902. Т.48. Кн.4. С.5. Рец. на: Харлампóвич К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольський период. (По поводу взглядов В.Н.Татищева и Е.Е.Голубинского). *Научно–литературный Сборник*.

Периодическое издание «Галицко–русской матрицы». Львов. 1901. Т.1. С.109–230.

295. Грушевський О. [Рецензія]. Україна. 1930. Кн.41. С. 182–183. Рец. на: Харлампівич К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII–XVIII). *Записки історично-філологічного відділу УАН*. 1929. Кн.24. С.109–205.

296. Жукович П. Н. [Рецензія]. *Библиографическая летопись*. 1914. №1. С.22–26. Рец. на: Харлампівич К.В. Малоросійське впливання на великорусську церковну життя. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

297. Жукович П. Н. [Рецензія]. *Отчет о XLII присуждении награды графа Уварова*. Санкт-Петербург, Санкт-Петербург, 1902. С.1–19. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. ХІІІ+524+LХІІ с.

298. Жукович П. Н. [Рецензія]. *Христианское чтение*. 1898. Кн.3. С.209–219. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. ХІІІ+524+LХІІ с.

299. Жукович П. Н. [Рецензія]. *Христианское чтение*. 1915. Кн.6. С.266–287. Рец. на: Харлампівич К. В. Малоросійське впливання на великорусську церковну життя. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

300. Заметка Титова Ф. И. о библиографической статье Харлампівича К. В. о книге: А. А. Папкова Братства. Очерки истории западнорусских братств. Свято–Троїцька Сергієва Лавра. 1900. Православний собеседник. 1900, октябрь, С.457–472. *Чтения общества Нестора Летописца*. XV. II.

301. Корсакова Д. А. [Рецензія]. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1907. Кн.12. С. 256–278. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века,

отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

302. Курганов Ф. А. [Рецензія]. *Протоколы Казанского университета*. 1907. С.207. Рец. на: Харлампóвич К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальський, бывший епископ Владимирський и Брестський (1621–1624). *Волынские епархиальные ведомости*. 1900. №13 С.404–416; №14. С.433–444; №15. С.464–477.

303. Курганов Ф. А. [Рецензія]. *Протоколы совета Казанского университета*. 1907. С.205–207. Рец. на: Харлампóвич К. В. Борьба школьных влияний в до–петровской Руси. *Киевская старина*. 1902. №7–8. С.1–76; №9. С.358–394; №10. С.34–61.

304. Курганов Ф. А. [Рецензія]. *Протоколы совета Казанского университета*. 1907. С.205–208. Рец. на: Харлампóвич К. В. Материалы для истории Казанской Духовной Семинарии в XVIII ст. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. 1903. XIX, приложения вып.3 и 4. С.1–214.

305. Курганов Ф. А. [Рецензія]. *Протоколы Совета Казанского Университета за 1904 год*. С.189–204. Рец. на кн.: Харлампóвич К. В. Западно–русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

306. Курганов Ф. А. [Рецензія]. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1908. Кн.1. С.204–205. Рец. на: Харлампóвич К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольський период. (По поводу взглядов В.Н.Татищева и Е.Е.Голубинского). Научно–литературный Сборник. Периодическое издание «Галицко–русской матицы». Львов. 1901. Т.1. С.109–230.

307. Курганов Ф. А. О сочинениях магістра богословия К. В. Харлампóвича, представленных на соискание (по конкурсу) кафедры церковной истории при Императорском Казанском Университете. *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1907. Кн.12. С. 189–211.

308. Курганов Ф. А. Харлампóвич К. В. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А.Курбского: «От другие диалектики Иоанна Спанинберга о силлогизме вытолковано». *Ученые Записки Императорского Казанского Университета*. 1908. Кн.1. С.207–208.

309. Любарский И. В. [Рецензія]. *Исторический вестник*. 1897. №10. С.331–353. Рец. на: Харлампóвич К. В. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. Литовские епархиальные ведомости. 1897. №16–17. С.142–147; №19. С.165–167; №20. С.175–178; №21. С.180–184; №22. С.192–196.

310. Любарский И. В. [Рецензія]. *Исторический вестник*. 1898. №11. С.803–807. Рец. на кн.: Харлампóвич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви.– Казань.–1898.– XIII+524+LXII с.

311. Николаевский П. Ф. прот. [Рецензія]. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 1898. Кн.2. С.207–208; Кн.3. С.209. Рец. на кн.: Харлампóвич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

312. Отчет о седьмом присуждении премии Г. Ф. Карпова. Разбор сочинения К. В. Харлампóвича «Западно–русские православные школы 16 и начала 17 вв., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви,» составленный Действ. Членом С. Т. Голубевым. *Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете*. М., 1906. Кн.4. С.1–20.

313. Попов И. [Рецензія]. *Русская школа*. 1900. №1. С.4–7. Рец. на кн.: Харлампóвич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

314. Редакційна рецензія. Харлампівич К. В. Новая библиографическая находка. Переводная статья кн. А. Курбского: «От другие диалектики Иоанна Спанинберга о силлогизме вытолковано». *Записки НТШ. Наукова хроніка*. XLII. С.5.

315. Рклицкий С. [Рецензія]. *Украинская жизнь*. 1914. №4. Рец. на: Харлампівич К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

316. Рункевич С. [Рецензія]. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1898. №2. С.73–75. Рец. на: Харлампівич К. В. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. *Литовские епархиальные ведомости*. 1897. №16–17. С.142–147; №19. С.165–167; №20. С.175–178; №21. С.180–184; №22. С.192–196.

317. Рункевич С. [Рецензія]. *Прибавления к Церковным ведомостям*. 1898. №2. С.73–75. Рец. на: Харлампівич К. В. Острожская православная школа (историко–критический почерк). Киевская старина. 1897. Май. С.177–207; Июнь. С.363–383.

318. Рункевич С. [Рецензія]. *Прибавление к Церковным ведомостям*. 1899. №4. С.171–172. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. ХІІІ+524+LХІІ с.

319. С. [Рецензія]. *Исторический вестник*. 1914. №11. Рец. на: Харлампівич К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

320. С. Гр. [Рецензія]. *Странник*. 1905. Сентябрь. С.427. Рец. на: Харлампівич К. В. Казанские новокрещенские школы. (К истории христианизации инородцев Казанской епархии в XVIIIв.). *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. 1905. ХХІ.

321. Богородицкий В. А. [Рецензія]. *Ученые записки Казанского университета*. Казань. 1908. Кн. 10. Приложение. С. 1-2. В ответ г-ну К.В.

Харлампóвичу на его «Pro domo sua» (По поводу конкурса 1902-1907 годов на кафедру церковной истории в Казанском университете). Казань. 1908. 55с.

322. Сицінський Ю. [Рецензія]. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів. 1898. Т.25. Кн.5. С.19. Рец. на: Харлампóвич К. В. К истории западнорусского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. Литовские епархиальные ведомости. 1897. №16–17. С.142–147; №19. С.165–167; №20. С.175–178; №21. С.180–184; №22. С.192–196.

323. Сицінський Ю. [Рецензія]. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів. 1901. Т.43. Кн.5. С.10–11. Рец. на: Харлампóвич К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальський, бывший епископ Владимирський и Брестський (1621–1624). *Волинские епархиальные ведомости*. 1900. №13 С.404–416; №14. С.433–444; №15. С.464–477.

324. Сосунцов Е. свящ. [Рецензія]. Известия по Казанской епархии. 1915. №8. Рец. на: Харлампóвич К. В. Малоросийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

325. Титлинов Б. В. [Рецензія]. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 1915. Кн.6. С.287–304; Кн.7–8. С.305. Рец. на: Харлампóвич К. В. Малоросийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.ХХІV+1–878+LХVІ с.

326. Титов. Ф. прот. [Рецензія]. *Чтения в Обществе Нестора–Летописца*. №15. Вып.1. С.10–13. Рец. на кн.: Харлампóвич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. ХІІІ+524+LХІІ с.

327. Франк Я. [Рецензія]. *Kwartalnik historyczny*. 1898. Zesz II. S.369. Рец. на: Харлампóвич К. В. Острожская православная школа (историко-критический очерк). Киевская старина. 1897. Май. С.177–207; Июнь. С.363–383.

328. Франко І. [Рецензія]. *Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка*. 1898. Т.22. Кн.2. С.30–31. Рец. на: Харлампóвич К. В. Острожская

православная школа (историко-критический почерк). Киевская старина. 1897. Май. С.177–207; Июнь. С.363–383.

329. Франко І. [Рецензія]. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т.44. Кн.16. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

330. Хроника. Характеристика сочинения Харлампівича К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань. 1914. Т.1. С.XXIV+1–878+LXVI с. *Церковные ведомости*. 1914. №30. С.1343–1348.

331. Шатов В. [Рецензія]. *Историк марксист*. 1927. №4. С.263-264. Рец. на: Харлампівич К. Восстание тургайских казак-киргизов 1916-1917 г. Кызыл-орда. 41с.

332. Brückner A. [Рецензія]. *Archiv für Slavische Philologie*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1900. Zesz XXII. S.62–63. Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

333. Marek J. [Recenzja]. *Kwartalnik Historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego*. 1898. Rocznik XII. Zeszyt I. S. 369–370. Rec. na: Charlampowicz K. Ostrozkaja Pravoslavnaja szkola. *Kijewskaja Starina*. 1897. Maj. S.177–207. Czerwiec. S.363-388.

334. Wolyniak. [Recenzja]. *Kwartalnik historyczny. Organ Towarzystwa Historycznego*. 1902. Rocznik XVI. Zeszyt 1. S.313-315 Рец. на кн.: Харлампівич К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуга их в деле защиты православной веры и Церкви. Казань. 1898. XIII+524+LXII с.

Праці К. В. Харлампівича

335. Известия Общества археологии, истории и этнографии / под. ред. К. В. Харлампóвича. 1904. Т. XX.
336. Харлампóвич К. В. Автореферат о книжке: Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. I. 1914. Казань. *Научный исторический журнал*. 1914. №4. Т. II. Вып. 2. С.136–141.
337. Харлампóвич К. В. Архиепископ Димитрий Ковальницкий в Казани (1903–1905). *Известия по Казанской епархии*. 1916. №№5, 9, 39–40, 41–42, 43.
338. Харлампóвич К. В. Архиепископ Иркутский Вениамин и его проекты положения о последователях буддийского вероучения в Сибири. *Православный благовестник*. 1906. №№9,11. С.106–111.
339. Харлампóвич К. В. Архиепископ Казанский Владимир Петров, его жизнь и деятельность (†1897). *Христианское чтение*. 1907. Сентябрь. 1909. Февраль и май; 1910. Февраль, март, июль–август; 1911. Июль–август, октябрь, декабрь.
340. Харлампóвич К. В. Архимандрит Константин Борковский и его литературная деятельность. *Православный собеседник*. 1909. Ноябрь.
341. Харлампóвич К. В. Архимандрит Макарий Глухарев и его отношение к родным. *Смоленские епархиальные ведомости*. 1904. №№10–16.
342. Харлампóвич К. В. Архимандрит Макарий Глухарев и Тобольские декабристы. *Русский архив*. 1904. II. С.235–243.
343. Харлампóвич К. В. Архимандрит Макарий Глухарев и Тобольские декабристы. *Русский паломник*. 1904. №10. С.168–169 (перепечатали в сокращении).
344. Харлампóвич К. В. Архимандрит Макарий Глухарев, основатель Алтайской миссии, и его пребывание в Казани в 1840 г. *Православный собеседник*. 1904. Февраль. С.205–230.
345. Харлампóвич К. В. Архимандрит Макарий Глухарев. По поводу 75-летия Алтайской миссии. *Христианское чтение*. 1905. II. Кн.9. С.295–315. Кн.10. С.478–530. Кн.11. С.644–675.

346. Харлампóвич К. В. Архівна спадщина Ніжинських греків. *Архівна справа*. 1929. Кн. 9–10. С. 97–102.
347. Харлампóвич К. В. Афиноген Крыжановский (Из истории культурного влияния западной Руси на восточную в XVII в.). *Сборник статей в честь Дм. О. Корсакова*. Казань. 1911. С. 163–180.
348. Харлампóвич К. В. Б. М. Мелиоратоный (некролог). *Православный собеседник*. 1906. Сентябрь. С.151–157.
349. Харлампóвич К. В. Бантиряг в Казани и борьба с ним. *Церковные вести*. 1910. №24. С.745–747.
350. Харлампóвич К. В. Библиографическая заметка о книге: Виппер Р.Ю. Возникновение христианства. Культурно-историческая библиотека. М.: «Фарос». 1918. 118с. *Казанский библиофил*. Казань. 1921. №2. С.103-112.
351. Харлампóвич К. В. Библиографическа заметка о I–II томах Описания архива Александро-Невской Лавры. Санкт-Петербург, 1903–1911. *Православный собеседник*. 1911. Ноябрь. С.684–685.
352. Харлампóвич К. В. Библиографическая заметка (без заглавия) о первопечатной словянской грамматике, изданной в Вильне в 1586 году. *Литовские епархиальные ведомости*. 1895, №48. С.480–481.
353. Харлампóвич К. В. Библиографическая заметка о книге: С. А. Белотурова 1882–1907. Москва. *Христианское чтение*. 1908. Октябрь. С.1421–1425.
354. Харлампóвич К. В. Библиографическая заметка о книжке: Александро–Невская лавра. 1713–1913. С.277 картами и снимками. Историческое исследование доктора церковной истории С. Г. Рункевича. Санкт-Петербург, 1913. *Православный собеседник*. 1914. Май.
355. Харлампóвич К. В. Библиографическая заметка о книжке: П. И. Никольський. Письма о русском богословии, выпуск первый. Санкт-Петербург, 1904. *Православный собеседник*. 1905. Ноябрь. С.542–549.
356. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге А. Jablonowski: Akademia Kijowsko–Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju

ogolnego cywilizacyi zachodniej na Rusi. Krakow. 1899–1900. *Киевская старина*. 1902. Июль–август. II. С. 44–69.

357. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге проф. Б. В. Титлинова: Гавриил Петров, митрополит Новгородский и Санкт-Петербургский. Его жизнь и деятельность, в связи с церковными делами того времени. Петроград. 1916. *Журнал Министерства Народного Просвещения*.

358. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге Фр. К. Функе, професор Тюбенченского университета. История христианской церкви от времен апостольских до наших дней. В русском переводе со значительными изменениями, дополнениями и предисловием П. И. Тижмякова, ординарного профессора Императорского Московского университета. М. 1911. *Ученые записки Казанского университета*. 1911.

359. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге: А. А. Папкова Братства. Очерки истории западнорусских братств. Свято-Троицкая Сергиевая Лавра. 1900. *Православный собеседник*. 1900. Октябрь. С.457–472.

360. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге: Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volunin'a legume). Екатиринослав. 1908. *Ученые записки Казанского университета*. 1912. Февраль.

361. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге: В. В. Латышев. Жития св. епископов херсонских. Исследования и тексты. (Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению т. VIII, №3). Санкт-Петербург, 1906. *Ученые записки Императорского Казанского университета*. 1908. Февраль. Приложение. С. 1–24.

362. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книге: Проф. И. М. Покровский «Русские епархии в XVI–XIX вв. их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Том II (XVIII век). Казань. 1913. *Православный собеседник*. 1916. Январь.

363. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья о книжке: Н. М. Петровский. Письмо патриарха константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру. Санкт-Петербург, 1914. *Православный собеседник*. 1914.

364. Харлампóвич К. В. Библиографическая статья об издании: Православная богословская энциклопедия. С иллюстрациями и картами. Томы I–V (под редакцией проф. А. П. Лопухина), VI–X (под редакцией проф. Н. Н. Глубоковского). 1900–1904 гг. Петроград; 1905–1909 гг. Петербург. Бесплатное приложение к духовному журналу «Странник». *Ученые записки Императорского Казанского Университета*. 1910. Июнь–июль.

365. Харлампóвич К. В. Биографическая статья о книге: Памятники Казанской истории. Очерк П. М. Дульского. С 50 снимками видов «Старой Казани». Приложение: Археологический этюд Б. П. Асника о фресках Свяжского Успенского монастыря (и с снимками древней живописи). Казань. 1914. *Православный собеседник*. 1915. Февраль. С.349–361.

366. Харлампóвич К. В. Биографическая статья о книжке: М. Д. Приселков. Очерки по церковно–политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург, 1913. *Вестник образования и воспитания*. 1914. №4.

367. Харлампóвич К. В. Борьба с расколом в новом его фазисе. *Церковные вести*. 1909. №44. С.1386–1387.

368. Харлампóвич К. В. Борьба школьных влияний в до–петровской Руси. *Киевская старина*. 1902. №7–8. С.1–76.

369. Харлампóвич К. В. Борьба школьных влияний в до–петровской Руси. *Киевская старина*. 1902. №9. С.358–394.

370. Харлампóвич К. В. Борьба школьных влияний в до–петровской Руси. *Киевская старина*. 1902. №10. С.34–61.

371. Харлампóвич К. В. Братство Христа Спасителя. *Церковные вести*. 1909. №17. С.520–521.

372. Харлампóвич К. В. Бунты церковных старост. *Церковные вести*. 1909. №8. С.258–260.

373. Харлампóвич К. В. В уставе ли только дело? К вопросу о духовно-академической научно-литературной производительности. *Церковные вести*. 1911. №22. С.661–663.

374. Харлампóвич К. В. «Ведомости Московского государства» 1702 года. Пг. 1921. 18 с.

375. Харлампóвич К. В. Воззвание 1703, о пожертвованиях на потройку храма (К истории казанского храмоздания). *Известия Общества Археологии, истории и этнографии*. 1908. XXIV. С.589–593.

376. Харлампóвич К. В. Восстание тургайских казак-киргизов (1916–1917 гг.): По рассказам очевидцев. Кзыл-Орда: Изд. О-ва Изучения Казахстана, 1926. 52 с.

377. Харлампóвич К. В. Выборы в государственную думу и духовенство. *Обновление*. 1906. №31.

378. Харлампóвич К. В. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.). *Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. Серія: Ніжинська старовина*. Ніжин, 2000. Вип. I. С.29.

379. Харлампóвич К. В. Диспут в дух. Академии. *Церковные вести*. 1909. №7. С. 213–214.

380. Харлампóвич К. В. Диспут в дух. Академии. *Церковные вести*. 1909. №10. С.315.

381. Харлампóвич К. В. Диспут в дух. Академии. *Церковные вести*. 1909. №37. С.1161–1162.

382. Харлампóвич К. В. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля. *Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького*. 2000. Вип. III. С.87–158.

383. Харлампóвич К. В. Доклад К. В. Харлампóвича в Обществе археологии, истории и этнографии об Иосифе Курцевиче, архиепископе Суздальском 9 ноября 1899 г. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. XVI. Вып.2. С. 240–241.

384. Харлампóвич К. В. Доклад К. В. Харлампóвича в Обществе археологии, истории и этнографии об Иосифе Курцевиче, архиепископе Суздальском 9 ноября 1899г. *Труды Владимирской ученой археологической комиссии*. II.
385. Харлампóвич К. В. Древнейшие виды кремля Казанского. *Известия общества археологии, истории и этнографии*. XXV (1906). С.146–148
386. Харлампóвич К. В. Духовная академия. *Церковные вести*. 1910. №48. С.1578–1579.
387. Харлампóвич К. В. Духовная академия: голодовка, философско–богословский кружок и новый доктор богословия. *Церковные вести*. 1910. №15–16. С.486–487.
388. Харлампóвич К. В. Епархиальные свечные заводы и.... *Камско-Волжская речь*. 1916. №202.
389. Харлампóвич К. В. Епархиальный съезд духовенства. *Церковные вести*. 1909. №49. С.1550–1553.
390. Харлампóвич К. В. Епархиальный съезд духовенства. *Церковные вести*. 1910. №40. С.1258–1260.
391. Харлампóвич К. В. Еще о национализации. *Церковно-общественная жизнь*. 1906, №24.
392. Харлампóвич К. В. Еще о Польше. Обновление. 1906. №84.
393. Харлампóвич К. В. Еще о сношениях с Абисинией. *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1910. Декабрь. С.358–375.
394. Харлампóвич К. В. Еще об одном портрете преп. Серафима Саровского. *Известия по Казанской епархии*. 1903. №24 (803–804).
395. Харлампóвич К. В. Заметка о I–й книжке Журнала Вестника образования и воспитания. *Камско-Волжская речь*. 1914. (без номера – Д.К.).
396. Харлампóвич К. В. Заметка о VII томе Православной богословской энциклопедии. *Церковно-общественная жизнь*. 1906. №8 (266–207).

397. Харлампóвич К. В. Заметка о брошюре: Прот. Н. Владимирский. Последний урок. Казань. 1914. *Церковные вести*. 1915. №1. (Перепечатано в Известиях по Казанской епархии №4 и в Законоучителе. №46).

398. Харлампóвич К. В. Заметка о брошюре: свящ. И. Дроздов. Секта, известная под названием «иеговистов» или «Сионская вечеря». Иркутск. *Православный собеседник*. 1906. Январь. С.149–150.

399. Харлампóвич К. В. Заметка о брошюре И. Крачковского: Арабские рукописи в русских монастырях: библиографическая загадка. *Западно-Восточное отделение Русского археологического общества*. Санкт-Петербург, 1915. Т.23. С.123–131.

400. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: А. Ф. Ярушевич. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная Литовская Русь в его время. Смоленск. 1896. *Литовские епархиальные ведомости*. 1897. №26. С. 135–236.

401. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Автобиография Высокопреосвященного Вениамина, Архиепископа Иркутского и Нерчинского. Издание Иркутского центрального братства во имя святителя Иннокентия. Иркутск. 1915. *Православный собеседник*. 1915. II. С.156–157.

402. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: В. М. Истрин. Письма к академику Петру Спиридоновичу Билярскому, хранящиеся в Императорском Новороссийском Университете. Одесса. 1906 (Летопись Историко–филологического факультета при Императорском Новороссийском Университете.XIV/1907). *Известия Общества Археологии, истории и этнографии*. 1905. XXIV. С.300–302.

403. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Зерна разумного, доброго, вечного. Сборник назидательных стихотворений, пословиц и изречений. Для учащихся в церковно–приходских школах. Составитель Владимир Неревский. Свяж. 1909. *Церковные вести*. 1910. №4. С.1189.

404. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Л. К. Геенза: Киево–Печерский монастырь как культурный центр Домонгольской Руси. *Православный собеседник*. 1905. Май. С.190–193.
405. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: М. А. Об именах, даваемых при крещении. Казань. 1906. *Церковные вести*. 1909. №43. С.1347–1348.
406. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: М. П. Антоний, митрополит СПбетербургский и Ладожский. Санкт-Петербург, 1915. *Православный собеседник*. 1916. Май–июль.
407. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Материалы для истории Казанской Духовной Семинарии в XVIII ст. (Казань, 1903). *Православный собеседник*. 1904. Февраль.
408. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Н. В. Никольский. Христианство среди чуваш среднего Поволжья в XVI–XVIII веках. Исторический очерк. Казань. 1912. *Церковные вести*. 1912. №50. С.1543–1544.
409. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Никольский Н. В. Христианство среди чуваш среднего Поволжья в XVI–XVIII веках. Исторический очерк. Казань. 1912. *Камско–волжская речь*. 1912. №3.
410. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: П. Лапин. Собор, как святой орган церковной власти (Историко–канонический очерк). Казань. 1909. *Церковные вести*. 1909. №24. С.737–739.
411. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Православная богословская энциклопедия. Издание под редакцией проф. А. М. Лопухина. *Православный собеседник*. 1905. Июль–август. С.661–665.
412. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: свящ. Е. Кузнецов. Характеристика бурят с точки зрения способности их к принятию христианства и общеевропейской культуры. Чита. 1905. *Православный собеседник*. 1905. Декабрь. С.687–691.
413. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Свящ. Е. Сосунцов. Краткая церковная история. Курсы двухлетних училищ. Казань. 1914. *Законоучитель*. 1915. №45.

414. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: У Троицы в академии. 1814–1914. Юбилейный сборник исторических материалов. Издание бывших воспитанников Московской духовной академии. М. 1914. *Православный собеседник*. 1915. II. С.158–163.

415. Харлампóвич К. В. Заметка о книге: Ю. П. Ювачев. Паломничество в Палестину к гробу Господню. Санкт-Петербург, 1904. *Православный собеседник*. 1905. Март. С.553.

416. Харлампóвич К. В. Заметка о книжке: А. Галкина. Академия в Москве в XVIIст. М. 1913. *Христианское чтение*. 1913. Ноябрь. С.1379–1381.

417. Харлампóвич К. В. Заметка о книжке: И.С. Акимов. Как я был церковным старостой. Казань.1909. *Церковные вести*. 1909. №28. С.867–868).

418. Харлампóвич К. В. Заметка о книжке: М.Д. Приселков, Очерк по церковно–политической истории Киевской Руси X–XIIвв. Санкт-Петербург,1913. *Камско-Волжская речь*. (без номера – Д.К.).

419. Харлампóвич К. В. Заметка о книжке: Ольга Ермолаева. О мифах и иерархии. Казань.1909. *Церковные вести*. 1909. №26. С.868.

420. Харлампóвич К. В. Заметка о книжке: П. Миндалев. Молитва Даниила Заточника и связанние с ним памятники. Казань. 1914. *Вестник образования и воспитания*. 1915. Июль–август. С.512–614.

421. Харлампóвич К. В. Заметка о книжке: Памятка христоролюбивого воина. Издание братства Христа Спасителя в Казани. №20. 1909. *Церковные вести*. 1909. №44. С.1385.

422. Харлампóвич К. В. Заметка о статье: К празднику Успения Пресвятой Богородицы. Издание братства Христа Спасителя в Казани. Братская книжка №18. *Церковные вести*. 1909. №15. С.458–459.

423. Харлампóвич К. В. Заметка об XI томе Богословской Энциклопедии. *Церковный вестник*. 1911. №19. С.936.

424. Харлампóвич К. В. Заметка об журнале: Сотрудники братства Святого Гурия. Издание кржка сестер–сотрудниц братства. №1. 40 ст. 1909. *Церковные вести*. 1909. №46. 1441.

425. Харлампóвич К. В. Заметка об издании портрета Иоанна Грозного. Казанским учебным округом. *Известия по Казанской епархии*. 1915. №16.
426. Харлампóвич К. В. Заметки о X томе богословской энциклопедии. *Православный собеседник*. 1910. Апрель. С.555–557.
427. Харлампóвич К. В. Заметки о XXIV томе Известий Общества Археологии, истории и этнографии. *Церковные вести*. 1909. №15. С.456.
428. Харлампóвич К. В. Заметки о книжке: Н. Н. Фирсов. Разиновщина, как социологическое и психическое явление народной жизни. Санкт-Петербург, и Москва. 1906. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. 1907. XXIII.
429. Харлампóвич К. В. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898. III–XIII+3–524+III–LXII с.
430. Харлампóвич К. В. Западнорусские церковные братства и их просветительская деятельность в конце XVI и начале XVII ст. (речь перед защитой диссертации 10 января 1899г.). *Христианское чтение*. 1899. I. С.342–390.
431. Харлампóвич К. В. Записка о XII томе Богословской Энциклопедии. *Православный собеседник*. 1912. Февраль. С.273–276.
432. Харлампóвич К. В. Записка о книге: Н. В. Покровский. Памятники церковной старины в Костроме. С 32 таблицами автотипий. Санкт-Петербург, 1909. *Церковные вести*. №31. С.962–964.
433. Харлампóвич К. В. Зло ли цифровая бальная система? *Журнал Министерства Народного Просвещения*. 1916. Ч.66. №12. С.239–251.
434. Харлампóвич К. В. Из жизни Казанских старообрядцев. *Церковно-общественная жизнь*. 1907. №3.
435. Харлампóвич К. В. Из летописи церковной жизни Томской епархии. Протоиерей Вахх Гурьев (†1890). Томские епархиальные ведомости. 1906. №№5, 8, 12–15.

436. Харлампóвич К. В. Из университетской жизни. *Церковно-общественная жизнь*. 1906. №50. (1660–1661).
437. Харлампóвич К. В. Из церковных архивов Ядринского уезда. *Известия общества археологии, истории и этнографии*. 1915. XXIX.
438. Харлампóвич К. В. Известия Гмелина о Казани и о казанских инородцах (1733). *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1903. Т.19. Вып. 5–6. С.251–276.
439. Харлампóвич К. В. Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, б. Владимирский и Брестский (1621–1642). *Волынские епархиальные ведомости*. 1900, №№13–15.
440. Харлампóвич К. В. Историко-археологический очерк церкви г. Казани. Казань, 1913. Т. I. С. 1–45.
441. Харлампóвич К. В. Историк-художник П. В. Знаменский. *Известия северо–восточного археологического и этнографического института в городе Казани*. Казань. 1920. Т. I. С. 58–105.
442. Харлампóвич К. В. Итоги академического богословия. Камско–Волжская речь. 1913. №213.
443. Харлампóвич К. В. К бенефису Польши. *Обновление*. 1906. №84.
444. Харлампóвич К. В. К биографии Вениамина архиепископа Иркутского. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 1906. Т.86. Кн.7. С.133–155.
445. Харлампóвич К. В. К биографии Вениамина архиепископа Иркутского. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 1906. Т.86. Кн.8. С.302–310.
446. Харлампóвич К. В. К биографии Вениамина архиепископа Иркутского. *Христианское чтение*. Санкт-Петербург, 1906. Т.86. Кн.9. С.442–459.
447. Харлампóвич К. В. К биографии московского митрополита Филарета. *Богословский вестник*. 1914.

448. Харлампóвич К. В. К вопросу о начале христианства в Херсоне Таврическом (Др. Иван Франко. Святы́й Климент в Корсуні. Кн. VIII: Легенди про корсунські́ мучеників. *Записки наукового товариства імені Шевченка*. 1903. Кн. VI; Львів, 1906.

449. Харлампóвич К. В. К вопросу о погребальних масках и куклах у западно–сибирских инородцев. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1908. Т. 23. Вып. 6. С. 472–482.

450. Харлампóвич К. В. К вопросу о просвещении на Руси в домонгольський период. (По поводу взглядов В. Н. Татищева и Е. Е. Голубинского). *Научно–литературный Сборник. Периодическое издание «Галицко–русской материцы»*. Львов. 1901. Т. 1. С. 109–230

451. Харлампóвич К. В. К вопросу о сущности русского раскола старообрядцев (Вступительная лекция в курсе истории русского раскола в Императорском Казанском Университете 13 сентября 1900 года). *Ученые записки Императорского Казанского Университета*. 1900. Декабрь. Кн. 12. С. 133–152.

452. Харлампóвич К. В. К деятельности церковно–приходских советов в Казанской губернии. *Церковно–общественная жизнь*. 1906. № 37.

453. Харлампóвич К. В. К истории «поповой плещи» или «гуменца». *Киевская старина*. 1904. Декабрь. Т. LXXXVII.

454. Харлампóвич К. В. К истории борьбы с пьянством на Руси. *Богословский вестник*. 1915. Январь. С. 32–45.

455. Харлампóвич К. В. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. Вильна, 1897. 67с.

456. Харлампóвич К. В. К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. *Литовские епархиальные ведомости*. 1897, №№ 16–17. С. 142–147; № 19. С. 165–167. № 20. С. 175–178. № 21. с. 180–184. № 22. С. 192–196.

457. Харлампóвич К. В. К истории Казанской общественной взаимопомощи. – «Перспектив к учреждению в Казани при церкви Великомученика Георгия вспомогательной для смертных случаев кассы в 500 рублей». Казань. 1910. *Известия общества археологии, истории и этнографии*. 1912. XXVIII. С.561–565.

458. Харлампóвич К. В. К истории сближения – протестантов с православной церковью (XVII ст.). *Церковные ведомости*. 1913. №12. С. 560–566.

459. Харлампóвич К. В. К истории церковной взаимности в XVIII столетии (Абисиния–Александрия–Константинополь–Петербург–Рим). *Журнал Министерства Народного просвещения*. 1910. Сентябрь. С.80–92.

460. Харлампóвич К. В. К отделению грузинского экзархата. *Обновление*. 1906. №20.

461. Харлампóвич К. В. К реформе духовных семинарий. *Обновление*. 1906. №81.

462. Харлампóвич К. В. К церковному собору. *Церковно–общественная жизнь*. 1906. №21.

463. Харлампóвич К. В. Казанская духовная академия новая, (1884–1907). *Православная богословская энциклопедия*. Санкт-Петербург, 1907. Т.VIII. С. 702–853.

464. Харлампóвич К. В. Казанская духовная семинария 1817–1842. *Православная богословская энциклопедия*. Санкт-Петербург, 1907. Т.VIII. С.692–702.

465. Харлампóвич К. В. Казанские новокрещенские школы в XVIII ст. *Православный благовестник*. 1905. №№5–9.

466. Харлампóвич К. В. Казанские новокрещенские школы. (К истории христианизации инородцев Казанской епархии в XVIIIв.). *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1905. Т.21. Вып.1. С.1–91.

467. Харлампóвич К. В. Как мы собирали на раненых сербов. Камско-Волжская речь. 1915. №41.

468. Харлампóвич К. В. Книжка напечатанная в единственном экземпляре. *Церковный вестник*. 1908. №36. С.1124. («Молитва Пресвятой Богородице, вегда приидет на оную беда, или печаль, и иное какое сетование или досаждение» (1756)).

469. Харлампóвич К. В. Кончина архиепископа Никанора (12 ноября). Юбилей проф. Курганова (21 ноября). *Церковные вести*. 1910. №50. С.1596–1598.

470. Харлампóвич К. В. Корреспонденция из Казани: Хиротония ректора духовной академии (еп. Анастасия). *Церковные вести*. 1912. №№12–13. С.391–392.

471. Харлампóвич К. В. Критико–библиографическая статья о книгах: а) Сказания о 42 аморейских мучениках и церковная служба им. Издали В. Василевский и П. Никитин. Записки Императорской Академии Наук по историко–филологическому отделению. Том VII, №2. Санкт-Петербург, 1905. б) А. А. Васильев. Греческий текст жития 42 аморейских мучеников по рукописи Парижской национальной библиотеки №1534. Санкт-Петербург, 1898. *Христианское чтение*. 1906.

472. Харлампóвич К. В. Критико–библиографическая статья о книге: Н. Маруч. Крещение армян, грузин, обхазов и аланов св. Григорием (арабская версия). Санкт-Петербург, 1906. *Христианское чтение*. 1907. Январь.

473. Харлампóвич К. В. Критико-библиографическая статья об XI и XII томах Описания документов и дел, хранящихся в архиве Св. Правительствующего Синода. Санкт-Петербург, 1902, 1903). *Ученые записки Императорского Казанского Университета*. 1903. Декабрь. Кн.12. С.1–16.

474. Харлампóвич К. В. Кружок сестер–сотрудниц братства свят. Гурия. *Церковные вести*. 1909. №20. С.821–822.

475. Харлампóвич К. В. Ликвидация Якимовского инцидента. *Церковные вести*. 1909, №11. С.341–345.

476. Харлампóвич К. В. Листування запорозьких козаків із султаном. *Записки Історично-Філологічного Відділу*. 1924. Кн.4. С.200–212.

477. Харлампóвич К. В. М. П. Петровский (некролог). *Ученые записки Казанского университета*. 1912. Август.
478. Харлампóвич К. В. Магистерский диспут о окончании курса в духовной академии. *Церковные вести*. 1910. №29. С.909.
479. Харлампóвич К. В. «Малоросійська пісня» 1791 року. *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С.777.
480. Харлампóвич К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I. III–XXIV–3–878–I–XVI с.
481. Харлампóвич К. В. Малороссы на культурной службе в Казани в XVII и XVIII вв. *Вестник образования и воспитания*. 1915. Ноябрь–декабрь. С.785–806.
482. Харлампóвич К. В. Мариавиты. *Церковно–общественная жизнь*. 1906, №№15–18.
483. Харлампóвич К. В. Материалы для истории Казанской Духовной Семинарии в XVIII ст. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. 1903. XIX. Приложения вып.3 и 4. С. 1–214.
484. Харлампóвич К. В. Между двумя сессиями предсоборного присутствия. *Церковно–общественная жизнь*. 1906. №36.
485. Харлампóвич К. В. Менские богословские курсы. *Церковные вести*. 1909, №47. С.1478–1479.
486. Харлампóвич К. В. Мистерия духа. *Церковные вести*. №9. С.278–280.
487. Харлампóвич К. В. Митрополит Московский Платон и Казанская Духовная Семинария. *Русский архив*. 1903. №18. С. 259–264.
488. Харлампóвич К. В. Московская библиотека синодального ведомства. *Московские ведомости*. 1912. №290.
489. Харлампóвич К. В. Н. И. Ильминский и Алтайская миссия. *Православный собеседник*. 1905. Февраль–апрель, июнь. Т.1. Кн.2. С.286–300. Кн.3. С.480–490. Кн.4. С.687–705. Т.2. С.243–275.
490. Харлампóвич К. В. Н. М. Петровский. Казань, 1921. 8с.

491. Харлампівич К. В. «На нового ректора» – стихотворение А. С. Павлов. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. 1907. XXIII.

492. Харлампівич К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). *Записки Історико-філологічного Відділу УАН*. Київ, 1929. № 24. 97 с.

493. Харлампівич К. В. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII – XVIII ст.). Нарис 2. Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані. *Греки в Ніжині*. Київ: Знання України, 2001. С.51–68.

494. Харлампівич К.В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні. Ніжин: ТОВ «Ферокол». 2011. 380с.

495. Харлампівич К. В. Начало учебного года в академии. *Церковные вести*. 1909. №41. С.1286–1287.

496. Харлампівич К. В. Начало учебного года в духовной академии (новый курс, новые профессора и новый устав). *Церковные вести*. 1910. №39. С.1236–1237.

497. Харлампівич К. В. Не по адресу (письмо в редакцию). *Казанский телеграф*. 1905. №4484.

498. Харлампівич К. В. Не состоявшийся миссионерский съезд. *Церковные вести*. 1909. №33. С.1031–1034.

499. Харлампівич К. В. «Некоторые сведения о крайней бедности алтайских новокрещенных» (Отрывок из миссионерских записок) София Вальмон. *Православный благовестник*. 1904. №2.

500. Харлампівич К. В. Неудавшийся миссионер. *Православный благовестник*. 1905. №2. С.15–54; №3. С.119–131.

501. Харлампівич К. В. Новая библиографическая находка. Перевод статьи кн. А.М. Курбскаго. *Киевская старина*. 1900. Июль–август. С.211–222.

502. Харлампівич К. В. Новая попытка деления истории славян на периоды. *Церковные вести*. 1915. №15. С.443–445.

503. Харлампóвич К. В. Нові білоруські наукові видання. *Записки Исторично–Філологічного Відділу*. 1928. Кн.20. С.348–351.
504. Харлампóвич К. В. Новое об архимандрите Макарии Глухареве. *Церковные ведомости*. 1905. №25. С.1035–1039.
505. Харлампóвич К. В. О достоверности школьных воспоминаний С. Т. Аксакова и Л. Н. Толстого. 1916. *Де вихідні дані?*
506. Харлампóвич К. В. О миссионерских переводах на инородческие языки. Письмо архимандрита Владимира, начальнику Алтайской миссии, к Иркутскому архиепископу Вениамину. *Православный собеседник*. 1904. Июно–август. С.229–253.
507. Харлампóвич К. В. О молитвах преп. Феодосия. *Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук*. 1912. XVII. Кн.2. С. 165–174.
508. Харлампóвич К. В. О мотивах перемещений русских епископов. *Церковно–общественная жизнь*. 1906. №51. (1677–1683).
509. Харлампóвич К. В. О причинах бегства из духовного ведомства. *Церковный вестник*. 1910. №2. С.913–916.
510. Харлампóвич К. В. О христианском просвещении инородцев. Переписка архиепископа Вениамина Иркутского с Н. И. Ильминским. *Православный собеседник*. Казань. 1905. Т.2. С.1–38.
511. Харлампóвич К. В. Об изучении церковных древностей Казанского края. *Известия Общества Археологии, истории и этнографии*. 1908. XXV. С.35–45.
512. Харлампóвич К. В. Об ученических экскурсиях. *Камско-Волжская речь*. 1916. №99.
513. Харлампóвич К. В. Обращение к духовенству Казанской епархии. *Известия по Казанской епархии*. 1916. №№5.
514. Харлампóвич К. В. Общество археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете за 1914 год. Вестник образования и воспитания. 1915. Март.

515. Харлампóвич К. В. Огляд публікацій в Archeion. Czasopismo naukowe poswiecone sprawom archiwnym. Warszawa: Wyd-wo Archiwow Panstwowych, 1927. Т. 1. 228 s. *Україна*. 1927. Кн. 6 (25). С. 181.

516. Харлампóвич К. В. Окончание учебного года в академии. *Церковные вестн*. 1909. №32. С.1004.

517. Харлампóвич К. В. Острожская православная школа (историко-критический почерк). *Киевская старина*. 1897. Май. С.177–207.

518. Харлампóвич К. В. Острожская православная школа (историко-критический почерк). *Киевская старина*. 1897. Июнь. С.363–383.

519. Харлампóвич К. В. Ответ г. Вольняну на его отзыв о Западнорусских школах в Kwartalnik u histor. *Kwartalnik historyczny*. 1903. I. С.172–174.

520. Харлампóвич К. В. Отзыв о книге: А.И. Покровский, приват-доцент Императорского Московского университета. Соборы древней церкви эпохи первых трех веков. Историко-каноническое исследование. С тремя приложениями т двумя картами. Сергиев Посад. 1915. *Православный собеседник*. 1915. Июль-август. С.420–430.

521. Харлампóвич К. В. Отзыв о книжке: Проф.-прот. А. Смирнов. Самоубийство и христианский взгляд на жизнь. Публичная лекция. Санкт-Петербург, 1914. *Камско-Волжская речь*. 1914. (без номера – Д.К.).

522. Харлампóвич К. В. Отзыв о медальной работе студ. А. Севастьянова: Вес русского духовенства в развитии идеи единодержавия самодержавия в Московском государстве. *Ученые записки Казанского университета*. 1909. Декабрь. С.20–25.

523. Харлампóвич К. В. Отзыв о медальной работе студ. И. Широкова: Русско-греческая церковная..... домонгольского периода при свете новейших теорий /М. Приселкова и В. Пархоменка). *Ученые записки Казанского университета*. 1915. Ноябрь. С.17–24.

524. Харлампóвич К. В. Отзыв о медальной работе студ. Н. Смирнова: «История вопроса о классическом образовании на русской почве». *Ученые записки Императорского Казанского университета*. 1909. С.1–3.

525. Харлампóвич К. В. Отзыв о медальной работе студента Василия Пирадиева: Ересь жидовствующих. *Ученые записки Императорского Казанского университета*. 1908. Ноябрь. Отчет Казанского университета за 1907. С. 20–25.

526. Харлампóвич К. В. Открытие женских богословских курсов. *Церковные вести*. 1910. №6. С.188–189.

527. Харлампóвич К. В. П. П. Масловский и его переписка с Н. И. Ильминским (Материалы для истории русской миссии). *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1907. Т.23. Вып.2. С.67–109.

528. Харлампóвич К. В. П. П. Масловский и его переписка с Н. И. Ильминским (Материалы для истории русской миссии). *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1907. Т.23. Вып.3. С.163–224.

529. Харлампóвич К. В. П. П. Масловский и его переписка с Н. И. Ильминским (Материалы для истории русской миссии). *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1907. Т.23. Вып.4. С.274–295.

530. Харлампóвич К. В. Памяти С. И. Кедрова. *Известия общества археологии, истории и этнографии*. 1915. XXIX.

531. Харлампóвич К. В. Первые публичные библиотеки в г. Казани. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. Казань. 1908. Т.23. Вып.5. С.365–376.

532. Харлампóвич К. В. Первые учителя Казанской Семинарии. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. 1904. XX. Приложения вып.3 и 4. С. 1–214.

533. Харлампóвич К. В. Письма архиепископа Евгения Казанцева к архимандриту Макарию Глухареву. *Томские епархиальные ведомости*. 1905. №18. С.13–20.

534. Харлампóвич К. В. Письма архимандрита Вениамина Иркутского к преосвященному Макарию, епископу Томскому. *Православный благовестник*. 1905. №2. С.76–85.

535. Харлампóвич К. В. Письма архимандрита Макария Глухарева, основателя Алтайской миссии. С биографическими очерками, портретами, видами и двумя ф... В пользу Алтайской миссии – к 75-летию ее основания. Казань, 1905. 1–72+1–587 с.

536. Харлампóвич К. В. Письма Вениамина, архиепископа Иркутского (†1892), к Казанскому архиепископу Владимиру (†1897). С предисловием и примечаниями К. В. Харлампóвича. *Чтения в Московском обществе истории и духовности российской*. 1913. №247.

537. Харлампóвич К. В. Письма Вениамина, архиепископа Иркутского (†1892), к Казанскому архиепископу Владимиру (†1897). С предисловием и примечаниями К. В. Харлампóвича. Москва, 1913. С. 3–218.

538. Харлампóвич К. В. Письма к архимандриту Макарию Глухареву Иркутского архиепископа Михаила (1830) и Тобольского архиепископа Афанасия (1832). *Томские епархиальные ведомости*. 1905. №5. С.1–8.

539. Харлампóвич К. В. Письма к архимандриту Макарию Глухареву Тобольского архиепископа Афанасия (1832). *Томские епархиальные ведомости*. 1905. №17. С. 1–2. (Здесь только предисловие к письму, текст которого напечатали в №5).

540. Харлампóвич К. В. Письмо прот. Степана Ланделаева к архимандриту Макарию Глухареву (1846–1847). *Томские епархиальные ведомости*. 1904. №3. Миссионерский отдел. С.1–11.

541. Харлампóвич К. В. Платон Миколайович Жукович (некролог). *Записки Исторично–Філологічного Відділу*. 1925. № 6. С.247–258.

542. Харлампóвич К. В. По поводу проекта «сельського иерея». *Церковно–общественная жизнь*. 1906. №19.
543. Харлампóвич К. В. Похоронно–врачебная касса при Георгиевской церкви в Казани (1910–1911). (К истории Казанской общественной взаимопомощи). *Православный собеседник*. 1911. Апрель. С.566–576.
544. Харлампóвич К. В. Православная литургия на польськом языке. *Церковно–общественная жизнь*. 1906. №20.
545. Харлампóвич К. В. Праздник науки. *Церковно-общественная жизнь*. 1907. №39.
546. Харлампóвич К. В. Преосвященный Августин, епископ Екатеринославский и Таганрогский (некролог). *Русский паломник*. 1893. №22.
547. Харлампóвич К. В. Преосвященный Анастасий, епископ Олонецкий и Петрозаводский (некролог). *Православный собеседник*. 1906. Февраль. С.297–303.
548. Харлампóвич К. В. Преосвященный Макарий епископ Томський и Барнаульський (По поводу его 50–летнего юбилея). *Православный собеседник*. Казань. 1905. Т.2. С.49–65.
549. Харлампóвич К. В. Преподобный Серафим Саровский и архимандрит Макарий Глухарев. *Душеполезное чтение*. 1904. I. 177–181.
550. Харлампóвич К. В. Проект адреса СПб. Дух. Академии ко дню ея столетнего юбилея. Ответ Императорского Казанского университета. *Церковный вестник*. 1909. Декабрь.
551. Харлампóвич К. В. Профессор Н. Ф. Высоцкий (Некролог). *Казанский музейный вестник*. 1922. №2. С.298–299.
552. Харлампóвич К. В. Профессор Н. Ф. Катанов (некролог). *Казанский музейный вестник*. 1922. №1. С.187–195.
553. Харлампóвич К. В. Рассказы Макария Глухарева о переезде из Екатеринославля в Кострому (Письмо его от 7 июня 1822 года). *Русский архив*. 1904. №1. С. 51–64.

554. Харлампóвич К. В. Редактирование Учебника второй половины XVIII века. *Известия Общества Археологии, истории и этнографии*. 1908. XXIV.

555. Харлампóвич К. В. «Реестр беглецов» (1751). *Известия общества археологии, истории и этнографии*. 1915. XXIX.

556. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Записки Исторично-Філологічного Відділу*. К.,1928. кн.19. С.278–286. Рец. на: Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія, з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятої його наукової діяльності. К.,1927.

557. Харлампóвич К. В. [Рецензія] *Україна*. 1925. Кн. 3 (12). С.160–162. Рец. на: Пічэта І. Гіторыя Беларусі. М.-Л., 1924. Ч. I. С.3-134.

558. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1926. Кн. 1. (16). С. 139–144. Рец. на: Wanczura A. Szkolnictwo w starej Rusi. Z przedmowa prof. d-ra Aleks. Brucknera. Lwow-Warszawa, Krakow, 1923. 6-9, 1-240 s.

559. Харлампóвич К. В. [Рецензія] *Україна*. 1926. Кн. 4 (18). С. 159–161. Рец. на: Працы Беларускаго Державнаго Універсытэту у Менску. Менск, 1922-1925. № 1-7.

560. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1926. Кн. 5 (19). С. 170–171. Рец. на: Студинський К. Александр Духнович і Галичина (Відбитка із «Наукового Збірника» Товариства «Просвіта» в Ужгороді за 1924 р.). Ужгород.

561. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1927. Кн. 1-2(21). С. 200–201. Рец. на: Савич А. Западно русские униатские школы ХУІІ-ХVІІІ вв. Працы Беларускаго Держаунаго Універсытэту у Менску. 1922. Кн. 1. С. 164–175; Кн. 2–3. С.130–197.

562. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1927. Кн. 3 (22). С.175–177. Рец. на: Лотоцький О. Церковний Устав Князя Володимира Великого. Львів, 1925. 744 с. (Відбитка із Ювілейного Збірника Наукового Товариства імені Шевченка у Львові).

563. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1927. Кн.5 (24). С. 156–160.
Рец. на: Crodecki, R.Zachorowski, St.Dabrowski. Dzieje Polski sredniowiecznej. W dwu tomach. Krakow: Nakladem Krakowskiej spolki Wydawniczej, 1926.

564. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн.1 (28). С. 155–161.
Рец. на: Гістарычна-археалягічны зборнік. Менск: Выданьне Інстытуту Беларускае культуры, 1927. №1. 389 с.

565. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн. 2 (27). С. 166–168.
Рец. на: Archeion. Czasopismo naukowe poswiecone sprawam archiwnym. Warszawa, 1927. T. 2.

566. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн.4(29). С. 145–148.
Рец. на: Записки Ніжинською Інституту Народної Освіти. 1924. Кн. 1; 1925. Кн. 2–3; 1925. Кн. 4–5; 1926. Кн. 6; 1927. Кн. 7.

567. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн.4 (29). С.148-151.
Рец. на: Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та науково-дослідчої катедри історії культури й мови при Інституті. Ніжин, 1928. Кн. VIII. 191 с.

568. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 151–152.
Рец. на: Записки Волинського Інституту Народної Освіти ім. Івана Франка. Житомир, 1926. Кн. 1. 118 с. 1927; Кн. 2. 6 с.

569. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн. 4 (29). С. 152–153.
Рец. на: Записки Миколаївського ІНО. Миколаїв, 1927. Кн. 1. рік 1926-1927. 126 с.

570. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С.176–177.
Рец. на: Записки Харківського Інституту Народної Освіти ім. О.Н.Потебні. Харків, 1926. Т. 1. 140 с.

571. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1928. Кн. 6 (31). С. 178–184.
Рец. на: Архівна справа. Харків. 1925-1927. Кн. 1-4.

572. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Березень – квітень (33). С.127–133. Рец. на: Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Варшава, 1927. Част. 1.

573. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Березень – квітень

(33). С.162. Рец. на: Записки Полтавського Інституту Народної Освіти. 1925 (6). 1-3; 1927. 4.

574. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Вересень (36). С.147–149. Рец. на: Харлампівич П. Праскія грашы у беларускіх монетных скарбах. *Гістарычны-Археологічны Збірник*. № 1. С.295–302.

575. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Грудень (38). С.158–160. Рец. на: Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці історично-філологічної секції під редакцією Кирила Студинського. Львів, 1928. Т.СXLVIII. 334 с.

576. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Грудень (38). С. 160–162. Рец. на: Історично-Географічний Збірник. Київ, 1927. Т.1. 176 с., 1–2 с.; 1928. Т. 2. 209 с., 1–3 с.

577. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Кн.5. С.305–343. Рец. на: Харлампівич П. Монетныя скарбы, знайдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаунага Музею. *Гістарычны-Археологічны Збірник*. № 1.

578. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Липень-серпень (35). С. 159–162. Рец. на: Archeion. Czasopismo naukowe poświęcone sprawom archiwnym. Warszawa, 1928. Т.3. 191 s.

579. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Січень-лютий (32). С.126–128. Рец. на: Записки Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція соціально-історична. Одеса, 1927. № 1. 99 с.; 1928. № 2. 92 с.

580. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Січень-лютий (32). С.128–132. Рец. на: Записки Кам'янець-Подільського Інституту Народної Освіти. Кам'янець на Поділлі, 1927. Т. 2.

581. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Т.2. Грудень (38). С.138–142. Рец. на: Шмурило Е. Римская курия на русском православном востоке в 1609-1654 годах. *Історично-Географічний збірник*. Прага, 1928. Серія 1. №4. 1–8, 5–354; 5–256 с.

582. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1929. Травень – червень (34). С.156-157. Рец. на: Науковий Збірник Ленінградського Товариства

дослідників української історії, письменства та мови. Київ, 1928. №1. 109 с.

583. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Березень – квітень (40). С.182–185. Рец. на: Записки Київського Інституту Народної Освіти. 1928. Кн. 3. 255 с.

584. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Березень – квітень (40). С. 185–187. Рец. на: Записки Полтавського Наукового при ВУАН Товариства. Полтава. 1928. Вип. 2. 5-15, 1-113 с.

585. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Липень – серпень (42). С.184–189. Рец. на: Записки Ніжинського інституту Народної Освіти та Науково-Дослідчої Катедри історії Культури й мови при інституті. За головним редагуванням М. Петровського. Ніжин, 1929. Кн. IX. 306 с.

586. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Липень–серпень (42). С. 169–173. Рец. на: Rok 1863 na Minszczyne (1863 год на Меншчыне). Minsk, 1927. 216 с.

587. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Липень – серпень (42). С. 174-175. Рец. на: Архівна справа. Харків, 1929. Кн. 11.

588. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Липень-серпень (42). С. 189–191. Рец. на: Записки Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція Історично-Філологічна. 1929. № 3. 81 с.

589. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Січень – лютий (39). С.181–184. Рец. на: Огієнко І. Костянтин і Мефодій, їх життя та діяльність. Історично-літературна монографія. Варшава, 1928. -Т. 2. - 5-400 с.

590. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Січень-лютий (39). С.215–216. Рец. на: Записки Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція Соціально-історична. 1928. № 3. 102 с.

591. Харлампівич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Травень-червень (41). С.174–177. Рец. на: Пичета В. И. История сельского хозяйства и землевладения в Белоруссии. Ч. 1. До конца XVI века. Минск: Издание Наркомзема БССР, 1928. 176 с.

592. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Травень – червень (41). С.183–184. Рец. на: Петровський М. До історії полкового устрою Гетьманщини. *Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти*. 1929. Кн.9.

593. Харлампóвич К. В. [Рецензія]. *Україна*. 1930. Травень – червень (41). С. 209–211. Рец. на: Записки Одеського Наукового при УАН Товариства. Секція Історично-Філологічна. 1928. № 1. 79 с.; 1929. № 2. 72 с.

594. Харлампóвич К. В. Ртыщевская школа. *Богословский вестник*. 1913. Т.2. Кн.5. С.1–22.

595. Харлампóвич К. В. С. А. Нурминский (некролог). *Известия общества археологии, истории и этнографии*. 1915. XXIX.

596. Харлампóвич К. В. [Рецензія] *Україна*. 1928. Кн. 3 (28). С.137-138. Рец. на: Савич А. А. Польско-литовская интервенция в эпоху великой московской смуты. Пермь, 1927. 32 с.

597. Харлампóвич К. В. Св. Иннокентий Иркутский. *Православный собеседник*. 1905. Ноябрь.

598. Харлампóвич К. В. Светлой памяти Н. И. Ильминского († 27 дек. 1891 г.). Казань: Центр. Тип. 1916. 4 с.

599. Харлампóвич К. В. Следы латинства и унии в православном населении западного края. *Церковный вестник*. 1892. №18 (30 апреля). С.276–278.

600. Харлампóвич К. В. София де-Вальмон (К истории Алтайской миссии). *Православный благовестник*. 1904. №1.

601. Харлампóвич К. В. Становище українців і білорусів в Польщі. *Червоний Шлях*. 1928. №7.

602. Харлампóвич К. В. Старообрядческие «Свитки брачного сочетания». *Богословский вестник*. 1916. Март–апрель. С.494–515.

603. Харлампóвич К. В. Стаття о книге: Казанский сборник статей архиепископа Никанора (К). Издание церковного историко–археологического общества в Казани. Казань. 1909. *Известия Общества археологии, истории и этнографии*. XXVI. С.265–292.

604. Харлампóвич К.В. П.Т. Семенников-Зеркальников. *Литературный вестник*. СПб.: Издание Русского библиологического общества. 1901. Т. 2. Кн. 5. С.221-225.

605. Харлампóвич К. В. Як судили гайдамаків в Ніжині 1751 р. *Україна*. 1929. кн. 33. Березень-квітень. С. 38-46.

606. Харлампóвич К. В. Pro domo sua (По поводу конкурса 1902–1907 годов на кафедру церковной истории в Казанском университете). Казань. 1908. 55с.

607. Charlampowicz K. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI-XVII st. Z niedrukowanego oryginału rosyjskiego przełożył i wstępem zaopatrzył Alojzy Wanczura, inspektor szkolny we Lwowie. Lwow, 1924. 47s.

Література:

608. Абрамов А. И Русское духовно-академическое философствование как феномен русской философской культуры. *Сборник научных трудов по истории русской философии*. Москва: Кругъ, 2005. С. 31–118.

609. Адлер Б. Некролог М. М. Хвостов. *Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии при Казанском Университете*. 1921. Т.31. Вып.2–3. С.87–89.

610. Андреев В. М. Дмитро Дорошенко: «перший» чи «другий» в українській історіографії першої половини ХХ ст.? (Досвід вивчення інтелектуальної біографії історика). *Український історичний журнал*. 2007. №4. С.102-122.

611. Андреев В. М. «Інтелектуальна біографія» історика: експлікація поняття. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. Київ. 2011. Вип.5. С.333-341.

612. Астафьев В. В. Общество Археологии, Истории и Этнографии при Казанском университете и его уникальный опыт интерпретации исторических памятников. *Вопросы музеологии*. 2011. №1(3). С.81–85.

613. Атаманенко В. Б., Кралюк П. М., Кулаковський П. М., Пасічник І. Д. Острозька академія XVI–XVII століття. Енциклопедія. Острог : Видавництво. Національного університету «Острозька академія», 2011. 512 с.
614. Бажанов В. А. История логики и «университетской» философии в России. Взгляд с Казани. *Modern Logic*. 1994. №4. С.136.
615. Бажанов В. А. Преподавание логики в дореволюционной России: вклад священнослужителей. *Высшее образование в России*. 2012. №1. С.146.
616. Біднов В. О. К. В. Харлампівич (1870–1932). Варшава, 1933. 16с.
617. Беднов В. А. Православная церковь в Польше и Литве (По Volumina legum). Екатеринбург, 1908. 509 с.
618. Безсонов П. А. Белорусские песни, с подробным объяснением их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. Москва: Тип. Бахметева на Сретенке, 1871. I-LXXXI + 176с.
619. Библиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского Университета 1905–1917. Казань, 1986. 79с.
620. Богданов А.П. Борьба за организацию Славяно-греко-латинской академии. *Советская педагогика*. 1989. №4. С.129-130.
621. Богословский Г. К. Краткий исторический очерк Казанской епархии с приложением биографических сведений о казанских архипастырях. Казань: Типолитограф. М. А. Черниковой, 1892. 58 с.
622. Бречкевич М. В. Северо-Восточный археологический институт в Казани. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии при Императорском Казанском Университете*. 1919. Т.30. Вып.1. С.81–87.
623. Бриллиантов А. Профессор Иван Васильевич Чельцов. *Христианское чтение*. 1911. №11. С.1289.
624. Бродский А.И. Альтернатива просвещению: Вторая схоластика в России. *Философский век: Альманах*. СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей. 2003. Вып.25. Ч.2. С.38-47.
625. Бушуева Л. А. Профессорская корпорация Казани в эпоху перемен: межличностные коммуникации университетских людей (начало XX века).

Диалог со временем. Альманах Интеллектуальной Истории. 2011. Вып.36. С.248–266.

626. Вандакковская М.Г. Индивидуальность в научном творчестве историка. Мир историка. XX век. Москва. 2002. С.258-279.

627. Ващенко В. Концепт «інтелектуальної біографії» та конструювання «наукових біографій» в українській історіографії. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2009. Вип.4. С.475-486.

628. Верба І. Кость Штеппа. *Український історичний журнал.* 1999. №3. С. 104–105.

629. Верба І. О. П. Оглоблін : Штрихи до портрета. *Київська старовина.* 1994. №6. с.79–87.

630. Вивчар В. М. «Западно-руссистское» понимание Брестской унии М.О. Кояловича. *Вестник Омского университета.* 2012. №1. С. 58–62.

631. Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року. Нью Йорк – Мюнхен – Торонто, 1981. 47с.

632. Винар П. Олександр Петрович Оглоблін (1899–1992). Короткий біографічний нарис. *Розбудова держави.* 1995. №1. С.40–45; №2. С.45–51; №3. С.51–55; №9. С.61–64.

633. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. Київ, 1998. Т.2. 397с.

634. Гедьо А. В. К. В. Харлампівич: особа історика серед обставин часу. *Вісник Донецького національного університету.* 2008. № 2. С.201–210.

635. Георгиев П. В. «Ученые записки Казанского университета» в поле научных коммуникаций России. *Ученые записки Казанского университета.* 2014. Т.156. Кн.3. С.7–18.

636. Гермайзе О. Історична література. *Україна.* 1927. Кн.3. С.146–152.

637. Глубоковский Н. Н. По вопросам духовной школы (средней и высшей) и об Учебном комитете при Св. Синоде. Санкт-Петербург, 1907. 148 с.

638. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (опыт исторического исследования). Киев: Типография Кульженко, 1898. Т.2. Приложения. 498 с.

639. Горчаков М. И. Санкт-Петербургская Духовная Академия за последние 30 лет (1858— 1888 гг.). Санкт-Петербург, 1889. 42 с.

640. Депенчук Л. П. Константин Васильевич Харлампóвич (1870–1932). *Очерки истории естествознания и техники*. 1990. № 38. С.132–135.

641. Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. (Вторая половина XVI первая половина XVII в.). Київ: Наукова Думка, 1987. 130с.

642. Дзюба О. Костянтин Харлампóвич. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2005. Вип.15. С.395–431.

643. Дмитриев М. В. Православие и реформация: реформационные движения в восточнославянских землях Речи Посполитой во второй половине XVI в. Москва: Изд-во МГУ, 1990. 135 с.

644. Добров П.В., Гедьо А.В., Медовкіна Л.Ю. Костянтин Васильович Харлампóвич (1870-1932 рр.): інтелектуальна біографія історика. Донецьк: Донбас. 2011. 303с.

645. Ейнгорн В. О. сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. М: Университетская типография. 1890. 1104с.

646. Емтыль З. Я. Политический курс советской власти в отношении старой интеллигенции (1917–20-е гг. XX в.). *Теория и практика общественного развития*. 2010. №4. С.234–238.

647. Ефименко Н. Братства и союзы нищих. *Киевская старина*. Киев,1883. Сентябрь–октябрь. Т. 7. С. 312–317.

648. Ешевский С. В. Миссионерство в России. *Сочинения*. Ч.3. Москва, 1870. С. 667–710.

649. Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова. *Україна*. 1927. Кн.4. С.98–104.

650. Жукович П. Н. Памяти заслуженного профессора Ивана Егоровича Троицкого. *Церковный вестник*. 1901. №32. С.1013.
651. Жукович П. Н. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов, составленная 28 апреля 1621 г. *Статьи по славяноведению*. Санкт-Петербург, 1910. Вып. 3. С.135–153.
652. Загоскин Н. П. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского Университета. Казань, 1904. Ч.1. 552с.
653. Зайцев А. В. Исторические учреждения Республики Татарстан в 20–30-е годы XX века. Казань, 1998. 122 с.
654. Зербино Д.Д. Наукова школа: лідер і учні. Львів: Євросвіт. 2001. 208с.
655. Знаменский П. История Казанской духовной академии за первый (дореформенный) период ее существования (1842–1870 годы). Казань, 1892. Вып. II. 508 с.
656. Знаменский П. В. Казанская семинария в первые годы ее существования Казань: Тип. имп. ун–та, 1868. 47 с.
657. Знаменский П. В. На память о Николае Ивановиче Ильминском. К 25–летию братства св. Гурия. Казань: Изд–е братства св. Гурия, 1892. 402 с.
658. Извеков И. свщ. Литовская Духовная Семинария. Вильна, 1892. 566с.
659. Износков И. А. Материалы для истории христианского просвещения инородцев Казанского края. Москва, 1893. 391 с.
660. Ильминский Н. И., Катаринский В. В. Система народного и в частности инородческого образования в Казанском крае. Санкт-Петербург, 1886. 56 с.
661. Инокентий (Павлов) иером. Санкт-Петербургская Духовная Академия как церковно–историческая школа. *Богословские труды*. Москва, 1986. С.211–268.

662. Иосиф, еп. Брестский. Гродненский православно-церковный календарь или современное состояние Православной Церкви в Гродненской губернии. Гродно, 1893. 326с.

663. Иосиф, еп. Брестский. Гродненский православно-церковный календарь или Православие в Брестско-Гродненской земле в конце XIX века. Воронеж, 1899. Т.1. 456с.

664. Исаевич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1972. 142с.

665. Исаевич Я. Д. Украинско-польские связи в истории книгопечатания (1574–1648). *Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения*. Москва, 1976. С. 192–207.

666. Исаков А. П., Исаков Е. П. Летопись Казанского государственного университета (ис-тория в фактах, подтверждённных документами): в 2 т. Казань–Лондон: МИАН, 2004. Т. 1: 1804–1945 гг. 488 с.

667. История Беларуси: Вопросы и ответы / Сост.; Г. Я. Голенченко, В. П. Осмоловский; лит. обработка И. М. Акшевского. Минск. 1993. 208 с.

668. Історія Академії наук України 1918–1923: док. І мат. / відпов. ред. П.С. Сохань. Київ: Наукова думка, 1993. 379с.

669. Історія Академії Наук України 1918–1993. Київ, 1994. 299с.

670. Історія Національної Академії Наук 1924–1928. Київ, 1998. 323с.

671. Історія Національної Академії Наук України в суспільно-політичному контексті 1918–1998. Київ, 2000. 169с.

672. Казанский Университет 1804–1979. Очерки истории. Казань, 1979. 303с.

673. Казанский университет, 1804–2004 : биобиблиогр. Словарь / гл. ред. Г. Н. Вульфсон. Казань : Изд-во Казан ун-та, 2002. Т.1: 1804–1904. 808 с.

674. Каминский Г. П. О преподавании русского языка в инородческих училищах. Казань: Центральная типогр., 1916. 16 с.

675. Каптерев Н. Ф. Патриарх Никон и царь Алексей Михайлович. Сергиев Посад: Типография Св. Тр. Сергиевой Лавры. 1912. Т.2. 547с.
676. Каран Д. Діяльність Постійної комісії для складання біографічного словника українських діячів у контексті епістолярної спадщини К. В. Харлампівича. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2004. Т.11. С.188–204.
677. Каран Д. Листи К. В. Харлампівича до М. С. Грушевського. *Київська старовина*. 2001. №6. С.122–144.
678. Каран Д. Формування наукових інтересів К. В. Харлампівича у Санкт-Петербурзькій Духовній Академії (СПБДА). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України: науковий збірник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2008. №2. С.130–136.
679. Катанський А. А. Воспоминания старого профессора (с 1947 по 1913гг.). Христианское чтение. 1916. Кн.5–6. С.499.
680. Кирил (Гундяев) арх. Богословское образование в Петербурге – Петрограде – Ленинграде: традиции и поиск *Богословские труды. Сборник, посвященный 175-летию Ленинградской Духовной Академии*. Москва, 1986. С.6–34.
681. Книга Памяти Жертв Политических Репрессий. Казань, 2005. Т.15. 487с.
682. Колесник І. І. Біографічний світ Тараса Шевченка. Український історичний журнал. 2014. №3. С.78-99.
683. Колесник І. І. Інтелектуальне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України. ХІХ століття. Український історичний журнал. 2008. №1. С.169-193.
684. Колесник І. І. Ментальні мапи як інструмент історика. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. 2013. №7. С.159-168.
685. Колесник І. І. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566с.

686. Корчмарик Ф. Б. Духовні впливи Києва на Московщину в добу Гетьманської України. Нью Йорк: Видано НТШ, 1964. 147с.
687. Корзо М. А. Толкование предписаний Декалога в рукописном катехизисе Симеона Полоцкого. Этическая мысль. 2010. Вып.10. С.156-173
688. Крістер А. Цивілістична література. *Україна*. 1927. Кн.3. С.168–171.
689. Кубійович В. Енциклопедія Українознавства. Paris–New York, 1980. Т.9. 3600с.
690. Кузьминых С. В., Белозерова И. В. В. А. Городцов и Казань: Поездка 1920 года. *Поволжская археология*. 2014. №4 (10). С.186–202.
691. Кузьминых С. В., Смирнов А. С. Археология в Северо-Восточном Археологическом и Этнографическом Институте. *Поволжская Археология*. 2015. №1 (11). С.216–217.
692. Литвин А. Без права на мысль. Историки в эпоху Большого Террора. Очерки судеб. Казань: Татарское книжное издательство, 1994. 190с.
693. Литвин А. Л. Ученые Казанского университета во время смены политических режимов. *Власть и наука, ученые и власть*. Санкт-Петербург, 2003. С.124–132.
694. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К.: Основи, 1994. Т.1. 554с.
695. Лопыко И. Константин Васильевич Харлампóвич. *Брестские Епархиальные Ведомости*. 2006. №4. С.42-45.
696. Ляшко С. М. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання біографічного словника діячів України: персональний вимір. *Українська біографістика. Збірник наукових праць Інституту біографічних досліджень. НАН України*. 2015. Вип. 12. С.42–81.
697. Малов Е. А. О новокрещенских школах в XVIII веке. *Православное обозрение*. 1868. №3. С. 350–380.
698. Мартыненко Д. В. Влияние представителей Киево-Могилянской учености на развитие образования в Российской империи. *Вектор науки Тольятинского государственного университета*. 2013. №2. С.195–197.

699. Матвеева Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки (З історії Академії наук України). *Україна. Наука і культура*. 1994. Вип. 28. С.80–115.
700. Медовкіна Л. Ю. «Грекознавчі» студії Костянтина Харлампівича: зміст та місце в українській історіографії ХХ ст. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. №20. С. 406–437.
701. Медовкіна Л. Ю. Діяльність К. В. Харлампович в Україні. *Історичні записки: Збірник наукових праць*. 2009. Вип.22. С.162–168.
702. Медовкіна Л. Ю. К. В. Харлампівич та його дослідження малоросійського впливу на великоруське церковне життя. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія Історія. 2010. Т.129. Вип.116. С. 104–109.
703. Медовкіна Л. Ю. К. В. Харлампівич та його публікації: бібліографічна замітка з приводу однією помилки. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. 2014. Вип. 17(20). Ніжинознавчі студії. №11. С .63–69.
704. Медовкіна Л. Ю. К. В. Харлампівич: трагічні сторінки біографії відомого історика. *Історичні і політологічні дослідження*. 2008. № 3–4 (39-40). С. 52–58.
705. Медовкіна Л. Ю. Казанський період у науковій діяльності К. В. Харлампівича. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія Історія. 2009. Т.115. Вип.102. С. 107–111.
706. Медовкіна Л. Ю. Костянтин Васильович Харлампівич (1870–1932): інтелектуальна біографія історика: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Донецький національний університет. Донецьк, 2010. 225 с.
707. Медовкіна Л. Ю. Листування К. В. Харлампівича з М. Бережковим (за матеріалами ІР НБУВ). *Сіверський літопис*. 2010. №1. С.105–109.
708. Медовкіна Л. Ю. Матеріали листування К. В. Харлампівича та М.С. Грушевського як джерело з історії наукової еліти 20-30-х рр. ХХ ст. *Схід*. 2011. №6 (113). С.76–79.

709. Медовкіна Л. Ю. Матеріали листування К. В. Харлампівича та О.І. Соболевського як джерело з історії наукової еліти 20-30 рр. ХХ ст. *Історичні і політичні дослідження. Науковий журнал*. 2009. №2 (42). С.32–39.
710. Медовкіна Л. Ю. Питання історії шкільної освіти та окремих навчальних закладів в роботах К. В. Харлампівича. *Гілея: Збірник наукових праць*. 2010. Вип.34. С. 37–45.
711. Можаровский А. Ф. История Казанской духовной семинарии. Казань: Казанская губернская тип., 1868. 62 с.
712. Морозов О. Костянтин Харлампівич – дослідник минулого, якого долю понівечили «будівники світлого майбутнього». *Над Бугом і Нарвою*. 2013. №5. С.25–28.
713. Морозов О. Справа академіка К. В. Харлампівича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова. *Сіверянський літопис*. 2000. № 1. С. 71–87.
714. Морозов О. Справа академіка К. В. Харлампівича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова. *Сіверянський літопис*. 2000. № 2. С. 63–73.
715. Морозов О. Справа академіка К. В. Харлампівича. Публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова. *Сіверянський літопис*. 2001. № 4. С. 55–56.
716. Морозов О. Справа академіка Костянтина Харлампівича. *Греки в Ніжині*. 2001. Вип.ІІ. С.82–131.
717. Мосолов А. Н. Виленские очерки. 1863–1865. Санкт-Петербург, 1898. 191с.
718. Насыров Т. М. Пресса комучевской Казани. *Научно-документальный журнал «Эхо веков»*. 2007. №2. С. 28–43
719. Нейман А. М. Биография в истории экономической жизни: опыт интеллектуальной биографии Дж. М. Кейнса. *История через личность: историческая биография сегодня*. 2005. С. 330–368.

720. Наулко В., Старков В. Листування Костянтина Харлампівича та Михайла Грушевського (липень – грудень 1927 р.). *Історичний журнал*. 2004. № 5. С. 73–81.

721. Овчинников А. В. Подготовка кадров для археологической науки в 20–е годы XX века. *Проблема качества исторического образования в системе высшей школы. Сборник науч. статей и сообщений*. Казань, 2008. С. 122–126.

722. Оглоблин О. Українська історіографія 1917–1957. Київ : КНУ ім. Т. Шевчека, 2003. 251с.

723. Ореханов Г., свящ. На пути к Собору. Церковные реформы и первая русская революция. Москва, 2002. 224 с.

724. Отчет о состоянии Казанской духовной академии за 1888–1889 уч. г. Казань: Тип. Им. Ун-та, 1889. 54 с.

725. Отчет о состоянии Казанской духовной академии за 1895/96 уч. г. Казань: Типо-лит. ун-та, 1896. 50с.

726. Петров Н. И. Значение Киевской академии в развитии духовных школ в России с учреждения Св. синода в 1721 году и до половины XVIII века. Киев, 1904. 110 с.

727. По вопросу об открытии Духовной Академии в Вильне. *Московские Церковные Ведомости*. 1884. № 2. С.1–4.

728. Покровский И. М. Памяти проф. Н. Ф. Катанова. Известия ОАИЭ. 1923. Т.32. Вып.2. С.245–259.

729. Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук: нарис історії. Мюнхен: Друк. «Logos». 1955. Ч.1. 150с.

730. Потери науки. *Труды Института Славяноведения Академии Наук*. Ленинград. 1932. Т.1. С.425–426.

731. Репина Л. П. Биографический подход в интеллектуальной истории. *Философский век. Альманах*. 2006. Вып. 32. Ч. 2. С. 87-109.

732. Репина Л. П. От исторической биографии к биографической истории. *В тени великих: образы и судьбы. Сборник научных статей. Серия «Человек второго плана в истории»*. СПб.: Алетейя. 2010. С.5-18.

733. Репина Л. П. «Персональная история»: биография как средство исторического познания. *Казус: индивидуальное и уникальное в истории*. Москва. 1999. Вып. 2. С.76-100.
734. Робинсон М. А. Судьбы академической элиты: отечественное славяноведение (1917 – начало 1930-х гг.). Москва, 2004. 431с.
735. Романчук Б. Азбуковник. *Энциклопедія Української літератури*. Київ, 1969. Т.1. 472с.
736. Рункевич С. Г. Русская церковь в XIX в. Санкт-Петербург, 1901. [2], 232 с., 12 л.
737. Русское православие: вехи истории. Москва: Изд-во политической литературы, 1989. 718 с.
738. Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI-XVIII в. Київ: З друкарні ВУАН. 1929. 333с.
739. Самойленко О. Г. Бережков Михайло Миколайович. *Сучасна енциклопедія України*. Київ: Вид-во «Енциклопедія», 2004. Т.2. С. 487–488.
740. Самойленко О. Г. Він хотів примножувати славу української науки (К.В.Харлампівич). *Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний і науковий збірник Одеського національного політехнічного університету*. 2008. Вип.14. С.209–218.
741. Самойленко О. Г. Михайло Грушевський і вчені-історики Чернігівщини: до проблеми наукових зв'язків кінця XIX – першої третини XX ст. *III Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу»*. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: доповіді та повідомлення: В 3–х т. 2007. Т.1. С.370–376.
742. Сапунов А. В. Исторический очерк Витебской Белоруссии. *Полоцко-Витебская Старина*. 1911. Кн.1. С.1–37.
743. Священник Василий Харлампівич (Некролог). *Литовские Епархиальные Ведомости*. 1890. №52. С. 448.
744. Семенов Д. Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существования. *Русская школа*. 1893. №11. С.29–48.

745. Сидорова И. Б. Музей в Успенском монастыре города Свияжска в 1920-е гг. *Музей – памятник – наследие*. 2017. №1. С. 54–67.
746. Сидорова И. Б. Музеи Казанского Университета на заре Советской эпохи (1917–1929 гг.). *Ученые записки Казанского университета*. 2012. Т.154. Кн.3. С. 227–239.
747. Сеницына К. Р. Полвека музеев Казани и Татарии. Очерки истории 1917–1967 годов. Казань, 2002. 280 с.
748. Січинський В. Чужинці про Україну. Львів: Видавництво «Світ». 1991. 93с.
749. Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917. Москва. 1997. 800 с.
750. Сменцовский М.Н. Братья Лихуды: Опыт исследования из истории церковного просвещения и церковной жизни конца XVII и начала XVIII вв. СПб.: Типо-лит. М.П. Фроловой. 1899. 460+LIVс.
751. Собрание постановлений Святейшего Синода в разъяснение недоумений, возникших в духовных семинариях и училищах, а равно и на съездах духовенства, при введении в действие новых духовно–училищных уставов. Санкт-Петербург, 1868. 461с.
752. Собрание постановлений Святейшего Синода. Санкт-Петербург, 1875. 372с.
753. Советская историческая энциклопедия. Москва, 1974. Т.15. 510 с.
754. Теплова В. А. Западное влияние на культуру России в XVII в. в научном наследии В. О. Ключевского и К. В. Харлампóвича. *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навуковы зборнік*. Минск: БГУ. 2016. Вып.11. С. 226-230.
755. Терновский С. Историческая записка о состоянии Казанской духовной академии после ее преобразования. (1870–1892). Казань, 1892. 652с.
756. Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вильно, 1908. 1908. Вып.1. Время комиссии духовных училищ. (К столетию духовно-учебной реформы 1808 года). 383с.

757. Титлинов Б.В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вильно, 1909. Вып.2. Протасовская эпоха и ее реформы. 1909. 421 с.
758. Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. Москва: Наука, 1995. 268 с.
759. Трапш Н.А. «Историк второго плана» в структуре персональной историографической иерархии (на примере развития дореволюционной исторической науки). *В тени великих: образы и судьбы. Сборник научных статей. Серия «Человек второго плана в истории»*. СПб.: Алетейя. 2010. С.29-40.
760. Указатель статей к Учёным запискам Казанского ордена трудового Красного знамени государственного университета имени В. И. Ульянова-Ленина за 1900–1950 гг. Казань: Казан. гос. ун-т, 1955. 132 с.
761. Українська Радянська Енциклопедія. Київ, 1985. Т.12. 568с.
762. Устав Епархиальных Женских Училищ. Высочайше утвержден 20 сентября 1868 г. Санкт-Петербург, 1868. 31с.
763. Устав и штат православных духовных академий 1884 г. Казань: Тип. Ун-та, 1884. 39 с.
764. Устав и штат православных духовных академий 1910 г. Казань: Цент. тип., 1910. 41 с.
765. Устав Православных Духовных Академий. Санкт-Петербург, 1883. 39с.
766. Устав православных духовных семинарий. Санкт-Петербург, 1867. 34с.
767. Уставы и штаты духовных семинарий и училищ, высочайше утвержденные 14.05.1867. Санкт-Петербург, 1871. 43с.
768. Уставы православных духовных семинарий и училищ высочайше утвержденные 22.08.1884г. с относящимися к ним постановлениями Святейшего Синода. Санкт-Петербург, 1888. 48с.
769. Фаттахова Г. А., Валеев Р. К. Академический центр Татарии: 1920-е годы. Казань: Татарское книжное издательство, 2002. 95 с.

770. Фелелова О. А. «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» К. В. Харлампóвича и история Русской Православной Церкви в Сибири в XVIII веке. *Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin)*. 2011. Вып. 11 (113). С.69–73.
771. Флеров И. Е. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго–Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. СПб.: Н.Г. Овсянников. 1857. IV, 200с.
772. Флоровский Г. В., прот. Пути руського богословия. Paris: YMCA-press. 1983. XVI, 599с.
773. Фонкич Б. Л. Греко-славянские школы в Москве в XVII веке. Москва: Языки славянских культур, 2009. С. 296.
774. Хабибрахманова О. А. Научная интеллигенция 20–30-х годов XX века: изменение состава, трансформация идентичности. *Ученые записки Казанского государственного университета*. 2010. Т.152. Кн.3. Ч.2. С.122–129.
775. Хайрутдинов Р. Р. Антирелигиозная политика в Татарстане и ликвидация культовых зданий в начале 20-х годов XX века. *Ученые записки Казанского государственного университета*. 2009. Т.151. Кн.2. Ч.2. С. 175–182.
776. Хайрутдинов Р. Р. Первый этап формирования органов государственной охраны памятников в Татарстане (1919-1920 годы). *Вестник*. 2008. №4 (23). С.190.
777. Хижняк З.И. Киево-Могилянская академия. К.: Вища школа. Изд-во при Киев. Ун-те, 1981. 235с
778. Хохлов А. А. О характере внутренней жизни Казанской духовной семинарии на рубеже XIX–XX столетий. *Ученые записки Казанского университета*. 2013. Т.155. Кн.3. Ч.1. С.93–101.
779. Циганкова Е. Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933). *Східний світ*.1998. № 1–2. С. 167–182.

780. Цвікевіч А. «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мысьлі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Менск: «Навука і Тэхніка». 1993. 352с.
781. Чередниченко А. М. Візантологічні студіі в Українській Академії Наук поч. XX ст. Становлення та розвиток. *Український історичний збірник /* голов. Ред. В. А. Смолій. 2004. №6 (2003). С.417–435.
782. Чернухін Є. К. Грецьке ніжинське братство: історіографія та джерела. Київ, 1998. 98 с.
783. Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харлампівича до ВУАН. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 2000. Вип. III. Кн. 1. С. 194–198.
784. Чернухін Є. К. До історії обрання К. В. Харлампівича до ВУАН. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. Київ, 2003. Вип.IV. Кн.1. С.165-175.
785. Чернухін Є. К. Кость Харлампівич та його нариси з історії ніжинських греків. *Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького*. Київ, 2000. Вип. 3. С.160-176.
786. Чернухін Є. К. В. Харлампівич К. Просвітницька й благодійна діяльність ніжинської грецької громади. Нарис VI. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*. 2003. Вип. IV. Кн.1. С.131–164.
787. Чистович И. Очерк истории Западно-русской церкви. Санкт-Петербург, 1882. Ч. 1. 220 с.
788. Чистович И. А. История Санкт-Петербургской Духовной Академии. Санкт-Петербург, 1857. 458с.
789. Шляпкин И.А. К истории полемики между московскими и малорусскими учеными в конце XVII в. // Журнал министерства народного просвещения. 1885. Ч. 241. С. 210-252
790. Шпілевський С. М. О задачах деятельности Казанского общества археологии, истории и этнографии и о возможном содействии Обществу со

сторони жителів местного краю. *Известия Общества Археологии Истории и Этнографии*. 1884. Т.3. С.30–31.

791. Щербатов М. М. Сочинения князя М.М. Щербатова. Санкт-Петербург: кн. Б.С. Щербатов. 1896-1898. Т. 1–2. 1060с.

792. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург: Изд. БЕ, 1903. Т.37. С.79.

793. Юркова О. Доля Академіка. *Історичний календар 2000*. 1999. С.216–218.

794. Юркова О. Харлампівич Костянтин Васильович. *Довідник з історії України (А–Я)* / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2–ге видання допрацьоване і доповнене. Київ: Генеза, 2001. С.1010–1011.

795. Яненко А. С. Окружний краєзнавчий музей Першомайщини імені Ф. Держинського у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр.: Археологічний аспект діяльності. *Древнее Причерноморье*. 2013. Вып.Х. С.639-645.

796. Яремчук В. Взаємини М. Грушевського та К. В. Харлампівича: Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків. *Український історик : Журнал Українського Історичного Товариства*. 2002. Т.39 N1/4: Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість: з нагоди 135–річчя від дня народження. С.364–374.

797. Яремчук В. Призабуті постаті української історіографії ХХ століття: Біоісторіографічні нариси. Острог: Національний університет «Острозька академія», 2002. 165 с.

798. Ясь О. Історик української діаспори. Олександр Оглоблін : До 95-річчя з дня народження. *Українське слово*. 1994. №49. С.13; №50. С.12–13.

799. Awksietijuk M. Historia parafii Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy w Rogaczach. *Wiadomości Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*. Warszawa. 2014. Wrzesień. 9 (298).

800. Basov S. Kaczanowska H. Lickiewicz E. Etnograficzne dziedzictwo fotografa z Wołczyna Stefana Chałampowicza // Echa Polesia. 2009. №2 (22). S. 27-33.

801. Mironowicz A. Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej. Białystok, 2003. 214 s.

802. Sawczuk S. Stefan Chałampowicz – zapomniany fotograf z podlaskich Rogacz // Над Бугом і Нарвою. 2012. №4 (122). S. 21-23.

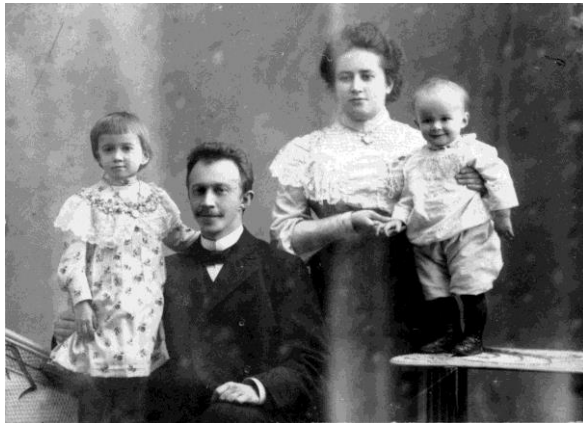
ДОДАТКИ

Фотографії передані автору від **О. Г. Харлампівич** та **О. В. Фотинич**

Додаток А

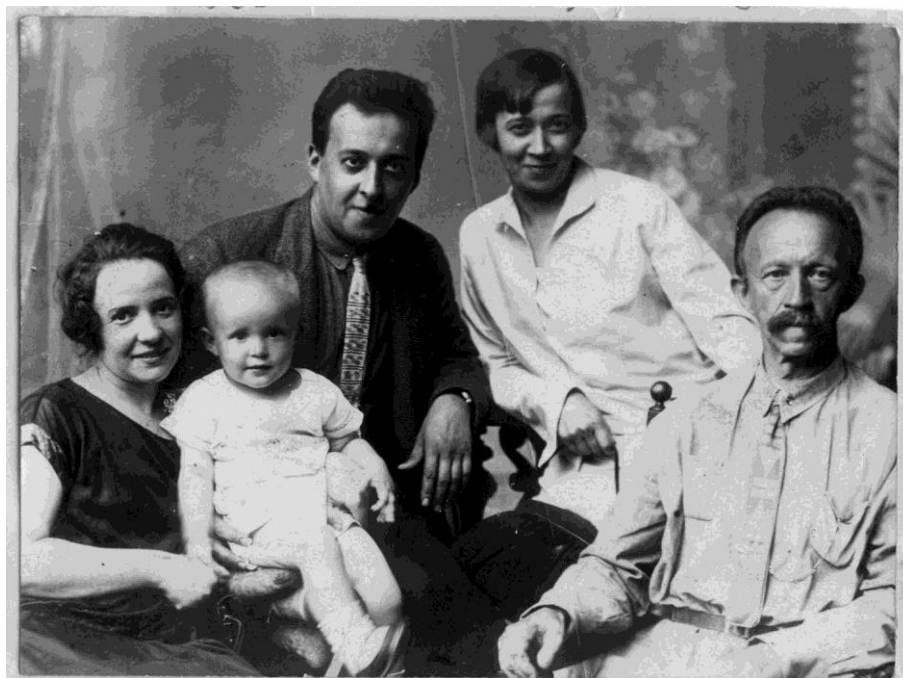
Костянтин Васильович Харлампівич (Санкт-Петербург)

З ліва на право: донька Олена, Костянтин Васильович Харлампівич,
дружина Віра Петрівна Масловська, син Дмитро (Казань)

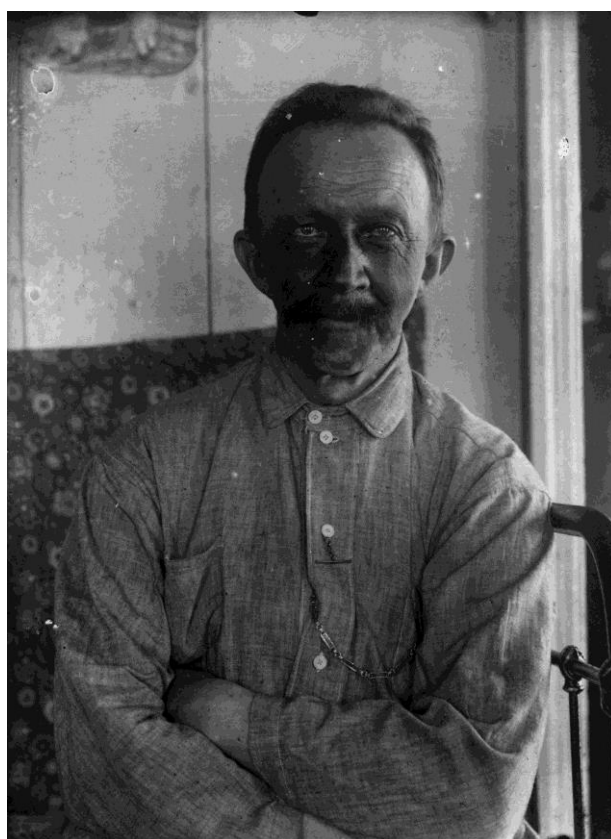
З ліва на право: Костянтин Васильович Харлампівич, син Борис, донька Олена, син Дмитро, дружина Віра Петрівна Масловська (Казань)

З ліва на право: Аріадна Борисівна Дунаєва (невістка, дружина сина Дмитра), онук Георгій, син Дмитро, донька Олена, Костянтин Васильович Харлампівич (Ніжин)

Костянтин Васильович Харлампóвич (Ніжин)

Костянтин Васильович Харлампóвич (Київ)

На першому плані по центру: мама Марія Йосипівна Таранович,

На другому плані, з ліва на право: брат Павло, Костянтин Васильович Харлампівич, сестра Євгенія, сестра Марія, брат Йосип, племінник Коля (син сестри Марії), брат Михайло, брат Степан.

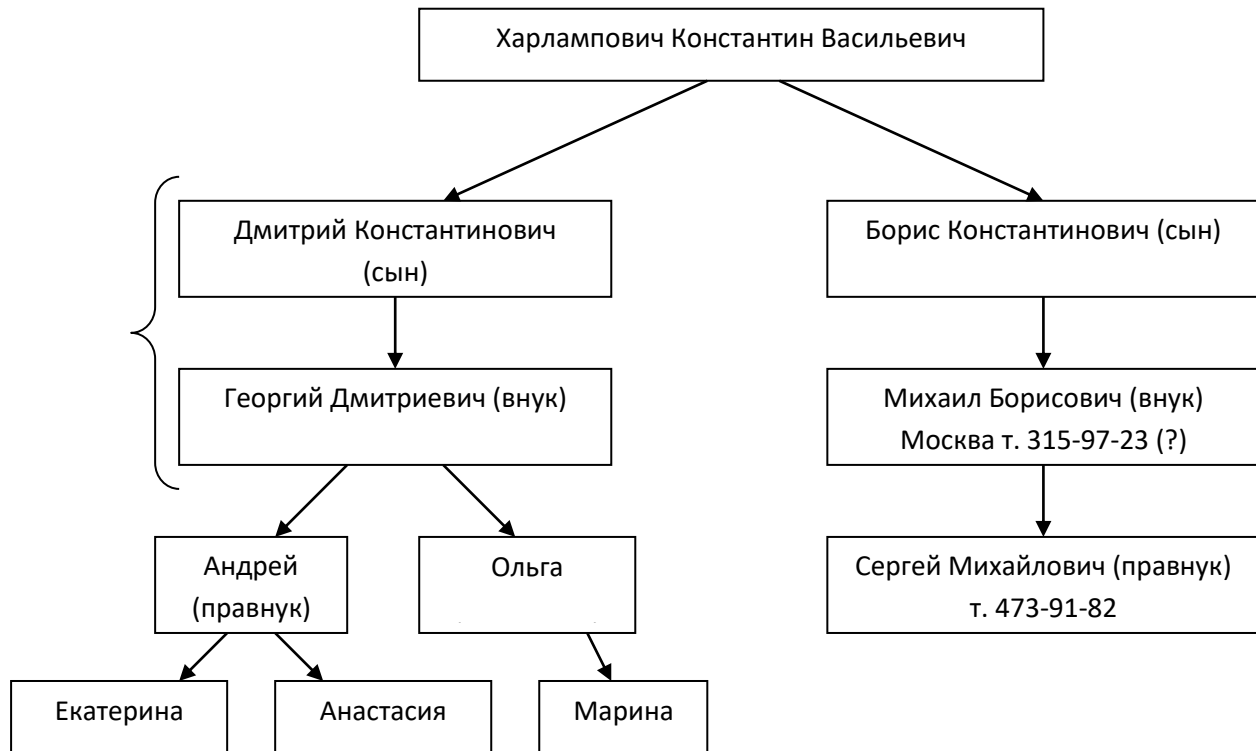

З ліва на право: мама Марія Йосипівна Таранович, батько Василь Григорович Харлампівич

*На першому плані: К. В. Харлампівич, ліворуч від нього: сестра Євгенія, на другому плані по центру: мама Марія Йосипівна Таранович, на третьому плані, зліва на право – третій: брат Павло (село Волчин, 13 липня 1908 р.)
Приватний архів Д. Б. Карана. Од. зб. 3.*

**Нащадки К. В. Харлампівича (таблицю складено і передано нам
О. Г. Харлампівич)**

Приватний архів Д. Б. Карана. Од. зб. 3.

Записка об ученых трудах Константина Васильевича Харламповича при избрании его в члены–корреспонденты, список ученых трудов.

Арк.63.

Константина Васильевича Харламповича, ординарный профессор Императорского Казанского Университета, статский советник.

Син священника с. Рогачи Гродненской губернии, родился 18 июля 1870 года. Учился в Виленском духовном училище (1879-1884), Литовской Духовной Семинарии (1884-1890) и в Санкт-Петербургской Духовной Академии (1890-1894), коковую окончил в звании магистра. Степень магистра богословия получил в 1899 году по защите диссертации «Западнорусские православные школы» (Казань, 1898).

4 июля 1914 года Святейший Синодом утвержден в степени доктора церковной истории, присужденной Советом Санкт-Петербургской Духовной Академии за сочинение «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», I (Казань, 1914).

На службе с 22 февраля 1895 года, куда был определен в преподаватели Казанской Духовной Семинарии, в каковой должности состоял до 1909 года, неся еще в 1897-99 годах обязанности делопроизводителя Казанского епархиального училищного совета и в 1906-1909 – помощника инспектора семинарии.

Арк. 63 зв.

В Казанский университет принят 14 мая 1900 года, в качестве приват-доцента по кафедре церковной истории. В 1909 году 25 августа наречен исправляющим должность экстраординарного профессора, 23 августа 1914 года – ординарного профессора.

Был в командировке в Москве и Петербурге в 1909 году (15 июня -15 августа), в 1910 году (1 июня -15 августа), с 1 декабря 1910 года по 1 февраля 1911 года, в 1911 году (15 июня-15 августа), с 1 сентября 1912 по 1 сентября 1913 года, в 1914 (15 июня -1 августа).

С 18 марта 1904 года по 18 марта 1908 года состоял секретарем и главным редактором Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете (членом его с 1901 года). С 1901 года член Пушкинского общества при университете (член совета), с 1906 года – член-учредитель Церковно-археологического общества Казанской епархии, а с 1913 года почетным членом Орловского церковно-археологического общества и членом-соревнователем Общества истории и древностей российских при Московском университете, с 1914 года членом-корреспондентом Императорского общества любителей древней письменности и почетным членом Владимирской ученой археологической комиссии, с 15 ноября 1916 года – членом и членом совета Казанской ученой... (Д.К.: в оригіналі пропуск).

Арк. 64.

Библиографический список учено-литературных трудов.

Следы латинства и унии в православном населении западного края. /Церковный весник. 1892. №18. (30 апреля). С.276-278.

Д.К.: підпис: «Западнорус».

Преосвященный Августин, епископ Екатеринославский и Таганрогский (некролог). /Русский паломник. 1893. №22.

Библиографическая заметка (без заглавия) о первопечатной словянской грамматике, изданной в Вильне в 1586 году. /Литовские епархиальные ведомости. 1895, №48. С.480-481.

Острожская православная школа (Историко-критический очерк). /Киевская старина. 1897, Т.57. (май-июнь). С.177-207. С.363-388.

Отдельный оттиск. Киев. 1897. С.1-57.

Отзывы:

С.Г. Руккевича в Церковных ведомостях. 1898, №2.

Яна Марка – Kwartalnik historyczny 1898, №2.

І. Франка – Записки наукового Товариства ім. Шевченка, XXII, 30-31.

К истории западно-русского просвещения. Виленская братская школа в первые полвека ее существования. /Литовские епархиальные ведомости. 1897, №№16-17, стр. 142-147. №№ 19-22.

Отдельный оттиск. Вильны. 1897. Стр. 1-67.

Отзывы:

И.В. Любарский – Исторический весник. 1897, октябрь.

С.Г. Руккевич – Церковные ведомости. 1898, №2.

Записки наукового товариства ім. Шевченка, XXV.

Заметка о книге: А.Ф. Ярушевич. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461-1530) и православная Литовская Русь в его время. Смоленск. 1896. /Литовские епархиальные ведомости. 1897, №26. Стр. 135-236.

Арк. 64 зв.

Западнорусские православные школы XVI и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань. 1898. III-XIII+3-524+III-LXII.

Отзывы:

П.Н. Жуковича – Протоколы совета Спб ДА за 1896/7 уч.год.

П.Н. Жуковича – Приложения к Христианскому чтению. 1898 год, февраль.

П.Ф. Николаевского - Приложения к Христианскому чтению. 1898 год, февраль.

И.В. Любарского – Исторический весник. 1898, ноябрь.

Журнал Министерства Народного просвещения. 1899, ч. 321, стр.522.

Журнал Министерства Народного просвещения. 1901, ч. 337, стр. 222-223. (С.П).

Киевская старина. 1899, февраль.

С.Г. Руккевич – Церковные ведомости. 1899, №4.

Н. И. Попов – Русская школа. 1900, февраль.

Aleksander Brückner – в «Archiv für Slavische Philologie», XXII, 62-63.

Свящ. Ф. Титов – Чтения в Обществе Нестора Летописца, XV, вып. I, 10-13.

И.Ф. – Записки Н.Т. ім. Шевченка, XLIV, 16.

Wolyniaka – Kwara hilkoryczny, 1902, II.

П.Н. Жукович в Отчете о XLIII присуждении наград гр. Уварова.

Отдельный оттиск. Спб. 1902.

С.Т. Голубев в Чтениях в Московском обществе истории и древностей российских. 1916, IV.

и в Отчетах о седьмом присуждении премии Г.Ф. Карпова Императорского общества истории и древностей российских при Московском Университете. 1907.

Ф.А. Курганов – Протоколы совета Казанского университета. 1904. С.189-204.

Магистерский коллоквиум в Спб. Духовной Академии. /Церковный весник. 1899. №2.

Магистерский коллоквиум в Спб. Духовной Академии. /Литовские епархиальные ведомости. 1899г, №7, с. 80-84.

Западнорусские церковные братства и их просветительская деятельность в конце XVI и начале XVII ст. (речь пред защитой диссертации 10 января 1899г.). /Христианское чтение. 1899, I, стр.342-390.

Западнорусские церковные братства и их просветительская деятельность в конце XVI и начале XVII ст. (речь пред защитой диссертации 10 января 1899г.). /Литовские епархиальные ведомости. 1901, №№26-27, №№28-29.

Отзывы:

Ф.А. Курганов – Протоколы совета Казанского университета за 1907 год. Стр. 204.

Новая библиографическая находка. Перевод статьи кн. А.М. Курбскаго. /Киевская старина. 1900, июль-август, 211-222.

Отдельный оттиск. Киев. 1900. Стр. 3-16.

Отзывы:

Труды и издания общества любителей древней письменности за 1898-99гг.

Журнал Министерства Народного Просвещения. 1900, №4.

Современная летопись, стр.44.

Записки НТШ XLIII: Наукова хроніка, с.5.

Ф.А. Курганов – Протоколы совета Казанского университета за 1907, 207-208.

Арк. 65.

Иосиф Курцевич, архиепископ Суздальский, б. Владимирский и Брестский (1621-1642). /Волынские епархиальные ведомости. 1900, №№13-15.

Отдельный оттиск. Почаев, 1900, 3-39.

Отзывы:

Х.А. А-вич – Исторический вестник. 1900.

Журнал Министерства Народного Просвещения. 1900, октябрь.

Ю.С. Записки НТШ XLII.

Ф.А. Курганов – Протоколы Казанского университета за 1907, 207.

Доклад К.В. Харламповича в Обществе археологии, истории и этнографии об Иосифе Курцевиче, архиепископе Суздальском 9 ноября 1899г. /Известия Общества археологии, истории и этнографии, XVI, вып.2, стр. 240-241.

Доклад К.В. Харламповича в Обществе археологии, истории и этнографии об Иосифе Курцевиче, архиепископе Суздальском 9 ноября 1899г. /Труды Владимирской ученой археологической комиссии, II.

Библиографическая статья о книге: А.А. Папкова Братства. Очерки истории западнорусских братств. Свято-Троицкая Сергиевая Лавра. 1900.

// Православный собеседник. 1900, октябрь, 457-472.

Отзывы:

Заметка Ф.И. Титова в Чтениях общества Нестора Летописца, XV, II.

К вопросу о сущности русского раскола старообрядцев (Вступительная лекция в курсе истории русского раскола в Императорском Казанском Университете 13 сентября 1900 года). /Ученые записки Императорского Казанского Университета, 1900, декабрь, кн.12. с.133-152.

Отдельный оттиск. Казань. 1900, стр.3-22.

Отзывы:

Х.Р.А. – Исторический вестник. 1901, январь.

П.Т. Семенникова – Литературный вестник – издание русского библиологического общества, Т. II (1901), 221-225.

К вопросу о просвещении на Руси в домонгольский период (по поводу взглядов В.Н. Татищева и Е.Е. Голубинского). /Научно-литературный сборник Галицко-русской матрицы, 1901, IV.

Отдельный оттиск. Львов, 1902, стр. 3-24.

Отзывы:

Новый журнал иностранной литературы. 1902, апрель.

Записки НТШ, 48.

Литературный весник. 1902.

Ф.А. Курганов – Протоколы совета Казанского университета за 1907, 204-205.

Борьба школьных влияний в до-Петровской Руси. /Киевская старина. 1902, июль-сентябрь.

Отдельный оттиск. Киев. 1902, стр. 1-139.

Отзывы:

Ф.А. Курганов – Протоколы совета Казанского университета за 1907, 205-207.

Арк. 65 зв.

Библиографическая статья о книге А. Jablonowski: Akademia Kijowsko-Mohilanska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogolnego cywilizacyi zachodniey na Rusi. Krakow. - 1899-1900. /Киевская старина. 1902, июль-август, II, 44-69.

Митрополит Московский Платон и Казанская Духовная Семинария. /Русский архив. 1903. №18, стр. 259-264.

Материалы для истории Казанской Духовной Семинарии в XVIII ст. / Известия Общества археологии, истории и этнографии 1903, XIX, приложения вып.3 и 4, стр. 1-214.

Отдельный оттиск. Казань. 1903, 1-214.

Отзывы:

Я – Православный собеседник. 1904, февраль (автореферат).

Ф.А. Курганов – Протоколы совета Казанского университета за 1907, 208-210.

Известия И. Гмелина о Казани и о казанских инородцах (1733). / Известия Общества археологии, истории и этнографии 1903, XIX, приложения вып.5 и 6, декабрь, стр. 251-276.

Отдельный оттиск. Казань. 1904, стр.1-26.

Отзывы:

Православный собеседник. 1904, март, 496.

Ответ г. Вольняну на его отзыв о Западнорусских школах в Kwartalnik u histor. /Kwartalnik historyczny. 1903, I, 172-174.

Критико-библиографическая статья об XI и XII томах Описания документов и дел, хранящихся в архиве Св. Правительствующего Синода. Спб. 1902, 1903). / Ученые записки Императорского Казанского Университета, 1903, декабрь, кн.12. с.1-12.

Отдельный оттиск. Казань.стр. 1-16.

Еще об одном портрете преп. Серафима Саровского. /Известия по Казанской епархии. 1903, №24 (803-804).

О миссионерских переводах на инородческие языки. Письмо архимандрита Владимира, начальнику Алтайской миссии, к Иркутскому архиепископу Вениамину. /Православный собеседник.1904, июно-август. 229-253.

Отдельный оттиск. Казань.1904. стр.3-27.

Архимандрит Макарий Глухарев, основатель Алтайской миссии, и его пребывание в Казани в 1840 г. /Православный собеседник. 1904, февраль, 205-230.

Арк. 66.

Архимандрит Макарий Глухарев и Тобольские декабристы. /Русский архив. 1904, II, стр.235-243.

Архимандрит Макарий Глухарев и Тобольские декабристы. /Русский паломник.1904, №10, стр.168-169 (перепечатали в сокращении).

София де-Вальмон (К истории Алтайской миссии). /Православный благовестник, 1904,№1.

Отдельный оттиск. 128 стр.

«Некоторые сведения о крайней бедности алтайских новокрещенных» (Отрывок из миссионерских записок) София Вальмон. /Православный благовестник. 1904, №2.

Отдельный оттиск. стр.1-7.

Рассказы Макария Глухарева о переезде из Екатеринославля в Кострому (Письмо его от 7 июня 1822 года). /Русский архив. 1904, №1, стр. 51-64.

К истории «поповой плещи» или «гуменца». /Киевская старина. 1904, декабрь (т. LXXXVII).

Отдельный оттиск. II, 139-140.

Архимандрит Макарий Глухарев и его отношение к родным. /Смоленские епархиальные ведомости. 1904, №№10-16.

Отдельный оттиск. 1-43.

Письмо прот. Степана Ланделаева к архимандриту Макарию Глухареву (1846-1847). /Томские епархиальные ведомости. 1904, №3. Миссионерский отдел, 1-11.

Первые учителя Казанской Семинарии. /Известия Общества археологии, истории и этнографии 1904, XX, приложения вып.3 и 4, стр. 1-214.

Редактирование XX тома Известий Общества археологии, истории и этнографии. 1904.

Преподобный Серафим Саровский и архимандрит Макарий Глухарев. /Душеполезное чтение. 1904, I, 177-181.

Заметка о книге: Материалы для истории Казанской Духовной Семинарии в XVIII ст. (Казань, 1903). /Православный собеседник. 1904, февраль.

Арк. 66 зв.

Письма архимандрита Макария Глухарева, основателя Алтайской миссии. С биографическими очерками, портретами, видами и двумя ф... В пользу Алтайской миссии – к 75-летию ее основания. Казань.1905. 1-72+1-587.

Отзыв:

Труды Киевской Духовной Академии. 1905, август.

Н.И. Ильминский и Алтайская миссия. /Православный собеседник. 11905, февраль-апрель, июнь.

Отдельный оттиск. Казань. 1905. Стр. 3-77.

Первая половина брошюры, стр. 1-44, перепечатана в Томских епархиальных ведомостях 1905, №№23-24, 1906, №№1,2,5,8,9-10.

Св. Иннокентий Иркутский. /Православный собеседник. 1905, ноябрь.

Отдельный оттиск. Казань. 1905. Стр. 3-20.

Преосвященный Макарий, епископ Томский и Барнаульский (по поводу пятидесятилетия его служения). /Православный собеседник. 1905, май.

Отдельный оттиск. Казань. 1905. Стр. 3-19.

Библиографическая заметка о книжке: П.И. Никольский. Письма о русском богословии, выпуск первый. Спб. 1904. /Православный собеседник. 1905, ноябрь, 542-549.

Заметка о книге: Ю.П. Ювачев. Паломничество в Палестину к гробу Господню. Спб. 1904. /Православный собеседник. 1905, март, 553.

Заметка о книге: Л.К. Геенза: Киево-Печерский монастырь как культурный центр Домонгольской Руси. /Православный собеседник. 1905, май, 190-193.

Заметка о книге: Православная богословская энциклопедия. Издание под редакцией проф. А.М. Лопухина. /Православный собеседник. 1905, июль-август, 661-665.

Заметка о книге: свящ. Е. Кузнецов. Характеристика бурят с точки зрения способности их к принятию христианства и общеевропейской культуры. Чита. 1905. /Православный собеседник. 1905, декабрь, 687-691.

Арк. 67.

Архимандрит Макарий Глухарев. По поводу 75-летия Алтайской миссии. /Христианское чтение. 1905, II.

Отдельный оттиск. Спб. 1905. 1-129.

Отзыв:

П.И. Баржеева – Русский архив. 1906, I, 121.

Письма архимандрита Вениамина Иркутского к преосвященному Макарию, епископу Томскому. /Православный благовестник. 1905, №2, 76-85.

Казанские новокрещенские школы в XVIIIст. /Православный благовестник. 1905, №№5-9.

Казанские новокрещенские школы. (К истории христианизации инородцев Казанской епархии в XVIIIв.). / Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXI, 1905.

Отдельный оттиск. Казань. 1905, стр. 1-91.

Отзывы:

С. Гр. Странник. 1905, сентябрь, 427.

Новое об архимандрите Макарии Глухареве. /Церковные ведомости. 1905, №25 (стр. 1035-1039).

Письма к архимандриту Макарию Глухареву Иркутского архиепископа Михаила (1830) и Тобольского архиепископа Афанасия (1832). /Томские епархиальные ведомости. 1905, №5, 1-8 стр.

Письма к архимандриту Макарию Глухареву Тобольского архиепископа Афанасия (1832). /Томские епархиальные ведомости. 1905, №17, 1-2 Здесь только предисловие к письму, текст которого напечатали в №5).

Письма архиепископа Евгения Казанцева к архимандриту Макарию Глухареву. /Томские епархиальные ведомости. 1905, №18, стр. 13-20.

О христианском просвещении инородцев. Переписка архиепископа Вениамина Иркутского с Н.И. Ильминским. /Православный собеседник. 1904, июль-август.

Отдельный оттиск. Казань. 1904, стр. 3-40.

Отчет Общества археологии, истории и этнографии за 1904 год. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. 1905. XXI, приложение к изданию.

Арк. 67 зв.

Редактирование XXI тома Известий Общества археологии, истории и этнографии.

К биографии Вениамина, архиепископа Иркутского. /Христианское чтение. 1906, июль-сентябрь.

Критико-библиографическая статья о книгах:

а) Сказания о 42 аморейских мучениках и церковная служба им. Издали В. Василевский и П. Никитин. Спб. 1905.

б) А.А. Васильев. Греческий текст жития 42 аморейских мучеников по рукописи Парижской национальной библиотеки №1534. Спб. 1898. /Христианское чтение. 1906.

Критико-библиографическая статья о книге: Сказания о 42 аморейских мучениках и церковная служба им. Издали В. Васильевский и П. Никитин. Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению. Том VII, №2. Спб. 1905. /Ученые записки Казанского университета. 1906, май-июнь.

Отд. отд. 1-21 стр.

Преосвященный Анастасий, епископ Олонецкий и Петрозаводский (некролог). /Православный собеседник. 1906, февраль. стр.297-303.

Перепечатано в Гродненских епархиальных ведомостях.

Б.М. Мелиораторный (некролог). Православный собеседник. 1906, сентябрь, 151-157.

Архиепископ Иркутский Вениамин и его проекты положения о последователях буддийского вероучения в Сибири. /Православный благовестник. 1906, №№9, 11, стр. 106-111.

Древнейшие виды кремля Казанского. /Известия общества археологии, истории и этнографии. XXV (1906), 146-148

и два вида отд. отд. 1-3 стр. и два вида подготовленных П.Х. (Покровский И.М. и Харлампович).

Арк. 68.

1906.

Из летописи церковной жизни Томской епархии. Протоиерей В. Гурьев (†1890). /Томские епархиальные ведомости. 1906, №№5, 8, 12-15.

Мариавиты. Церковно-общественная жизнь. 1906, №№15-18.

По поводу проекта «сельского иерея». /Церковно-общественная жизнь. 1906. №19.

Православная литургия на польском языке. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №20.

К церковному собору. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №21.

Еще о национализации. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №24.

Между двумя сессиями предсоборного присутствия. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №36.

К деятельности церковно-приходских советов в Казанской губернии. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №37.

О мотивах перемещений русских епископов. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №51. (1677-1683).

К отделению грузинского экзархата. /Обновление. 1906, №20.

Выборы в государственную думу и духовенство. /Обновление. 1906, №31.

К реформе духовных семинарий. /Обновление. 1906, №81.

К бенефису Польши. /Обновление. 1906, №84.

Еще о Польше. /Обновление. 1906, №84.

Заметка о брошюре: свящ. И. Дроздов. Секта, известная под названием «иеговистов» или «Сионская вечеря». Иркутск. /Православный собеседник. 1906, январь, 149-150.

Заметка о VII томе Православной богословской энциклопедии. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №8 (266-207).

Арк. 68 зв.

1906.

Отчет Общества археологии, истории и этнографии за 1905 год. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. Т. XXII (1906).

Редактирование XXII тома Известий Общества археологии, истории и этнографии.

Из университетской жизни. /Церковно-общественная жизнь. 1906, №50. (1660-1661).

1907.

Казанская духовная семинария 1817-1842. /Православная богословская энциклопедия. VIII (1907), стр. 692-702.

Казанская духовная академия новая, 1842-1907. / Православная богословская энциклопедия. VIII (1907), стр. 702-753.

П.П. Масловский и его переписка с Н.И. Ильминским. (Материалы для истории русской миссии). / Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXIII (1907).

Отд. отт. Казань. 1907. с. 3-129.

Архиепископ Казанский Владимир Петров, его жизнь и деятельность (†1897). /Христианское чтение. 1907, сентябрь; 1909, февраль и май; 1910, февраль, март, июль-август; 1911, июль-август, октябрь, декабрь.

Критико-библиографическая статья о книге: Н. Маруч. Крещение армян, грузин, обхазов и аланов св. Григорием (арабская версия). Спб. 1906. /Христианское чтение. 1907, январь.

Отчет Общества археологии, истории и этнографии за 1906 год. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXIII (1907), приложение и отдельно.

Редактирование XXIII тома Известий Общества археологии, истории и этнографии.

Из жизни Казанских старообрядцев. /Церковно-общественная жизнь. 1907, №3.

Праздник науки. /Церковно-общественная жизнь. 1907, №39.

Арк. 69.

1908.

Pro domo sua (По поводу конкурса 1902-1907 годов на кафедру церковной истории в Казанском университете). Казань. 1908. стр. 1-55.

Отзывы:

Мировой труд. 1908, июль, 159.

Первая публичная библиотека в г. Казани. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXIV (за 1907) .

Отд. отг. 1-12 стр.

К вопросу о погребальных масках и куклах у западно-сибирских инородцев. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXIII (за 1907).

Отд. отг. стр. 1-11.

«На нового ректора» - стихотворение А.С. Павлов. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXIII (за 1907).

Отд. отг. 1-2 стр.

Заметки о книжке: Н.Н. Фирсов. Разиновщина, как социологическое и психическое явление народной жизни. Спб. И Москва. 1906. /Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXIII (за 1907).

Отд. отг. 1-3 стр.

К вопросу о начале христианства в Херсоне Таврическом (Др. Иван Франко. Святой Климент в Корсуни. Кн. VIII: Легенди про корсунських мучеників (Записки наукового товариства імені Шевченка (1903, кн. VI и отдельно у Львові, 1906).

В.В. Латышев. Жития св. мучеников херсонских. Исследования и тексты. Спб. 1906 (Записки Императорской Академии Наук. По историко-филологическому отделению. Т. VIII, №3). С.П. Шестаков. О начале христианства в Херсоне. (Киев 1907). /Христианское чтение. 1908, январь, 479-494.

Библиографическая статья о книге: В.В. Латышев. Жития св. епископов херсонских. Исследования и тексты. (Записки Императорской Академии Наук по историко-филологическому отделению т. VIII, №3). Спб. 1906. /Ученые записки Императорского Казанского университета. 1908, февраль, приложение стр. 1-24.

Библиографическая заметка о книге: С.А. Белотурова 1882-1907. Москва. /Христианское чтение. 1908, октябрь, 1421-1425.

Отзыв о медальной работе студента Василия Пирадиева: Ересь жидовствующих. /Ученые записки Императорского Казанского университета. 1908, ноябрь. Отчет Казанского университета за 1907, стр. 20-25.

Отд. отт. 1-6.

Арк 69 зв.

1908.

Отчет Общества археологии, истории и этнографии за 1907 г. /Известия Общества Археологии, истории и этнографии. XXIII (6-1905), и отдельно.

Редактирование Учебника второй половины XVIII века/ Известия Общества Археологии, истории и этнографии.

Неудавшийся миссионер/Православный благовестник. 1905, №2 (15-54), №3 (119-131).

Не по адресу (письмо в редакцию). /Казанский телеграф. 1905. №4484

Заметка о книге: В.М. Истрин. Писька к академику Петру Спиридоновичу Билярскому, хранящиеся в Императорском Новороссийском Университете. Одесса. 1906 (Летопись Историко-филологического факультета при Императорском Новороссийском Университете. XIV/ 1907).

Теж саме. Известия Общества Археологии, истории и этнографии. XXIV (1905), 300-302/

Теж саме. Отд. Отт. 1-3 стр.

1909.

Архимандрит Константин Борковский и его литературная деятельность. /Православный собеседник. 1909, ноябрь.

Теж саме. Отд. Отт. 1-18стр.

Об изучении церковных древностей Казанского края. /Известия Общества Археологии, истории и этнографии. XXV (1908), 35-45.

Теж саме. Отд. Отт. 1-4 стр.

Воззвание 1703, о пожертвованиях на потройку храма (К истории казанского храмоздания). /Известия Общества Археологии, истории и этнографии. XXIV (1908), 589-593.

Теж саме. Отд. Отг. 1-5 стр.

Книжка напечатанная в единственном экземпляре. /Церковный вестник. 1908. №36 (1124ст.). Это – «Молитва Пресвятой Богородице, внегда приидет на оную беда, или печаль, и иное какое сетование или досаждение» (1756).

Арк. 70.

Отзыв о медальной работе студ. А. Севастьянова: Вес русского духовенства в развитии идеи единой державы самодержавия в Московском государстве. /Ученые записки Казанского университета. 1909, декабрь, 20-25.

Теж саме. Отчет Казанского университета за 1908, 194-200.

Теж саме. Отд. Отг. 1-4 стр.

Отзыв о медальной работе студ. Н. Смирнова: «История вопроса о классическом образовании на русской почве, представленной преподавателю педагогики, пр.-доценту В.Н. Ивановскому. Стр. 1-3. (напечатано, но в отчеты не попало).

Заметка о статье: К празднику Успения Пресвятой Богородицы. /Издание братства Христа Спасителя в Казани. Братская книжка №18. /Церковные вести. 1909, №15 (458-459).

Заметки о XXIV томе Известий Общества Археологии, истории и этнографии. /Церковные вести. 1909, №15 (456).

Заметка о книге: П. Лапин. Собор, как святой орган церковной власти (Историко-канонический очерк). Казань. 1909. /Церковные вести. 1909, №24 (737-739).

Заметка о книжке: И.С. Акимов. Как я был церковным старостой. Казань. 1909. /Церковные вести. 1909, №28 (867-868).

Заметка о книжке: Ольга Ермолаева. О мифах и иерархии. Казань. 1909. /Церковный вестник. 1909, №26 (868).

Записка о книге: Н.В. Покровский. Памятники церковной старины в Костроме. С 32 таблицами автотипий. Спб. 1909. /Церковные вести, №31 (962-964).

Заметка о книге: М.А. Об именах, даваемых при крещении. Казань. 1906.
/Церковные вести. 1909, №43 (1347-1348).

Заметка о книжке: Памятка христоролюбивого воина. Издание братства Христа Спасителя в Казани. №20. 1909. /Церковные вести. 1909, №44 (1385).

Арк. 70зв.

1909.

Заметка об журнале: Сотрудники братства Святого Гурия. Издание кржка сестер-сотрудниц братства. №1. 40 ст. 1909. / Церковные вести. 1909, №46 (1441).

Корреспонденция из Казани:

Диспут в дух. Академии. /Церковные вести. 1909, №7 (213-214).

Бунты церковных старост. /Церковные вести. 1909, №8 (258-260).

Диспут в дух. Академии. /Церковные вести. 1909, №10 (315).

Ликвидация Якимовского инцидента. /Церковные вести. 1909, №11 (3471-345).

Братство Христа Спасителя. /Церковные вести. 1909, №17 (520-521).

Кружок сестер-сотрудниц братства свят. Гурия. /Церковные вести. 1909, №20 (821-822).

Окончание учебного года в академии. /Церковные вести. 1909, №32 (1004).

Не состоявшийся миссионерский съезд. /Церковные вести. 1909, №33 (1031-1034).

Диспут в дух. Академии. /Церковные вести. 1909, №37 (1161-1162).

Начало учебного года в академии. /Церковные вести. 1909, №41 (1286-1287).

Борьба с расколом в новом его фазисе. /Церковные вести. 1909, №44 (1386-1387).

Менские богословские курсы. /Церковные вести. 1909, №47 (1478-1479).

Епархиальный съезд духовенства. /Церковные вести. 1909, №49 (1550-1553).

Проект адреса СПб. Дух. Академии ко дню ея юбилея (Хр. 1964) – от ком. Совета Императорского Казанского университета.

Арк.71.

1910.

К истории церковной взаимности в XVIII столетии (Абисиния-Александрия-Константинополь-Петербург-Рим). /Журнал Министерства Народного просвещения. 1910, сентябрь, 80-92.

Еще о сношениях с Абисинией. / Журнал Министерства Народного просвещения. 1910, декабрь, 358-375.

Библиографическая статья об издании: Православная богословская энциклопедия. С иллюстрациями и картами. Томы I-V (под редакцией проф. А.П. Лопухина), VI-X (под редакцией проф. Н.Н. Глубоковского). 1900-1904гг. Петроград; 1905-1909 гг. Петербург. Бесплатное приложение к духовному журналу «Странник» // Ученые записки Императорского Казанского Университета. 1910, июнь-июль.

Теж саме. Отд. Отг. 1-44 стр.

Статья о книге: Казанский сборник статей архиепископа Никанора (К). Издание церковного историко-археологического общества в Казани. Казань. 1909 // Известия Общества археологии, истории и этнографии. XXVI, 265-292.

Теж саме. Отд. Отг. 1-6 стр.

Заметка о книге: Зерна разумного, доброго, вечного. Сборник назидательных стихотворений, пословиц и изречений. Для учащихся в церковно-приходских школах. Составитель Владимир Неревский. Свяж. 1909. /Церковные вести. 1910, №4 (1189).

Теж саме. Известия Общества археологии, истории и этнографии, т. XXV.

Теж саме. Церковный вестник. №8 (245).

Корреспонденция из Казани:

Духовная академия: голодовка, философско-богословский кружок и новый доктор богословия. /Церковные вести. 1910, №15-16 (486-487).

Открытие женских богословских курсов. /Церковные вести. №6 (188-189).

Мистерия духа. /Церковные вести. №9 (278-280).

Арк. 71зв.

1911.

Похоронно-врачебная касса при Георгиевской церкви в Казани (1910-1911). (К истории Казанской общественной взаимопомощи). /Православный собеседник. 1911, апрель. 566-576.

Библиографическая статья о книге Фр. Кс. Функ, профессор Тюбингенского университета. История христианской церкви от времен апостольских до наших дней. В русском переводе со значительными изменениями, дополнениями и предисловием проф. П. Гидулянова, ординарного профессора Императорского Московского университета. М. 1911. /Ученые записки Казанского университета. 1911.

Теж саме. Отд. Отг. 1-20 стр.

Библиографическая заметка о I-II томах Описания архива Александро-Невской Лавры. Спб. 1903-1911. /Православный собеседник. 1911, ноябрь, 684-685.

Заметка об XI томе Богословской Энциклопедии. /Церковный вестник. 1911, №19 (936).

В уставе ли только дело? К вопросу о духовно-академической научно-литературной производительности. /Церковные вести. 1911, №22 (661-663).

Арк. 72.

1910.

Бантиряг в Казани и борьба с ним. /Церковные вести. 1910, №24 (745-747).

Магистерский диспут о окончании курса в духовной академии. /Церковные вести. 1910, №29 (909).

Начало учебного года в духовной академии (новый курс, новые профессора и новый устав). /Церковные вести. 1910, №39 (1236-1237).

Епархиальный съезд духовенства. /Церковные вести. 1910, №40 (1258-1260).

Духовная академия. /Церковные вести. 1910, №48 (1278-1279).

Кончина архиепископа Никанора (12 ноября). Юбилей проф. Курганова (21 ноября). /Церковные вести. 1910, №50 (1596-1598).

О причинах бегства из духовного ведомства. /Церковный вестник. 1910, №2 (913-916).

Заметки о X томе богословской энциклопедии. /Православный собеседник. 1910, апрель. 555-557.

Арк. 72 зв.

1912.

М.П. Петровский (некролог). /Ученые записки Казанского университета. 1912, август.

Теж саме. Отд. Отг. 1-23.

Библиографическая статья о книге: Беднов В.А. Православная церковь в Польше и Литве (по Volunin'a legume). Екатиринослав. 1908. /Ученые записки Казанского университета. 1912, февраль.

Теж саме. Отд. Отг. 1-17.

Записка о XII томе Богословской Энциклопедии. /Православный собеседник. 1912, февраль, 273-276.

Заметка о книге: Н.В. Никольский. Христианство среди чуваш среднего Поволжья в XVI-XVIII веках. Исторический очерк. Казань. 1912. /Церковные вести. 1912. №50 (1543-1544).

О молитвах преп. Феодосия. /Известия отделения русского языка и словесности Императорской академии наук, XVII (1912), кн. 2. стр. 165-174.

Теж саме. Отд. Отг. 1-10 стр.

Московская библиотека синодального ведомства. /Московские ведомости. 1912, №290.

Заметка о книге: Никольский Н.В. Христианство среди чуваш среднего Поволжья в XVI-XVIII веках. Исторический очерк. Казань. 1912. /Камско-волжская речь. 1912, №3.

Корреспонденция из Казани: Хиротония ректора духовной академии (еп. Анастасия). /Церковные вести. 1912, №№12-13, (391-392).

Арк. 73.**1913.**

Письма Вениамина, архиепископа Иркутского (†1892), к Казанскому архиепископу Владимиру (†1897). С предисловием и примечаниями К.В. Харламповича. /Чтения в Московском обществе истории и духовности российской. 1913, №247.

Письма Вениамина, архиепископа Иркутского (†1892), к Казанскому архиепископу Владимиру (†1897). С предисловием и примечаниями К.В. Харламповича. М. 1913, стр. 3-218.

Афиноген Крыжановский (Из истории культурного влияния западной Руси на восточную в XVII в.). /Сборник статей в честь Дм. О. Корсакова. Казань. 1911.

Теж саме. Отд. Отг. 1-15 стр.

Ртыщевская школа. /Богословский вестник. 1913, май.

Теж саме. Отд. Отг. 1-22 стр.

К истории сближения – протестантов с православной церковью (XVIIст.). /Церковные ведомости. 1913, №12, стр. 560-566.

Историко-археологический очерк церквей г. Казани. Том.І. Казань.1913. стр. 1-45.

Теж саме. Печатали в Известиях по Казанской епархии. 1910, №36; 1911, №2,16; 1912, №45; 1913, №22.

К истории Казанской общественной взаимопомощи. – «Перспект к учреждению в Казани при церкви Великомученика Георгия вспомогательной для смертных случаев кассы в 500 рублей». Казань. 1910. /Известия общества археологии, истории и этнографии. XXVIII (за 1912), 561-565.

Заметка о книжке: А. Галкина. Академия в Москве в XVIIст. М. 1913. /Христианское чтение. 1913, ноябрь, 1379-1381.

Итоги академического богословия. /Камско-волжская речь. 1913, №213.

Арк. 73зв.**1914.**

Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Том I. Казань. 1914. III-XXIV-3-878-I-XVI/

Рецензии:

С.Рклицкаго – Украинская жизнь 1914, №4.

П.Н.Жуковича – Библиографическая летопись, I (1914)/

С. – Исторический вестник. 1914, XI.

Русский архив 1914, XII.

Свящ. Е. Сосунцова – Известия по Казанской епархии 1915, №8.

С.Т. Голубева – Церковные ведомости 1915, №34 (1046-1063). (Рецензия, воспроизводящая его официальные отзывы, по которым «Малороссийское влияние» награждено большой Уваровской премией Императорской академии наук и Карповской – Общества истории и древностей при Московских университетах).

П.Н. Жукович – Христианское чтение 1915, июнь-август.

П.Н. Жукович – Протоколы Совета Петроградской духовной академии за 1913-1914 г., стр.266-287.

Б.В. Титлинова - Протоколы Совета Петроградской духовной академии за 1913-1914 г., стр.287-305.

Последние два отзыва-официальных. По ним составлена характеристика сочинения в Церковных ведомостях. 1914, №30. Хроника, 1343-1344.

Н. Василенка – Голос минувшего 1916, №4.

Автореферат о книжке: Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. I. 1914. Казань. /Научный исторический журнал. 1914, №4 (т. II, вып. 2), 136-141.

Библиографическая заметка о книжке: Александро-Невская лавра. 1713-1913. С.277 картами и снимками. Историческое исследование доктора церковной истории С.Г. Руккевича. Спб. 1913. /Православный собеседник. 1914, май.

Теж само. Отд. Отг. 1-5 стр.

Заметка о I-й книжке Журнала Вестника образования и воспитания. /Камско-волжская речь. 1914.

Заметка о книжке: М.Д. Приселков, Очерк по церковно-политической истории Киевской Руси X-XIIвв. Спб.1913. /Камско-волжская речь.

Арк. 74.**1914.**

Биографическая статья о книжке: М.Д. Приселков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. Спб. 1913. /Вестник образования и воспитания. 1914, №4.

Теж саме. Отд. Отг. 1-9 стр.

Библиографическая статья о книжке: Н.М. Петровский. Письмо патриарха константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру. Спб. 1914. /Православный собеседник. 1914.

Теж саме. Отд. Отг. 1-10 стр.

Отзыв о книжке: Проф.-прот. А. Смирнов. Самоубийство и христианский взгляд на жизнь. Публичная лекция. Спб. 1914. /Камско-волжская речь. 1914, №(Д.К.- б.н).

К биографии московского митрополита Филарета. /Богословский вестник. 1914.

Д.К.: пропущене місце на 74-му аркуші. Далі на цьому ж аркуші:

1915.

К истории борьбы с пьянством на Руси. /Богословский вестник. 1915, январь, 32-45.

Новая попытка деления истории славян на периоды. /Церковные вести. 1915, №15 (443-445).

Отзыв о медальной работе студ. И. Широкова: Русско-греческая церковная ..... домонгольского периода при свете новейших теорий /М. Приселкова и В. Пархоменка). /Ученые записки Казанского университета. 1915, ноябрь, 17-24.

Теж саме. Отчет Казанского университета за 1914 г.

Теж саме. Отд. Отг. 1-8.

Заметка о книжке: П. Миндалев. Молитва Даниила Заточника и связанніе с ним памятники. Казань. 1914. /Вестник образования и воспитания, 1915, июль-август, 512-614.

Арк. 74 зв.

1915.

Отзыв о книге: А.И. Покровский, приват-доцент Императорского Московского университета. Соборы древней церкви эпохи первых трех веков. Историко-каноническое исследование. С тремя приложениями и двумя картами. Сергиев Посад. 1915. /Православный собеседник. 1915, июль-август. 420-430.

Биографическая статья о книге: Памятники Казанской истории. Очерк П.М. Дульского. С 50 снимками видов «Старой Казани». Приложение: Археологический этюд Б.П. Асника о фресках Свяжского Успенского монастыря (и с снимками древней живописи). Казань. 1914. /Православный собеседник. 1915, февраль, 349-361.

Заметка о книге: Автобиография Высокопреосвященного Вениамина, Архиепископа Иркутского и Нерчинского. Издание Иркутского центрального братства во имя святителя Иннокентия. Иркутск. 1915. /Православный собеседник. 1915, II, 156-157.

Отд. отг. стр. 1-6.

Заметка о книге: У Троицы в академии. 1814-1914. Юбилейный сборник исторических материалов. Издание бывших воспитанников Московской духовной академии. М. 1914. /Православный собеседник. 1915, II, 158-163.

Отд. отг. 3-8.

Заметка о брошюре: Прот. Н. Владимирский. Последний урок. Казань. 1914. /Церковные вести. 1915, №1.

Перепечатано в Известиях по Казанской епархии №4 и в Законоучителе, №46.

Заметка о книге: Свящ. Е. Сосунцов. Краткая церковная история. Курсы двухлетних училищ. Казань. 1914. /Законоучитель. 1915, №45.

Заметка об издании портрета Иоанна Грозного. Казанским учебным округом. /Известия по Казанской епархии. 1915, №16.

«Реестр беглецов» (1751). /Известия общества археологии, истории и этнографии. XXIX (1915).

Отд. Отг. 1-3 стр.

Арк. 75.

1915.

Как мы собирали на раненых сербов. /Камско-волжская речь. 1915, №41.

Общество археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете за 1914 год. / Вестник образования и воспитания, 1915, март.

Памяти С.И. Кедрова. / Известия общества археологии, истории и этнографии. XXIX (1915).

Отд. отт. 1-4 стр.

С.А. Нурминский (некролог). / Известия общества археологии, истории и этнографии. XXIX (1915).

Отд. отт. 1-2.

Д.К.: в оригиналі в цьому місці пробіл в 10 клітинок.

1916.

Старообрядческие «Свитки брачного сочетания». /Богословский вестник. 1916, март-апрель, 494-515.

Из церковных архивов Ядринского уезда. / Известия общества археологии, истории и этнографии. XXIX.

Отд. отт. 1-12 стр.

Об ученических экскурсиях. /Камско-волжская речь. 1916, №99.

Епархиальные свечные заводы и .... /Камско-волжская речь. 1916, №202.

Архиепископ Димитрий Ковальницкий в Казани (1903-1905). /Известия по Казанской епархии. 1916, №№5, 9, 39-40, 41-42, 43.

Обращение к духовенству Казанской епархии. / Известия по Казанской епархии. 1916, №№5.

Арк. 75 зв.**1916.**

Малороссы на культурной службе в Казани в XVII и XVIII вв. /Вестник образования и воспитания. 1915, ноябрь-декабрь, 785-806.

Библиографическая статья о книге: Проф. И.М. Покровский «Русские епархии в XVI-XIX вв. их открытие, состав и пределы. Опыт церковно-исторического, статистического и географического исследования. Том II (XVIII век). Казань. 1913. /Православный собеседник. 1916, январь.

Отд. отт. 1-13 стр.

Заметка о книге: М.П. Антоний, митрополит СПетербургский и Ладожский. Спб. 1915. /Православный собеседник. 1916, май-июль.

Отд. отт. 1-3 стр.

Приняты для напечатания редакцией Журнала Министерства Народного Просвещения:

Зло-ли цифровая балльная система?

Библиографическая статья о книге проф. Б.В. Титлинова: Гавриил Петров, митрополит Новгородский и Санкт Петербургский. Его жизнь и деятельность, в связи с церковными делами того времени. Петроград. 1916.

Не пристроены:

О достоверности школьных воспоминаний С.Т. Аксакова и Л.Н. Толстого.

Заметка о брошюре И. Крачковского: Арабские рукописи в Русских монастырях. Спб. 1915.

«Ведомости Московского государства» 1702 года.

СПб ФА РАН. – Ф.2. – Оп.1916. – Од. зб.14. – Арк.63–75зв.

Арк. 115.

Формулярний список о службе исполняющего обязанности экстраординарного профессора Императорского Казанского Университета по кафедре церковной истории, Статского Советника Константина Васильевича Харламповича.

Арк. 115 зв.

Статський радник Костянтин Васильович Харлампович, в.о. екстраординарного професора Імператорського Казанського Університету по кафедрі церковної історії, народився 18 липня 1870 р., віросповідання православного, має ордени: Св. Рівноапостольного Князя Володимира 4 ст., Св. Станіслава 2 і 3 ст., Св. Анни 2 і 3 ст., отримує: зарплату 1600 крб., столових 200 крб., і квартирних 200 крб., всього 2000 крб.

Отримав освіту в СПбДА, після закінчення курсу, Радою Академії удостоєний і Високопреосвященним Палладієм, Митрополитом С-Петербурзьким і Ладозьким затверджений в ступені кандидата богослів'я. – 10 червня 1894 р.

Найвищим приказом по громадянському відомству, від 22 лютого 1895 р. за №7, призначений викладачем латинської мови в Казанську Духовну Семінарію. – 22 лютого 1895 р.

Резолюцією Його Високопреосвященства призначений діловодом Казанського Єпархіального Училищної Ради. – 31 грудня 1896 р.

Найвищим наказом по громадянському відомству, від 26 квітня 1897 р. за № 33 затверджений в чині Колезького Секретаря, зі старшинством від 22 лютого 1895 р. - 26 квітня 1897 р.

Тимчасово викладав психологію з 9 по 14 вересня і з 29 вересня до грудня 1898 р.

Після задовільного захисту своєї праці: «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века»

Арк. 116.

Одружений з 9 червня 1899 р., на Вірі Петрівні, яка народилася 21 серпня 1878 р., має дітей синів: Дмитра народився 29 червня 1903 р., і Бориса народився 30 вересня 1905 р., і доньку Олену, народилась 4 квітня 1900 р., Дружина і діти віросповідання православного і знаходяться при ньому.

Арк.116зв.-117.

СПБДА удостоєний і Святішим Синодом затверджений в степені магістра богослів'я. – 20 березня 1899 р.

За відмінну та странну службу Всемилоливо нагороджений орденом Св. Станіслава 3 ст. – 6 травня 1899 р.

Його Високопреосвященством звільнений, згідно з проханням, від посади діловода Казанської Єпархіальної Училищної Ради. – 1 червня 1899 р.

Найвищим наказом по громадянському відомству, від 1 червня 1899 р. за №39, затверджений в чині Колезького Асесора, зі старшинством з 22 лютого 1895 р.

За працю на посаді діловода Казанської Єпархіальної училищної Ради отримав подяку.

Тимчасово викладав грецьку мову в 5 і 6 класах семінарії з 4 вересня по 1 листопада 1899 р.

Найвищим наказом по громадянському відомству, від від 25 листопада 1899 р. за №82, призначений за вислугою років в Надвірні Радники зі старшинством з 22 лютого 1899 р.

п. Опікун Казанського Навчального

Арк.117зв.-118.

Округу, пропозицією від 14 травня 1900 р. за №3760, дозволив прийняти К.В. Харламповича, в число приват-доцентів Імператорського Казанського Університету по кафедрі церковної історії.

З дозволу за Міністра Народної Просвіти, п. Товариша Міністра від 10 жовтня 1901 р. за №27450, видана винагорода 400 руб., з суми Міністерства читання лекцій в 1900-1901 навчальних роках.

Найвищим наказом по громадянському відомству, від 12 грудня 1903 р., за №92, призначений в чин Колезького Радника, зі старшинством з 22 лютого 1903 р.

За заслуги по духовному відомству, Всемилоливо нагороджений кавалером ордена Св. Анни 3 ст. – 6 травня 1903 р.

Виконував обов'язки секретаря Правління семінарії з 6 червня 1906 р. по 22 серпня 1906 р.

За Міністра Народного Просвіти, п. Товариша Міністра д.с.с. Герасимов, пропозицією від 9 серпня 1906 р. за №15656, виявив згоду на доручення К.В. Харламповичу,

Арк.118зв.-119.

Викладати по кафедрі церковної історії в 1906-1907 навчальних роках, з видачою винагороди за цю працю по 600 крб., згідно ст.64 Статуту Університетів, після відновлення занять.

Виконував обов'язки по вакантній посаді помічника інспектора семінарії з 1 жовтня 1906 р., по 1 лютого 1907 р.

Резолюцією Високопреосвященого Дмитрія, архієпископа Казанського, переведений на кафедру загальної та російської громадянської історії в семінарії. – 29 грудня 1906 р.

Пропозицією Керуючого Міністерством Народної Просвіти, п. Товариша Міністра, від 22 серпня 1907 р. за №17783, доручено в 1907-1908 навчальних

роках викладання церковної історії з винагородою по 600 крб., в рік із залишків від утримання особового складу Університету.

Всемилоливо нагороджений орденом Св. Станіслава 2 ст. – 6 травня 1907 р.

Найвищим наказом по громадянському відомству, від 27 липня 1907 р., за №52, призначений, за

Арк.119зв.-120.

За вислугою років, в чин Статського Радника з старшинством від 22 лютого 1907 р.

За пропозицією за Міністра Народної Просвіти, п. Товариша Міністра, від 4 листопада 1908 р., за №28905, доручено в 1908-1909 навчальних роках викладання по вакантній кафедрі церковної історії з винагородою по 600 крб., в рік з залишку від утримання особового складу Університету.

За пропозицією п. Опікуна Казанського Навчального Округу, від 18 березня 1909 р., за №4425, відбув у відрядження в міста Спб., і Москву для ознайомлення з деякими архівами і бібліотеками, на термін з 15 червня по 15 серпня 1909 р. З відрядження повернувся вчасно.

Найвищим наказом по громадянському відомству, від 25 серпня 1909 р., за №64, назначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора Імператорського Казанського Університету по кафедрі історії церкви.

За пропозицією п. Управляючого Казанським Навчальним Округом від 4

Арк.120зв. -121.

квітня 1910 р., за №5275, відправлений у відрядження до міст Москви і Спб для роботи в місцевих архівах, терміном з 1 червня по 15 серпня 1910 р., з збереженням отриманого ним окладу. З відрядження повернувся вчасно.

Пропозицією за Управляючого Міністерством Народної Просвіти п. Товариша Міністра, від 10 листопада 1910 р., за №31825, відправлений у відрядження в

м. Москву з науковою ціллю, терміном на 2 місяці, з 1 грудня 1910 р., по 1 лютого 1911 р. З відрядження повернувся вчасно.

За пропозицією п. Управляючого Казанським Навчальним Округом, від 9 травня 1911 р., за №8903, згідно з Найвищим наказом 10 грудня 1903 р., відправлений у відрядження з науковою ціллю в міста Москву та Спб., терміном з 15 червня по 15 серпня 1911 р., зі збереження заробітної плати. З відрядження повернувся вчасно.

Арк.121зв.-122.

Найвищим наказом по громадянському відомству, за №1, Всемилоливо нагороджений орденом Св. Анни 2 ст. – 1 січня 1912 р.

Згідно пропозиції за Міністра Народної Просвіти, п. Товариша Міністра д.с.с. Шевякова, від 30 квітня 1912 р., за №18321, відправлений у відрядження з науковою ціллю в межах Імперії, з 1 вересня 1912 р., терміном на один рік.

Найвищим наказом по громадянському відомству, за №1, нагороджений орденом Св. Рівноапостольного князя Володимира 4 ст. – 1 січня 1914 р.

За пропозицією п. Опікуна Казанського Навчального Округу, від 11 лютого 1914 р., за №3606, згідно найвищого наказу від 10 грудня 1903 р., відправлений у відрядження з науковою ціллю в Москву і Спб., на час з 15 червня по 1 серпня 1914 р., зі збереженням заробітної плати.

В.О. Ректора Университета Д. Гольдгаммер.

Секретар Ради

РДА. Ф.740. Оп.17. Од.зб.23. Арк.115-122.

**Діти священника Василя Харлампівича і його дружини Марії Йосипівни
Таранович**

Арк. 107.

- Николай Васильевич Харлампович (34 года) состоит на службе в г. Свенцянах. (род. в 1866 г.)
- Иосиф Васильевич Харлампович (32 года) – помощник классного наставника в мужской прогимназии в г. Замостье. (род. в 1868 г.)
- Константин Васильевич Харлампович (30 лет) – преподаватель латинского языка в Казанской Духовной Семинарии. (род. в 1870 г.)
- Мария Васильевна Харлампович (27 лет) – супруга рогачского священника Льва Смоленского. (род. 15 сентября 1873 г.). Есть сын – Николая.
- Стефан Васильевич Харлампович (24 года) – псаломщик в Волчинской церкви. (род. 14 января 1877 г.)
- Михаил Васильевич Харлампович (21 год) – инвалид, постоянно находится при матери.

Арк. 108.

- Павел Васильевич Харлампович (16 лет) воспитывается в Казанском Духовном Училище на собственном содержании. (род. в 1884 г.)
- Евгения Васильевна Харлампович (14 лет) воспитывается в женском училище духовного ведомства на казенном содержании. (род. в 1884 г.)

НІАБ м. Гродно. Ф. 561. Оп. 2. Од.зб. 11. Арк.107-108.

**Спогади дітей К. В. Харлампівича: Дмитра, Бориса, Олени, – записані
М. Б. Харлампівичем**

Арк.0.

Здравствуйте уважаемый Дмитрий!

Пишет Вам внук К.В. Харламповича Михаил. Посылаю, как мы договорились, те куцые воспоминания о деде, которые сохранились в моей памяти, со слов близких.

Очень прошу меня простить за задержку, вызванную моим обострением старого заболевания.

К сожалению, обстоятельства складываются так, что мне не удастся послать воспоминанию в печатном виде. Думаю, что это не такая уж беда – вам все равно придется их переводить на украинский, на котором я писать не умею, только читать.

Поздравляю Вас и близких с Пасхой, желаю успеха, удачи, здоровья.

М. Харлампович.

Арк. 1.

Воспоминания о К. В. Харламповиче со слов его близких.

К великому моему сожалению я не знал своего деда: родился в 1933 году. В детстве очень это переживал: у всех моих сверстников были дедушки и бабушки – а у меня никого. Может быть этим объясняется мое желание в то время узнать о них как можно больше. Разумеется, в силу возраста в плане чисто человеческом: какие они были. Их профессиональная и гражданская деятельность по понятным причинам меня не очень–то занимала. Посему был я настойчив в своих приставааниях к близким, кое-что помню (детские воспоминания яркие), несмотря на известную сдержанность со стороны старших

в освещении тех времен и событий, что объяснимо. Наиболее полным было мое общение в возрасте 8–9 лет с ними (брат отца Димитрий сестра Елена) в годы

Арк.2.

войны 1941–42, в Свердловске и Казани.

Кое-что осталось в памяти из общих бесед моей мамы, когда мы посещали семьи Знаменских и Вильковицких, друживших семьями с Харламповичами.

Таким образом, в памяти моей сложился определенный светлый словесный портрет Константина Васильевича. Мама моя, будучи невестой отца, в 1928 году погостила несколько дней у деда в Нежине, была им совершенно очарована, воспоминания ее были настолько эмоциональны – настолько же и не конкретны. Также тепло вспоминала она и о приятеле деда Штепе. В первые годы проживания в Казани дед быстро вошел в круг местной интеллигенции: университетской и православной. В 1890–х годах, в конце века, в плодородных губерниях Поволжья разра-

Арк.3.

зился страшный голод, унесший десятки тысяч жизни крестьян. Слова министра финансов, того времени, г-на Вышнеградского «мы будем меньше есть–но больше экспортировать» обрели реальный результат. Прогрессивная общественность во главе с Короленко и Горьким организовали комитет помощи голодающим. В Казани был его филиал, членом которого стал Константин Васильевич, который принимал в нем активное участие, выезжая в Нижний, где встречался с Короленко, (из воспоминаний тети Елены). Подтверждение тому факту было найдено моим отцом в приложении к Полному собранию сочинений Короленко, в его переписке с Горьким, где он рассказывает о встрече с Константином Васильевичем в Нижнем, по делам комитета Помощи голодающим Поволжья, (издание 1940 года). Первые яркие

воспоминания отца о детстве о Константине Васильевиче, относятся к его 5–6 летнему возрасту

Арк.4.

и связаны они с путешествием всей семьей в Москву и Петербург. Семья посетила Московский Кремль, совершила под руководством деда ряд экскурсий по Петербургу и окрестностям, побывала в гостях у однокашника деда, судового священника, на миноносце «Подвижный» в Кронштадте и даже на знаменитом ежегодном параде русской гвардии в Царском селе. Во всех этих экскурсиях дед проявил себя замечательным гидом. Последнее событие (Царскосельский парад) имело далеко идущее последствие: мальчишки увлеклись производством солдатиков, а затем историей военной формы. Во всех этих детских забавах дед принимал живейшее участие, начиная от добывания красочных альбомов с формами русской и иностранных армий и кончая изготовлением гипсовых формочек для отливки оловянных солдатиков и их раскраски. Думаю, что этим он пытался как-то ввести бурную энергию сыновей в русло полезно-познавательной цели. Мальчишки, по словам старшей сестры, росли озорными и малоуправляемыми. Увлечение и знание военных форм привело неожиданно к неприятному казусу. Отец вспоминает, как однажды, лежа на подоконнике 2-го этажа открытого окна, он увидел проходящего офицера. По цвету голубого мундира определил жандарма и тут же решил его поддразнить: – «Жандарм, а жандарм! А у меня есть красный флаг!» Жандарм поднял голову, усмехнулся и вошел в ворота дома. Через минуту, к ужасу отца, в прихожей раздался звонок. Минут 10 шел его беседа с Константином Васильевичем и Верой Петровной. После его ухода была уже беседа с младшим сыном. Мать возмущалась его выходкой а

Арк.6.

отец смеялся, взъерошил ему волосы и сказал – «ну ты» Революционер!» Но после стал серьезным, прочитал нотацию и закончил словами: «Боря! Ты

поставил меня в очень неловкое положение.» И это, по словам моего отца было хуже, чем его поставили бы в угол. Вообще дед никогда детей не наказывал, не выходил из себя, не кричал и не бранил. Он беседовал с ними. Сила слов его убеждений была необыкновенной. Он был добр и нельзя сказать что не строг. Всегда старался выяснить причину поступка, умел слушать людей участливо и терпеливо и это располагало собеседника. Самый факт этой детской шалости говорит об атмосфере в семье, отношении в ней к строю. Отец говорит, что взгляды были далеки от монархических, типичные для прогрессивной интеллигенции и что мне кажется удивительным, вовсе не религиозными.

Арк.7.

И вместе с тем, нельзя не отметить, такую черту характера, как доверчивость к людям. Сам глубоко порядочный и обязательный, он понимал, что и все такие. Когда убеждался в обратном – остро переживал, но урок скоро забывался. Вот характерный случай. Константин Васильевич вернулся из Нижнего, где посетил Макарьевскую ярмарку и сделал «ценное приобретение»: 3 стакана, которые не бьются! (По цене 1 руб. за штуку – деньги в то время заметные). Приказчик убедил купить несколько раз бросив стакан на пол, тот подлетал и не разбивался. Торжественно собрав семью, дед продемонстрировал чудо прогресса. Все 3 стакана последовательно разлетелись вдребезги. Шуткам и смеху конца не было. Дед констатировал: – «Ах, шельма приказчик! Не иначе – цирковой фокусник...»

Арк.8

Февральскую революцию в семье встретили сдержано, хотя она не отразилась заметно на жизненном укладе, а октябрьскую – с тревогой. Дед часто приводил аналогии с французскими революциями и говорил, что на пользу народа они не идут. Вскоре начались и первые волнения, и неприятности. Отец вспоминал первый обыск, кажется в 1918 год. Поздно вечером пришли трое – чекист в кожаной куртке и 2 солдата с винтовками. В вещах не рылись, ограничились

чисто визуальным обследованием. «Мать честная! Сколько книг, книг–то сколько» – воскликнул чекист, войдя в кабинет деда. «Нет, придется часть реквизировать!» Привожу диалог деда с чекистом, как запомнил: Дед – «Вы до революции кем работали?» Чекист – «столяром». Дед – «Вероятно пользовались не одним

Арк.9.

рубанком и долотом, инструментов с десятков использовали в работе?» Чекист – «Да нет, побольше будет, я мастер–краснодеревщик, вроде на хорошем счету был». Дед – «Да вы значит, профессор в своем деле! Вот и я профессор, только истории. А все мои книги – это мой инструмент, без них я работать и приносить пользу людям не смогу!» Дед познакомил чекиста с некоторыми своими работами. «И много вы написали» – с уважением спросил чекист. «Да больше сотни будет, вроде как историком был на хорошем счету» – в тон столяру ответил дед. «Ну ладно. Оставлю все как есть, работайте на пользу народу. Но вот эту книгу я у вас всё–таки реквизирую. Вредная она, о царе». Чекист снял с полки увесистый том с надписью «Петрография.» Дед махнул рукой.

Арк.10.

Несмотря на тревожные, вызванные общественно–политическими переменами времена, семья пыталась сохранить сложившийся уклад жизни. Дети учились (довольно успешно) только уже не в гимназии, а в Показательной школе, которую организовал знакомый Константина Васильевича известный в Казани педагог Подъячев. Летом все также выезжали на дачу, на Волге, в село Нижний Услон. Целыми днями мальчики пропадали на Волге, даже в 15–16 лет переплывали ее, росли подвижными, сильными. Константин Васильевич поощрял их, только просил не нырять под плоты и не подплывать к пароходам, что вызывало постоянную тревогу Веры Петровны. Мальчики выросли в юности рослыми: отец мой, Борис – 185 см, а брат его, Дмитрий, был повыше.

Константин Васильевич был непримирим, когда встречался с безалаберностью представителей новой власти, открыто возмущался и не боялся идти с ними на конфликт.

Арк.11.

Семью «уплотнили,» поселили комиссара по продовольствию, который постоянно пьянствовал. Терпение деда лопнуло, когда он привез к вечеру две подводы битых, неоципанных кур и свалил их в дворовом сарае. Ночью ударил мороз, куча окровавленных птиц в перьях смерзлась в единую массу. «И это реквизировано у жителей для красных раненых бойцов?» – спросил дед комиссара и куда-то пожаловался. Комиссар исчез внезапно, как и появился. Весной 1918 года произошло восстание пленных чехословацкого корпуса. Корпус численностью около 40 тысяч захватил в числе ряда городов и Казань. Воспользовавшись этим эсеры создали в Самаре правительство из депутатов разогнанного большевиками Учредительного Собрания Комитет (Комуч) взявший власть и в Казани. Филиал этого правительства в Казани привлек Константина Васильевича в качестве советника по делам религии. В семье в последствии

Арк.12.

полагали, что этот эпизод его деятельности ему припомнили в 1925 году, как сотрудничество с эсерами. Летом того же года, на даче в Услоне произошло событие, оставившее глубокий след в душах мальчиков. На окраине села молодёжь играла в городки. Вдруг появились 2 чешских солдата, конвоировавшие пленного красноармейца. В гимнастерке без ремня, босой, он шел, спотыкаясь по пыльной деревенской дороге. Поравнявшись с играющими, солдаты остановились, пленный шел дальше. Один солдат вскинул винтовку и выстрелил пленному в затылок. Тот рухнул, раскинув руки. Чехи подошли к телу, наклонились, закурились поговорили, о чем-то, столкнули убитого ногами в канаву и ушли. Нет необходимости пояснять, как потрясены были ребята.

Вечером приехал Константин Васильевич. Когда сыны рассказали о случившемся он был крайне возмущен и несмотря на протест Веры Петровны немедленно направился к командиру чешской части. Вернулся примерно через час крайне возбужденный. О беседе «с каким-то подпоручиком» подробно не рассказывал, долго ходил по веранде, и успокоившись коротко бросил – «завтра утром мы возвращаемся в Казань». Осенью Казань брали красные. Где-то бухали пушки до утра, выстрелы винтовок. Семья и соседи до утра просидели в подвале. Женщины вздрагивали при орудийных выстрелах, дед шутил, подбадривал, говорил «а ля гер-ком, а ля гер» и утверждал, что каждая уважающая себя революция должна закончиться гражданской войной в эпилоге, а, следовательно, скоро все закончится. Скоро все закончилось, но жить стало труднее. До 1921 г., когда закрыли факультет у Университете дед работал в нем, был членом приемной комиссии и часто конфликтовал по поводу приема в ряды «красного студенчества» совершенно неподготовленных абитуриентов. Чтобы не быть голословным приведу один

Арк.14.

из примеров, о котором дед рассказывал в кругу близких. Приемная комиссия, во главе с известным физиком, автором учебника, профессора Гольдгаммер знакомится с будущими студентами методом собеседования. Очередной кандидат на университетское образование – демобилизованный после ранения комсомолец и бывший буденновец Сирота (мне запомнилась редкая фамилия!) предстал перед комиссией в гимнастерке, щегольских алых галифе... но босой. – «Что же вы, молодой человек, в Университет, храм науки – и босиком? – спросил Константин Васильевич. – «Да сперли сапоги, ночью, вчера, в поезде,» ответил Сирота, «обещали выдать в ячейке ботинки, да не успел получить.» После непродолжительной беседы выяснился весьма низкий уровень знаний буденновца. Видно, что парень когда-то что-то знал да подзабыл за годы 2-х войн, Мировой и гражданской. Но кавалерист лихой, не робеющий, с путевкой

штаба Южного фронта... Как такому отказать? Последним задает вопросы председатель комиссии профессор Гольдгаммер: «Ну ... а скажите нам, что происходит с физическими телами при нагревании?» – Они расширяются» – уверенно отвечает кавалерист. – «А камень?» – уточняет Гольдгаммер. Сирота чувствует в вопросе подвох, мнется но затем рубит, как шашкой, с плеча: – «А камень – наоборот!» – «Вы по какому учебнику готовились?» спрашивает Гольдгаммер. – «По Гольдгаммеру» – отвечает Сирота. Наступает неловкое молчание, которое прерывается взрывом смеха Константина Васильевича, по достоинству оценившего весь комизм положения. Буденновца приняли, с предварительной подготовкой на рабфаке. Летом 1921 года на Волге разразился жестокий голод, как результат продразверстки за годы военного коммунизма, плюс сильнейшей засухи. Несмотря на запоздало принятые меры – создание Всероссийского Комитета помощи голодающим Поволжья и обращения правительства

Арк.16.

к международной помощи последствия голода были катастрофическими. К Константину Васильевичу, как к человеку, имеющему опыт в решении проблемы (вспомнили 90-е годы голода прошлого века) обратились организаторы помощи от АРА («Американ Релиф Администрейшин»), где дед сотрудничал на общественных началах. Подробностей этой стороны его деятельности мне не известны. Отец скупно вспоминал, что семья выжила благодаря пайкам АРА. Позднее, когда Константина Васильевича стали вызывать на допросы в ОГПУ он однажды сказал дочери Елене: – «мне теперь каждое лыко в строку...» После его ареста сыновья уехали с лесоизыскательскими экспедициями на Урал. Дмитрий так и остался в Свердловске, женившись на Ариадне Дунаевой (известная семья металлургов Урала) а мой отец до призыва в Армию работал в экспедициях по лесоустройству Приморского края. Труднее всего пришлось дочери Елене. У

нее были, как она мне говорила в 1942 году «серьезные неприятности в 20–х и начале 30–х годов. Здоровье было подорвана (слабые легкие) и мы в 38–39 годах с проводниками поездов пересылали ей по 2–3 килограмма сливочного масла и т.п. В годы войны, когда мы с отцом были в экспедиции на Дальнем Востоке, наша квартира была занята управдомом. Вся переписка с дедом, некоторые документы и часть семейных фотографий были им брошены на растопку печки. Самый большой семейный архив сохраняла в Казани тетя Леля, которая скончалась в первые послевоенные годы и судьба архива мне не известна.

М. Харлампович.

Приватний архів Д. Б. Карана. Од. зб. 2.

Спогади сина К. В. Харлампóвича Бориса про своїх рідних.**Арк.1.**

Константин Васильевич Харлампович был человек высоко одаренный, энергичный, много видевший и много знавший. Душевный, располагавший к себе, красивый, легко сходившийся с людьми за что иной раз и расплачивался из-за своей доверчивости. Исключительно трудолюбивый и любознательный.

Родился он в 1870 году в селе Рогачи (не путай с городом того же названия вблизи от г. Могилева БССР) Брестского уезда Гродненской губернии.

В те годы население было причудливой смесью из русских, белорусов, поляков, евреев, литовцев, татар, украинцев, немцев и даже, как шутили, одного негра (в цирке). Но семьи были однонациональные – по религиозным соображениям смешанные браки были редкими, не одобрялись правительством, церковью, населением. Я к чему об этом? Окончание нашей фамилии допускает предполагать принадлежность к одной из 4 упомянутых национальностей. Но мы – русские и "ич" започает фамилию при ее возникновении, от уважительности. Простонародье частенько и сейчас обращается «Данилыч», «Петрович» и т. д. Во всяком случае мы не из евреев, т.к. мой дед, отец Василий, был сельским священником в этих самых Рогачах, где семья, постепенно вымирая (дед и бабушка) и расплзаясь, жила до войны 1914-1917 гг. и кто-то позднее.

Где К[онстантин] В[асильевич] учился? Точно не знаю. Предположительно в Духовной семинарии в Гродно и Академии в Вильно. А оттуда в Казанский Университет на кафедру истории церкви профессором. Звание профессора присвоено в 1914 г., магистра истории – в 1916 г. За ту самую работу, изданную в 1911 или 1912 г. «Малороссийское влияние», труд капитальный. Когда приехал в Казань? в дневнике писателя Короленко говорится, что он в 1894 г. встретил в Нижнем Новгороде молодого профессора К. В. Харламповича, едущего

в Казань. Этот факт сообщил Мише академик И. Э. Кобленц, составлявший к 260 летию А.Н. СССР словарь историков.

В Казанском Университете отец работал до ликвидации кафедры, до 1922 года. Четыре года был на редакторской, музейной, преподавательской работе (латынь, русский язык). Годы 1924-1926 провел в Тургае, поселке, теперь областном центре Казахской ССР, отнюдь не по своему желанию. За что? Похоже, никто не знает и в первую очередь пославшие. Оттуда держал связь с А.Н. Украины, куда и выехал, когда сочли, что с казахскими степями отец достаточно ознакомлен. В 1926 г. я посетил в приемной НКВД жену Горького – Пешкову. Полагать должно, что ее вмешательство повлекло пересмотр решения казанцев и ускорило возвращение. Почему в А.Н. Украины? Его труды относились к истории просвещения Западной Руси. Первоначально отец жил в г. Нежине, держа связь с Академией, а в 1930 г. перебрался в Киев. Жил у брата Михаила, работал в библиотеке Академии.

Арк.2.

Умер на работе 24 марта 1932 г. от заворота кишок в 3. 45 дня. Отец со своими братьями (Осип, Павел, Михаил, сестра Евгения) переписывался всегда крайне редко. Все они учительствовали в начальных школах и в молодости были явные набалованные хулиганы. Мама моя слышать о них не могла. Почему? Женившись, отец, естественно, повез жену в Рогачи, знакомить. Брат Осип охотничал и вся эта бражка принялась за «татарку из Казани». Например, за чаем из-за спины просовывается ружье и над ухом гремит выстрел. Это видите ли, братья проверяют, нервная она или нет» Мама ждала первого ребенка (твою тетку Лелю) и настояла на немедленном отъезде, не желая родить уроды. Это была одна из выходок любящих братьев мужа. Я своих дядей никогда не видел, а тетя Женя гостила у нас пару месяцев в 1915-1916 гг. Дядья рассеялись по СССР и кто из них где, жив ли-не знаю.

Отец еще до революции был избран членом-корреспондентом Академии Наук, а примерно в 1922 году действительным академиком Украинской Академии Наук. Мама моя – твоя бабушка – Вера Петровна, урожденная Масловская, тоже из духовного звания, коренная казанка. Отец ее – Петр Масловский – по своему культурному уровню был явно выше обычного приходского священника. Он умер задолго до замужества своей старшей дочери Веры, оставив вдову с 5 дочерьми (Вера, Любовь, Елена, Надежда, Софья), из которых первая была красивая и умная, вторая в половину, три последние – совсем наоборот. Судя по обширной библиотеке деда на русском, церковно-славянском, латинском, греческом языках человек он был культурный. Библиотека оказалась настолько обширной, что оставшись в отчем доме, тетя Люба, готовила на книгах пищу и обогревалась в 1941-1945 гг., доставая их с чердака сеновала – погреба.

Все тетки вымерли в эту войну, а Надежда – телеграфистка – еще в гражданскую от тифа. Вряд ли дед мой был приходским священником, в Казани были Духовные семинария и Академия. Епархия охватывала громадное пространство, включая Сибирь, север. Готовились кадры миссионеров. О бабушке – Варваре Петровне, дожившей до глубокой старости (умерла году в 1931) могу сказать, что была она хорошей хозяйкой, воспитала 5 дочерей, всех выдала замуж, хорошо или плохо, и лишь тетю Любу оставила при себе, препятствовала ее замужеству, так как она окончила Высшие женские курсы, учительствовала и зарабатывала. Вернусь к маме, Вере Петровне. Это была красивая, стройная, с очень красивыми глазами, с широким кругозором, культурная женщина, способная и трудолюбивая. У меня сохранился табель мамы за 1894 год «воспитанницы сташего класса женского училища духовного ведомства» Круглые пятерки. Окончила она училище с золотой медалью.

Приватний архів Д. Б. Карана. Од. зб. 1.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко

Арк.1.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Казані в Петроград від 12 жовтня 1917 р.

Милостивая государыня.

Не будете ли Вы любезны выслать мне заказной ли бандеролью или наложенными платежами оттиски Вашей статьи: «К вопросу о христианстве на Руси до Владимира», помещённой в Ж. М. Н. Пр.?

Профессор Казанского университета К. В. Харлампóвич.
12/X 1917.

Казань. Поперечно-Горшечная, д. Знаменской.

Арк.2.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 10 жовтня 1929 р.

Так как отчества Вашего не знаю, Вы же к сожалению, его не назвали, то я начну без обращения...

Когда я встречаю Вашу фамилию в академических изданиях, она для меня не кажется чужой: я помню ее по Казани и помню, что у Вас были учено-литературные сочинения с Нестором Мемноновичем. Увы! Будь он жив, он дал бы Вам исчерпывающие на вопросы Ваши ответы. Я лично ничего не могу Вам сообщить. Знаю, что Потемкинская библиотека пошла в университет не сразу. – прежде в гимназию... И хотя я когда то занимался в архивах и гимназии и университета, у меня как то не явилось интереса к этому предмету. И тем не менее я не останусь глух к Вашей просьбе: я пошлю ее немедленно в Казань к своему давнему сотруднику по Обществу Археологии, Истории и этнографии Сергею Ивановичу Порфирьеву. Он и книжник, и со мной хорош, и всегда рад

помочь в вопросах подобного рода. В Вашем обращении ко мне не вижу никакой бесцеремонности. Ко мне Вы могли бы смело адресоваться, даже если бы не было между нами точек соприкосновения. Библиографический словарь – новая, о которой я не знал. А есть ли надежда, что словарь этот в этом академическом году сдвинется с мертвой точки? – За мной есть еще несколько заметок кроме написанного десятка. Если случится еще писать мне, не объясните ли что за курень был в Запорожье – Минский? Слабченко обошел это название. Некто пытается связать с Минском. Но по-моему правдоподобнее с Меной, городом Черкасской губернии.

Всегда готовый к услугам К. Харлампóвич.

Арк.3.

Лист К. В. Харлампóвича до Н.Д.Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 30 жовтня 1929 р.

Многоуважаемая Наталия Дмитриевна.

Сегодня только я получил ответное письмо от Сергея Ивановича Порфирьева и спешу вписать из него касающееся занимающего Вас вопроса место (я, простите, послал ему Ваш запрос в подлиннике). «Госпожу Полонскую удовлетворили Артемьева и Булич, статьи которых она исчерпала. Какие именно статьи, читателю письма не совсем ясно. Книга Булича “Из первых лет Казанского университета», К. 1887 и 1891, несмотря на два ее толстых тома, конечно можно причислить по статьям, если читали их не в виде томов, а в Ученых Записках Казанского университета за 1875, 1880, 1886, 1890 и 1891.. (А то есть еще статья Булича – рецензия в XVIII-м уваровском отчете на Артемьева и “Казанская гимназия в XVIII в., “ которую последний напечатал в Ж.М.Н.Пр. 1874). Но тогда исчерпав Булича, читатель едва ли имел надобность считать открытым вопрос – какая судьба Потемкинской библиотеки. На странице 100 Булич определенно говорит об описи, сделанной приемщиком библиотеки учителем Линкером, на месте получения (Новороссійске) и хранящейся в архиве Казанского Университета (Дело Совета 1806г.). Заголовок книги обманчив: в той же обложке вторая пагинация заключает и второй выпуск книги (так в моем экземпляре №43). «У В. В. Владимирова в «Исторической Записке о 1-й Казанской гимназии,» т.2 (Казань 1867) 1. можно найти подробности о поездке в

Новороссийск Линкера. По заключению Булича, историк Ложемкина найдет в библиотеке Казанского университета довольно любопытная и мы были бы очень счастливы, если бы наше указание возбудило чью нибуть провинциальную любознательность.» Вот, видите ли, я на этом и останавливаюсь. Если что понадобится для обследования предмета, готов ответить или, если нужна переписка каталога, переговорить с университетской машинисткой (цел ли сейчас каталог, я не справлялся – архив ведь в отличном состоянии).»

Итак Наталия Дмитриевна, вам дана справка, хотя и не полная, и оказывается полная готовность на посредничество с машинисткой. Я думаю, сомневаться в умелости Вашей, действительно не приходится. Кстати, Вы не заглянули в «Историю Казанского университета» П. П. Загоскина? что там говорится о библиотеке Потемкина и об описи? У меня есть свой экземпляр Загоскина, но он в сенях, в одном из ящиков, и его сейчас не найти. Если Украинская Академия Наук не может выписать Дело Совета Казанского университета 1806. №73, и Вам придется придется копировать оттиск, Вы можете обратиться к С. М. Порфирьеву через меня, но с не меньшим удобством непосредственно к нему. Человек очень обязательный, культурный... Адрес: Угол улицы Гоголя и переулка Некрасова, д.б. Хомяковой. Где то в Черниговских губернских ведомостях 1886 или 1887г. я видел письмо Потемкина к Черниговскому губернатору Милорадовичу о содействии ему в приобретении библиотеки архимандрита Паисия или Самуила (забыл). У Строева я не нашел подходящих имен. Сделал я выписку, но сейчас не ищу т.к. вероятно, это письмо Вам известно. Не известно – сообщите мне. Библиотека Петровских, пожертвованная Нестором Мемноновичем Казанскому университету и переданная потом в Восточно-Педагогический институт, сейчас упакована в ящики: перевозится в Московский университет. Этой Новостью я и закончу свое письмо.

Готовый к услугам К. Харлампóвич.

Арк.4.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 11 листопада 1929 р.

Многоуважаемая Наталья Дмитриевна.

На несколько дней приехал в Киев. Желал бы лично познакомиться с Вами. Если у Вас тоже есть подобное желание и если Николай Прокофьевич

поправился, черкните мне, когда к Вам можно, по адресу: ул. Горовица, 8,11. Уеду отсюда в пятницу-субботу.

С совершенными пожеланиями К. Харлампóвич.

Арк.5.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 21 листопада 1929 р.

Любезнейшая Наталия Дмитриевна.

Хотя я возвращался от Вас под дождем, я испытывал и теперь продолжаю испытывать чувство удовольствия от посещения Вашего дома и от личного знакомства с Вами и Николаем Прокофьевичем. Только это я и хочу сообщить Вам сейчас.

К. Харлампóвич.

Арк.6.

Лист К. В. Харлампóвича до Н.Д.Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 25 листопада 1929 р.

Многоуважаемая Наталия Дмитриевна.

Так как мои дни не так быстротечны, как Ваши, я успеваю ответить на Ваше письмо сегодня же, в день получения его. Начну с конца. Книг я еще не получил. К этому прямому ответу на Ваш и Николая Прокопьевича вопрос добавляю: можно опасаться, что без напоминаний кому следует высылка книг может затянуться. По-видимому, в Академии экспедиционная часть плохо налажена. Осенью 1928г. археографическая комиссия постановила выслать мне несколько книг, и – я доселе их не имею. Правда, там задержку объясняли болезнью и затем смертью секретаря Иваницы. Но... 15 месяцев! Во всяком случае благодарю Николая Прокопьевича за удовлетворение моей просьбы. Раз это сделано, я могу ждать. Словарные материалы только теперь начали приводить в порядок? А это не задержит сдачу их в типографии? Михаил Михайлович в своих писмах обходит вопрос. Когда же произойдет это давножданное событие. И так как месяц назад оно задерживалось отсутствием биографий а) В. Т. Антоновича, б) революционных деятелей, г) тех лиц, которые взял было на себя С. А. Ефремов, то я боюсь, что долго еще придется ждать...

Тем не менее я уже сообщил, кого мог бы и описывать из тех, кто пишется с буквы б. Вы уже написали Сергею Ивановичу или только собираетесь? В последнем случае я посоветовал бы еще раз обратиться в Казанский университет и выяснить, вышлет он дело или нет... просто ушло два месяца на выполнение формальностей. Если же вытребовать дело в Киев? С этого С. И. начал бы хлопоты. Конечно, назвать меня Вы имели полное право и не предупреждая о том меня. Я надеюсь, что Николай Прокопьевич теперь совсем оправился после рецидива своей болезни. Но воображаю, каковы были те обстоятельства, какие вызвали возвращение болезни. А, казалось бы, что теперь заседания Совета должны происходить спокойно, когда уничтожена в корне борьба партий. Смерть академика Заболотного большая утрата для Академии, хотя он и новый был человек в ней. Любопытно, кто теперь будет назначен президентом. Кто редактор “Записок Исторично-Філологічного Відділу”? Академік Багалій”? Это вопросы. А вот просьбы, которые адресую Вам, т.к. думаю, что Вам легко ответить на них. А думаю так потому, что по моему предположению у Вас в доме часто бывает Л. А. Окмилшевич. Я мог бы ему написать, но у меня нет уверенности, что он ответит. В “Записках Исторично-Філологічного Відділу” кн. XXIV помещен “1-й нарис” моей истории нежинских греков. Когда будет выпущена в свет эта книжка и я получу свои оттиски? В связи с этим – когда будет выслан мне гонорар за статью? – 15/XI. Л. А. говорил, что недели через три. Прошло чуть не 6. С Л. А. я говорил об оплате перевода с латынского на украинский материалов для издания Вл. Ив. Рязанова – 1,5 листов на 54. По его указанию я послал ему счет. Получил ли он его и когда ждать оплаты? В каком положении книги пермского профессора Савича – Культурно-Исторические очерки? Книга напечатана 1,5 года назад. Устранено ли препятствие к ее выходу – путем перепечатки нескольких страниц или иначе? Автор беспокоится.

Простите за причиненное Вам беспокойство и передайте мой теплый привет Николаю Прокопьевичу.

Жму дружески Вашу руку. К. Харлампóвич.

Арк.7.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 20 січня 1930 р.

Многоуважаемая Наталия Дмитриевна.

Последний мой очерк для “биографического словаря” залез в Вашу зону, поскольку Т. П. Алексеев собирал материалы для истории Новороссийского края и Запорожья... Впрочем, я им остался доволен, т.к. многое в биографии моего героя не ясно для меня.

Михаил Михайлович в последних письмах обещал сообщить о результатах заседания Комиссии биографического Словаря 9/1. Но доселе ничего нет от него. То ли заседание не состоялось, то ли что иное произошло. После разгрома научных предприятий, созданных М.С.Грушевским, ждем перемен и в других сторонах Академической жизни и готов предполагать, что реформа коснулась и биографического словаря. Тем более этим заинтересованы, что здесь пока единственное приложение моих сил, знаний и времени. Больше мне нечего делать, даже карточек для украинской библиографии не заполняю: возможно, что они никому не понадобятся. Я не могу даже добиться точных сведений, что взято у Михаила Сергеевича и что у него осталось. Например Археографическая комиссия. Кстати, от последней я, наконец, получил книги, которые мне постановили выдавать еще в прошлом году. Но с ними связано одно недоумение: мне их прислали при уведомлении, в котором проставлена цена изданий, что не сделано при посылке изданий III отдела. Подписано оно Львом Александровичем. Так как я склонен был принять это уведомление за счет подлежащий оплате, то я некоторое время и посылки не вскрывал: придется, мол, назад отсылать. Когда я начал распродавать свою библиотеку, покупать новые книги не приспешно мне... С справкой же, данной тем же Львом Александровичем о XXIV книжке “Записок Исторично-Філологічного Відділу,” вышло недоразумение. Я спрашивал именно об этой книжке, так как в ней напечатано начало моей статьи о неженских греках. Справка же дана о какой то другой книжке, где помещена была статья А.Е.Крымского, – может быть XXIII или XXV. А XXIV-й, которая редактировалась М.С.Грушевским, академик Крымский не мог печатать своей работы. Но из-за чего бы ни стояли книжки, ясно, что все они... стоят... Боюсь, что и Ваше дело стоит без движения, хотя Сергей Иванович Порфирьев любезный человек и в той или другой форме должен был уже отозваться на Вашу просьбу. А университет Казанский так таки замолчал обращение к нему Академии? Вести об академии, что разными путями доходят до меня, в частности и Ваши сообщения, грустное впечатление производят. Не веселы и Ваши сообщения о здоровье Николая Прокофьевича. Но в Киеве по крайней мере всегда под рукой солидная врачебная помощь. Я

выяснил, наконец, за кого я Вас принял: – за М.А. Островскую – она переписывалась с Н.М.Петровским. Ясно, как жестоко изменила мне моя память, но тем приятнее, что и без посредства Нестора Мемноновича состоялось мое знакомство с Вами...

Шлю сердечный привет Николаю Прокофьевичу и жму дружески руки Вам.

К. Харлампóвич.

Нежин. Институтская площадь, 2.

Арк.8.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 11 січня 1931 р.

Глубокоуважаемая Наталия Дмитриевна.

По-видимому, мне представляется возможность в 20-х числах января побывать в Киеве. Если это случится, то я могу надеяться на аудиенцию у Вас на дому, состояние здоровья Николая Прокопьевича и Ваше не помешает тому? – В Вашем прежнем расположении ко мне не сомневаюсь. Ведь его проявили Вы впервые гораздо раньше, чем мы думаем. Я нашел Вашу брошюру “К вопросу о христианстве на Руси до Владимира,” надписанную: “Професору Харламповичу в знак глубокого уважения от автора” еще 7/XI 1917...

Преданный Вам К. Харлампóвич.

Арк.9.

Лист К. В. Харлампóвича до Н.Д.Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 28 січня 1931 р.

Глубокоуважаемая Наталия Дмитриевна.

Простите, что беспокою Вас поручениями своїми.

1. Если Михаил Сергеевич не возьмет универсалов гетманских, то я просил бы Вас вернуть их через К.Ф.Штепу. Мне они пожадобляться для работы заказанной В.А.Романовским.

2. Мне важно знать, когда Виктор Александрович поедет в Москву и когда вернется.

Сам я не догадалась его спросить, а между тем хотілось бы подогнать новую свою поїздку в Киев к его возвращению.

Прошу свидетельствовать мое почтение Миколаю Прокофьевичу.

Преданный Вам К. Харлампóвич.

Арк.10.

Лист К. В. Харлампóвича до Н. Д. Полонської-Василенко з Ніжина в Київ від 9 лютого 1931 р.

Любезнейшая Наталия Дмитриевна.

Очень Вам благодарен за исполнение моих просьб. Деньги получил и бывшему владельцу универсалов их передал. В увеличении платы конечно и речи не может быть: 5 рублей за штуку просил владелец. Он и не мог мечтать о большем, так как один здешний историк давал ему только по 1 рублю за универсал...

Едва ли моя выписка о каучуконосных растениях покажется интересной специалистам: историю вопроса они должны знать. Впрочем, а то ново, что хорошо позабыто. А забыть что писалось много лет назад вполне можно.

В одном журнале 1750-1760-х годов я нашёл статью о табаководстве на Украине в ту пору. Мне она показалась столь занятной, что я стал подбирать старую литературу о табаке в наших местах. А сей час и этой первоначальной выписки своей не могу отыскать.

А Вы использовали “Санкт-Петербургский журнал” 1804 и следующих годов? Может быть помещённые там документы знакомы исследователям или другим изданиям?

Одновременно с этим посылаю в Комісію біографічного словника українських діячів небольшой список дополнений всего только 165 имен. Из этого II тома мог бы взять себе не менее 50 діячів. Но пока I том не сдан в печать все перья ломать и чернила изводить. Между тем, писал я Михайлу Михайловичу, сейчас я сравнительно свободен. Освободился я не обр. по

Археографической Комиссии, где мне предложен был ряд работ заболевшим лицом.

Прошу свидетельствовать мое почтение Николаю Прокопьевичу.

Жму Вашу руку. К. Харлампóвич.

ЦДАМЛМ України. Ф. 542. Оп. 1. Од. зб. 253. Арк. 1-10.